

ՀԻՒՍՈՒԱԾՔ

ՀԱՅՈՑ ՄԱՐԶՊԱՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍԻ ՀԱՄԱՐ

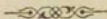
ՅԱՌԱՋԱՐԱՆ. ԵՆՆՕԹՈՒԹԻՒՆՔ. ԺԱՄԱՆԱԿԱՆ
ԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՏՈՒԱԾՆԵՐ

Կ. ԿՈՍՏԱՆԵԱՆՑ

ԳՐԱՔ ԵՐՐՈՐԳ

*«Որք զհարկանցն զժամանակն ևս ըզ-
գործս իմաստաթիւնն ևս զբարեթիւնն ևս
բարեթիւնն արժանացուցին ի վերս ևս ի
պատմութիւնս. ներքազանցս ի մեզ
արժանն ևզնն սահց. ևս միս ըմբռնուց
զստ ի նոցանն շարանս բանից քստ աշխար-
հարկն կարգաց իմաստանայ սահմը :»*

ԽՈՐԵՆԱՍԻ :

ՎԻԷՆՆԱ. 1877.

Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ

ՏԵԱՌՆ ՏԵԱՌՆ

Գ Է Ո Ր Գ Ա Յ Գ .

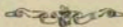
ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԵՒ ՎԵՀԱՓՈՒ

ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՏՊԱԳՐԵԱԼ ԾԱԽԻԻԲ

ՄԵԾԱՊԱՏԻԻ ՄԿՐՏԻ ՍԱՐԳՍԵԱՆ

Տ. ՍԱՆԱՍԱՐԵԱՆՑ

Բ. Գ. Բ. Բ. Ի Վ Բ Ի Պ Ը Կ Ն Ե Բ Ը .

Երև. Տող.			Կարգւ
3	4	դանու մ	դանու ու մ
5	9	հրաժարու մ	հրաժարու ու մ
7	4	ևւ տուական	ևւ պատուական
	12 (ներք)	Քու շանաց	Քու շանաց ⁶
16	10	" Պահ-դանից	Պահ-դանից ⁷
23	6	" կարողացան	կարողացան ⁴
30	7	հրովարտակ	հրովարտակ ¹
41	1 (ներք)	ազգը	ազգը ¹
42	10	" պատրու ճակներն	պատրու ճակներն ²
45	11	Անգղ	Անգղ ³
50	10	քանդ ու մ է	սպանու մ է
55	29	Չանդ աղան	Չանդ աղան
56	1	"	"
58	10	քաջու թէան	քաջու թէան
59	3 (ներք)	էկէղէցին	էկէղէցուն
71	13	" էկէղէցին երի	էկէղէցին երի
76	14	րնկու մ	րնկնու մ
77	6	Արտաշատու մ	Արտաշատու մ ²
	13 (ներք)	Գրգռիւ	Գրգռիւ ²
79	14	" Ինք	Էնք
83	5	փափազ	փափազ
95	2 (ներք)	ստանու մ	ստանամ
103	14	" վայելէ	վայել չէ
	11	" քաշէցին . նորանից	քաշէցին . որ նորանից
111	12	" Իրեն	Իրեն
123	6	Ինչպէս	Ինչպէս
125	8	ունելու	ունենալու
	17 (ներք)	մէջ	մէջ
127	3	հրաժարու մ	հրաժարու ու մ
136	6	" Ուեւան ¹	Ուեւան ²
152	6	Հրեւ ու մ	Հրեւ ու մ ⁴
205	7	փողեր	փողեր ¹
209	5 (ներք)	տու էք	տու էք

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն .

Անկարելի է պատմութիւն հասկանալ առանց ծանօթ լինելու նորա իսկական աղբիւրներին: Հասկանալ ասացինք, որովհետեւ պատմական իրողութիւնքն իմանալ կարելի է նաեւ ամենայն մի դասագրքով. բայց թէ ի՞նչ կեանքի եւ ի՞նչ պայմանների ծնունդ են այն իրողութիւնքը, այդ մեզ անհասկանալի կամ գոնէ շատ մութն է մնում, մինչեւ որ չենք ծանօթանում ականատես կամ ժամանակակից պատմիչների գրութեանը: Եւ այս՝ կրկին պատճառներով. նախ որ դասագիրքը չի կարող ամփոփել իւր մէջ ամենայն մանրամասնութիւն. եւ երկրորդ որ մենք շատ անգամ գտնուում ենք նոյն իսկ դասագիրք հեղինակողի մտքերի ազդեցութեան տակ:

Եթէ պատահի մեզ, զորօրինակ, մի քաղցր երգեցողութիւն լսել, մեր սրտի վերայ խորը տպաւորում է նորա ամբողջ ներդաշնակութիւնը. նորա ամենայն մի ձայնը, ամէն մի դայլայլիկը գրտնում է արձագանգ մեր զգացմունքի մէջ: Բայց եթէ միեւնոյն երգեցողութիւնը մէկ ուրիշը լսած լինի եւ գայ մեզ պատմէ իւր տպաւորութիւնքը, անկասկած մեր սրտի վերայ այն տպաւորուելու չէ, ինչոր անձամբ կարող էինք փորձել:

Այսպէս է եւ դասագրքի նշանակութիւնը պատմական աղբիւրների վերաբերութեամբ. դա-

սագիրքը տալիս է մեզ տեղեկութիւն թէ այս ինչ բանն եղել է, եւ բացատրում էլ է մասամբ թէ ի՞նչ պատճառով է եղել. բայց մենք մնում ենք դոյն իսկ բացատրութեան նեղ շրջանի մէջ, որովհետեւ հնար չունինք մի այլ եղբայրակութիւն անելու: Իսկ երբ աղբիւրներին ենք դիմում, երբ մենք լսում ենք ակնատեսի կամ ժամանակակցի պարզ եւ մանրամասն վէպը, մեր առաջը ընդարձակուում է մեր ենթադրութիւնների, նաեւ նոյն իսկ տեղեկութիւնների հորիզոնը, եւ մենք ազատ ենք ամենայն մի իրողութիւն մեր իսկ տեսութեամբը կշռադատելու:

Եւսպէս ուրեմն անհրաժեշտ է պատմութեան աղբիւրներին ծանօթ լինել. առանց այդ ծանօթութեան մեզ դժուար է ճիշդ գաղափար ունենալ այս կամ այն իրողութեան մասին. առանց այդ ծանօթութեան մենք չենք կարող հասկանալ մի իրողութեան ներքին կողմը:

Հայոց պատմութեան տեղական աղբիւրները* շատ շատ են եւ բազմատեսակ: Արքան եւ եռանդ լինի մարդուս մէջ՝ անմիջապէս ուսումնասիրելու այդ աղբիւրները, այնուամենայնիւ հասարակաց համար դա մի անիրագործելի հարկ է. այդ վերապահուած է միմիայն սակաւաթիւ մասնագէտների հմտութեանը: Ընիրագործելի է նախ այն պատճառով, որ ամէն մարդ կարող չէ բոլոր նախնի պատմիչների գրուածները միանգամից իւր ձեռքի տակ ունենալու. եւ երկրորդ, որ դժուար է այն ձեւով օգուտ քաղել այդ աղբիւրներից, ինչպէս որ նորա կան:

* Մեր խօսքը դրսուր աղբիւրների վերայ է. անգիր աղբիւրների մասին խօսելու անձեռնհաս ենք տակաւին:

Ինչպէս ծանօթանայ, օրինակի համար, մի գիւղական վարժապետ Հայոց պատմութեան աղբիւրներին. նա զգում է, որ իւր գիտցածը սակաւ է, կցկրտուր է, ցամաք է. նա ուրախէ իւր գիտութեան թերին լրացնել մի կերպով. բայց ինչպէս. թերեւս նա դեռ չգիտէ թէ ինչ աղբիւրներ կան. եթէ նա գիտէ եւս, նա չունի այնքան պատրաստութիւն օգուտ քաղելու այդ աղբիւրներից: Ի՞նչ նա ձեռք է առնում Խորենացու պատմութիւնը, նախ եւ յառաջ նա գտնում է այնտեղ մի խառնիխուռն դասաւորած, բաւականին դժուար լեզուով գրած, երբեմն նաեւ շատ օտար անձանօթ նիւթերով լցուած նկարագրութիւն: Նա մեծ եռանդով կարդում է մի գլուխը, միւսը. կարծես թէ հասկանում է եւ ոգեւորուում է իւր հասկացածով. բայց նորա համար մութն են մնում մի քանի անցքերի յարաբերութիւնը, տեղը, ժամանակը. նա չունի մի առաջնորդ, որ մեկնէր նորա այդ անհասկանալի կողմերը, բաժանէր առասպելութիւնը իրականութիւնից եւ այլն. այ՞ո՞նք նա մնում է յուսահատուած. է, ասում է, Խորենացին խրթին է. սա իմ խելքիս բանը չէ: Ա՛յր է առնում Եղիշէի պատմութիւնը. հէնց առաջին գլուխներից նա յափշտակուում է սորա քաղցր ու ներդաշնակ լեզուով, սորա վսեմ ու ոգեւորիչ մտքերով. նա մոռանում է, որ պատմութիւն է կարդում. նա կորչում է Եղիշէի ճոխ եւ փառաւոր լեզուի հոսանքում. շատ տեղ նորա ուշադրութիւնը կենդրոնանում է ոճերի, գարձուածների, ողբերի, ներբողների կամ կրակոտ յանդիմանութիւնների վերայ. այստեղ պատմութիւնը նսեմանում է լեզուի

ճարտարութեան և շքեղութեան ու զգացմութեան լսեմութեան առաջ. սա մի բանաստեղծութիւն է, ասում է մեր բանասէրը. սա մի արձակ շարական է, այլ ոչ պատմութիւն. ծալում է Եղիշէն: Անում է ձեռքը Փարպեցու պատմութիւնը. այստեղ նա հանդիպում է արդարեւ մի պատմութեան. նա նկատում է, որ կարծես թէ մի պառաւ նստած իւր ցաւերն է պատմում միառմի. բայց թեթեւ չէ նորա պատմածը. շատ տեղ չափազանց շատախօսութիւն է անում, պատմութեան նիւթին չվերաբերող դատողութիւններ, ածականներ, միով բանիւ աւելի խօսք քանթէ պէտք էր. նա տկար գողով սորա խօսքերից էլ մի բան յօրինել կապել միւսների հետ՝ ասում է. «Փարպեցին էլ այլ կերպ է ներկայացնում այս ինչ անցքը» և ծալում է:

Այսպէս է լինում և բոլոր միւս աղբիւրների հետ. և այդ շատ բնական է. որովհետեւ աղբիւրները կշռելու և միմեանց հետ համաձայնեցնելու համար լոկ ընթերցողութիւնը բաւական չէ. հարկաւոր է նաեւ այլ ուսումնական պատրաստութիւններ ունենալ:

Միւսնոյն ժամանակ պէտք է չմոռանանք, որ շայց պատմութեան աղբիւրները կրկին նշանակութիւն ունին գիտութեան մէջ: Մէկ՝ որ նոքա բովանդակում են իրենց մէջ նախնական լեզու. ուրեմն հարկաւոր է ուսումնասիրել նոցա իբրև մի լեզուագիտական կամ մատենագրական միջոց: Մէկ էլ՝ որ նոքա բովանդակում են իրենց մէջ ժամանակակից կամ հնադարեան կեանքի և անցքերի նկարագիրը. ուրեմն հարկաւոր է ուսումնասիրել

Նոցա իբրև իսկ-պատմութեան աղբիւր: Նոցա այդ երկու գերը սովորաբար իրարու հակառակ են. ինչո՞ւ. որովհետև եթէ մարդս, զորօրինակ, Եղիշէի գրութեան վերայ իբրև մի գեղեցիկ ճարտասանական գրուածի վերայ նայելու լինի, այն ժամանակ հարկաւորութիւն չունի բովանդակութեան վերայ ուշադրութիւն դարձնելու եւ փնտրելու նորա մէջ ժամանակագրական հետեւողութիւն, աշխարհագրական ճշգրութիւն եւ դատողութեան որոշութիւն. այստեղ ամենակարևորը գործի արուեստական կողմն է. այսինքն՝ քերականական ձևերի ճշգրութիւնը, դարձուածների փափկութիւնն եւ աղղուութիւնը, նախադասութեան կազմակերպութիւնն եւ առանձնութիւնքը եւ նկարագրութեան շքեղութիւնը. այս ասելով մենք հեռու ենք այն մտքից թէ այս դէպքում բովանդակութիւնը նըշանակութիւն չունի. բայց լեզու ուսումնասիրողի ուշադրութեան համար այդ բովանդակութիւնը երկրորդական բան է:

Չե՞նամուխ լինելով Հայոց պատմութեան աղբիւրների մշակութեանը՝ մենք յատկապէս նայել ենք նոցա վերայ իբրև իսկ-պատմագրական յիշատակարանի վերայ. որքան եւ ջանացել ենք լեզուի գեղեցկութեանը չփասել, այնու ամենայնիւ այդ եղել է մեզ համար իբրև երկրորդական գիտելիք. եւ այս ոչթէ անարդ համարելով լեզուի նշանակութիւնը, այլ, ինչպէս վերևը բացատրեցինք, պատմութեան էական կողմերին դիւրեաւ ծանօթացնելու դիտումն ունենալով:

Եւ յժմ՝ բացատրենք թէ ինչ է մեր նպատակը եւ ինչ ճանապարհով ենք կամեցել հասնելու նորան:

Մեր նպատակն է դիւրութիւն ընծայել մեր հայրենակիցներին անմիջապէս ձեռքի տակ ունենալու եւ ուսումնասիրելու Հայոց պատմութեան աղբիւրները. այսպիսի մի նպատակ անիրագործելի պիտի մնար, եթէ ձգտէինք Հայոց ամենահին ժամանակներից սկսել պատմութիւնն եւ հասնել մինչև վերջը. անիրագործելի այն պատճառով, որ այդ բնաւ համապատասխան չէ մեր ոյժերին. ըստ չափու կարողութեան եւ կարեւորութեան դիմելով այդ նպատակին, բաւական էր, որ մենք աշխատէինք գէթ այն դարերի աղբիւրները նախապէս մշակելու, որոնք մեր կարծիքով աւելի մեծ նշանակութիւն են ունեցել Հայոց ազգային կեանքի զարգացման համար: Այսպիսի մի նպատակի համար ընտրեցինք Հայոց մարդպանութեան ժամանակը: Բոլոր այն տեղական աղբիւրները, որոնց մէջ կարելի էր տեղեկութիւն գտնել այդ ժասանակուայ մասին՝ հաւաքեցինք ի մի, համեմատեցինք նոցա մէջ եղած տեղեկութիւնները եւ ինչոր պատմութեան համար կարեւորն էր նոյնութեամբ քաղեցինք եւ հիւսեցինք իրար հետ կամ շարեցինք այնպէս, որ գոյացաւ նոյն ժամանակուայ նկարագիրն իրրեւ մի պատմութիւն մի բերանից հաղորդած: Ի հարկէ պատահում էր բաց թողնել մեր պատմիչների նկարագրութիւններից կամ խորհրդածութիւններից այնպիսի հատուածներ, որոնք իրրեւ ճարտասանական օրինակներ գրուածքի գոհարներն են, կամ այնպիսի խօսքեր, որոնք մեր կարծիքով լոկ շատախօսութիւններ են. այս ամէնը մեզ ներեցինք անելու միմիայն հաւատարիմ մնալով մեր վերելը յայտնած մտքերին՝ այն է՝ ուսումնասիրել նախնեաց գրուածներն իրրեւ

պատմագրական յիշատակարան, այլ ոչ իբրև մատենագրական:

Մարզպանութեան ժամանակը մենք բաժանեցինք երկու մաս: Արշակունեաց թագաւորութեան անկումից մինչև Աշան Մամիկոնեանի մարզպանութեան առաջին տարին (432—486) Հիւսուածքիս առաջին մասն է. իսկ Աշանից մինչև Արաբացոց արշաւանքը լինելու է երկրորդ մասն:

Առաջին մասի աղբիւրները գլխաւորապէս Եղիշէի եւ Փարպեցու պատմութիւններն են, թէև ուր որ կարելի էր, մենք օգուտ ենք քաղել խորենացու, Սերէոսի, Թովմայ Արծրունու եւ այլ պատմիչների տուած տեղեկութիւններից եւս: Մեր ձեռքն եղած Եղիշէի պատմութիւնը 1828 թուին, իսկ Փարպեցունը 1793 թուին Աենէտիկ տպած օրինակներն են: ԱրովՏետեւ բոլոր այս աղբիւրները գրոց լեզուով են գրուած, այդ պատճառով Հիւսուածքիս բնագիրն էլ գրաբար է:

Գրաբար հասկացողների սակաւութիւ լինելը գիտենալով՝ մենք լաւ համարեցինք տալ նաև մի աշխարհաբար թարգմանութիւն: ԱրովՏետեւ այս թարգմանութեան գլխաւոր նպատակներից մէկն էլ այն է, որ միջոց տրուի երկու բարբառների մէջ համեմատութիւն անելու, այդ պատճառով մեր արած թարգմանութիւնը գրեթէ բառացի է. տեղտեղ միայն մտքի պարզութեան կամ լեզուի դիւրութեան համար ազատութիւն տուած ենք մեզ:

Աւրոր լուսարանութեան կարօտութիւն կար, կամ նաև ամիոփելու կարիք, այնտեղ աւելորդ Համարեցինք համառօտ ծանօթութիւններ դնելու. նաև բացատրեցինք աշխարհագրական տեղերի որ-

պիսու թիւնը կամ թէ ինչ յարաբերութիւն ունի մի իրողութիւն միւսի հետ: Այն ազբիւրները, որոնցից օգուտ ենք քաղել ծանօթութիւնների համար, յիշուած են իւրաքանչիւրն իւր տեղում:

Անցքերի ժամանակը որոշելու համար աւելացուցինք նաև երեք տեսակ աղիւսակ. առաջինը ցոյց է տալիս Հայոց պատմութեան զուգընթաց ժամանակագրութիւնը. սորանից կարելի է տեսնել թէ Սասանեան թագաւորութեան սկզբից մինչև Ահաճան Մամիկոնեան ղրպիսի ժամանակակից թագաւորներ եւ իշխաններ են նստել Հայաստանում, Պարսկաստանում եւ Բիւզանդիայում, նաև ղրպիսի կաթուղիկոսներ. երկրորդ աղիւսակը ցոյց է տալիս միմիայն Հայոց թագաւորների եւ կաթուղիկոսների ժամանակագրութիւնը զանազան հայ պատմիչների ցուցումներով. եւ երրորդ աղիւսակը ցոյց է տալիս միմիայն Հայոց մարզպանների, կաթուղիկոսների եւ նոցա օրով պատահած նշանաւոր անցքերի ժամանակագրութիւնը: Թէ Հիւսուածքի Ա. եւ Բ. գրքերի եւ թէ նոյն իսկ Գ. գրքի համար աւելի մեծ նշանակութիւն ունին Ա. եւ Գ. աղիւսակները:

Աշխարհագրական տեղերի մասին գէթ մտաւոր դաղափար ունենալու համար պատրաստեցինք նաև պատմական քարտէզ, որը ներկայացնում է ամբողջ Սասանեան պետութիւնն այն սահմաններով ինչոր եղել է նա Խ. դարում եւ ամբողջ Հայաստանը:

Բնագրի մէջ բերած հատուածներից զատ կարևոր համարեցինք Գ. գրքի մէջ տեղաւորել ժամանակագրական դասաւորութեամբ եւ այն պատմիչների խօսքերը, որոնք Եղիշէին ու Փարպեցուն

Ժամանակակից չեն եղել, սակայն հաղորդել են մի քանի հետաքրքիր տեղեկութիւններ, որոնց մասին չի յիշուում նոցա գրուածներէ մէջ: Այդպիսի տեղեկութիւնքը չվստահացանք հիւսել ամբողջի մէջ՝ աչքի առաջ ունենալով միքանի ժամանակագրական թերութիւնք, որոնց մասին տես Վ. գրքի «Այլ եւ այլք» բաժինը, ուր եւ յայտնել ենք մեր հայեացքը այդ տեղեկութիւնների վերայ:

Այս ամէնը կատարելիս՝ համոզուած գտլով՝ որ ուսումնասիրող հասարակութեանն այնուամենայնիւ մի անմշակ նիւթ ենք նուիրում, մենք կարեւոր դատեցինք մի լուսաբանող ներածութիւն եւս գրել. գորա նպատակն է պարզել եւ ամփոփել միքանի առաջնորդող մտքերը, որոնց ազդեցութեան ներքոյ կատարուել է Հայաստանում այն ամէնն ինչոր նկարագրած են Եղիշէն եւ Քարպեցին. այդպիսի մի ներածութեամբ, եթէ ոչ լիովին գէթ մասամբ պարզուած կր լինի ընթերցողների համար նաեւ այն, թէ Ե. գարում ինչ ուղղութիւն էր թագաւորում Սասանեան-Պարսիկների եւ Բիւզանդեան-Յոյների քաղաքականութեան մէջ*:

Ամփոփում ենք մեր խօսքը յայտնելով ընթերցողներին հետեւեալը: Նախ որ Հիւսուածքս այդ մէկ հրատարակութեամբ վերջանալու չէ, այլ դա մի կտոր է այն ամբողջ շարքից, որը մտադիր ենք գլուխ հանելու գոյն իսկ ծրագրով. ինչպէս բացատրեցինք, այդ ծրագրի մէջ մտնում են՝ ա) գրաբար բնագիրը. բ) աշխարհաբար թարգմանութիւնը. գ) ծանօթութիւնք եւ այլն. դ) քարտեզ

* Թէ աշխարհագրական քարտեզի եւ թէ ներածութեան տպագրութիւնն առ այժմ յետաւզուում է:

եւ ե) լուսարանօղ ներածութիւն: Երկրորդ որ
 Հիւսուածքս դասագիրք չէ, այլ ձեռնտուութիւն
 է: Երրորդ որ Հիւսուածքս նշանակուած է չափա-
 հասների համար, այլ ոչ սանուկների: Եւ չորրորդ
 որ Հիւսուածքս իրրեւ ձեռնտուութիւն պիտի
 նպաստէ գլխաւորապէս պատմութեան ուսմանը,
 որովհետեւ այստեղ ամփոփուած են շայոց մարզ-
 պանութեան մօտ վաթսնամեայ պատմութեանը
 վերաբերեալ բոլոր մեղ յայտնի գրաւոր-տեղական
 աղբիւրները: Գպրոցներում՝ այդ իսկ նպատակին
 ծառայեցնելու եղանակը կախուած կը լինի նոյնիսկ
 տեղական վարժապետների հմտութիւնից. նորա
 ունենալով իրենց ձեռքի տակ Հիւսուածքի բոլոր
 մասերի նիւթը՝ կարող են նորա վերայ ստեղծել
 գասատութեան եղանակ. այդ կախուած կը լինի
 նոցա պատրաստութիւնից եւ մտաւոր կարողու-
 թիւնից: Այնու ամենայնիւ մենք մեր կողմից էլ
 կարող ենք մասնացոյց լինել գործադրութեան հե-
 տեւեալ կէտերի վերայ:

Ա) Այն գպրոցներում, ուր աւելի ընդարձակ
 են աւանդում ազգային եւ եկեղեցական պատմու-
 թիւնը, Հիւսուածքիս Ա. եւ Բ. գրքերը կարող են
 լինել իրրեւ գասագիրք մարզպանների ժամանա-
 կուայ պատմութեան համար: Բ) Ամենայն տեղ
 ամբողջութիւնից միայն միքանի գլուխ ընտրելով
 կարելի է ընթերցանութեամբ մասմաս ծանօթա-
 ցնել դեռավարժ աշակերտներին շայոց հին ժամա-
 նակուայ միքանի նշանաւոր անձերի եւ անցքերի
 հետ, զորօրինակ՝ Վարդանանց պատերազմին, կանանց
 վիճակին, Վահան Մամիկոնեանին եւ այլն. գլուխ-
 ների բաժանումն եւ բովանդակութեան համառօ-

տուժիւնն աշխարհաբարի մէջ ոչ պակաս օգնում
 են այս նպատակին: Եւ Գ.) աչքի առաջ ունենա-
 լով այսինչ կամ այնինչ գլուխը, ծանօթութիւն-
 ների մէջ ամփոփուած տեղեկութիւնները եւ ժա-
 սանակագրական աղիւսակները, վարժապետներին
 դժուար չէ գրաւոր աշխատութիւններ տալ աշա-
 կերտին այն մտքով, որ միջոց տան նորան մտածելու
 իւր ուսած նիւթի վերայ, քրքրելու ուրիշ աղբիւր-
 ներ եւ տեղեկութիւններ հանելու եւ այլն. այս
 կողմից վարժապետները մեծ օգուտ տուած կը լի-
 նէին աշակերտին, եթէ ցոյց տային հետզհետէ եւ
 այն աղբիւրները, որոնցից կարելի է օգուտ քաղել:
 Մենք մեր ծանօթութիւնների մէջ տեղտեղ գիտու-
 թեամբ աշխատել ենք աւելի շատ բաների վերայ
 ու շարժութիւն դարձնել եւ ամփոփիչ լինել, որ-
 պէսզի վարժապետները միջոց ունենան իրենք
 առանձին առանձին մտածելու մեր հարեւանցի նկա-
 տողութիւնների վերայ եւ շարժութեան նիւթ
 ստեղծելու կամ հարցեր դնելու աշակերտների
 համար: Այսպիսի շարժութիւնների նպատակը
 պէտք է լինի՝ արթնութիւն մտցնել աշակերտի
 մտածողութեան մէջ, որպէսզի նա զհետզհետէ
 կարողանայ ընդելանալ քննադատութեան ձեւե-
 րին. վարժապետներից կախուած կը լինի այդ ճանա-
 պարհով ներշնչել աշակերտի մէջ փոքր ինչ կաս-
 կածոտութիւն եւ հետազօտութեան ոգի, որպէսզի
 նա կոյրկուրայն չհաւատայ ամենայն մի տեղեկու-
 թեան. վարժապետներն այդպիսի շարժութիւն-
 ներով միայն կարող են առաջնորդել աշակերտին
 այնպիսի թեթեւ հարցերի մէջ՝ ուր համբակը կա-
 րող է կշռադատող լինել, պլլ ոչ յափշտակուող,

ուր նորան դժուար չի լինիր կրիտիկոս հանդիսանալ այս ինչ կամ այն ինչ վկայութեանն եւ այլն: Խօսք չկայ, որ այսպիսի շարագրութիւններով կարելի է վարժեցնել միմիայն հասած աշակերտներին, օրինակի համար, Ներսիսեան դպրոցի վերին դասարաններում:

Աւելորդ ենք համարում յիշել այստեղ եւ այն որ Հիւսուածքի Ա. գիրքը կարող է ծառայել դպրոցներումն իբրեւ նպաստ Հայոց լեզուի դասատուութեան. ա) գրարարի ուսման մէջ միջակ շարագրութեանը ծանօթացնելու համար նա յարմար է իւր նիւթի հետաքրքրականութեամբ եւ ընտիր ու գիւրընտել ոճովը. վերլուծութեան, թարգմանութեան, շարագրութեան նիւթ տալու, թելագրութեան համար եւ այլն նա յարմար է իւր բազմատեսակ գլուխներով, որոնք ամէնքն առանձին առանձին ստած ինքնուրոյն են իրենց բովանդակութեամբ եւ համառօտ իրենց կազմութեամբ. եւ բ) զանազան մատենագրների ոճի վերայ մի հարեւանցի ճաշակ տալու համար Հիւսուածքի Ա. եւ Գ. գրքերը կարելի է գործղնել իբրեւ մի առձեռն ծաղկաքաղ. այստեղ վարժապետներին հեշտ կը լինի ուշագրութիւն դարձնել ոչ միայն լոկ քերականական ձևերի տարբերութեան կամ բազմատեսակութեան վերայ, այլև նոյն իսկ առանձին խօսքերի հնութեան, այլափոխութեան (ներքին կամ արտաքին), աղճատման եւ այլ կողմերի վերայ. աւելի ուշագրութեան արժանի են այդ գէպքում իւրաքանչիւր մատենագրի գործ գրած հազուագիւտ խօսքերը. այստեղ վարժապետի առաջնորդութեամբ աշակերտը պիտի հետեւի զանազաննէլ բառի օտար

կամ հարազատ լինելը, այժմ հնացած կամ գործ-
ածական լինելը, սամկական կամ գրականական
լինելն եւ այլն. նմանապէս պիտի արթուն լինի տես-
նելու թէ որ հազուագիւտ խօսքը որ մատենագրի
գրչի տակ ինչ մտքով է գործ գրուել*:

Մեր այս համառօտ խօսքը վերջացնելիս սե-
պուհ պարտաւորութիւն ենք համարում յայտնել
մեր ընթերցողներին, որ այս մեր աշխատութիւնն
իւր աշխարհ գալովը պարտական է Մեծապատիւ
Մկրտիչ Սարգսեան Պ. Սնասարեանցին, որն աղ-
գասիրաբար բարեհաճեցաւ իւր վերայ առնել Հիւ-
սուածքիս տպագրութեան ծախքը: Չուզելով վի-
րաւորել մեր մեծապատիւ բարերարի համեստու-
թեան զգացմունքը՝ փոխանակ մեծամեծ գովեստներ
չսպլելու, որոնց նա բազմօք արժանի է, մենք

* Չորորինակ Եղիշէն մերանի խօսքերն այնպէս է գործ-
գրել, ինչպէսոր այժմ մեր ենք գործածում. եր. 82 ա-
սում է "գունդ կազմին, ու զնոսա շիօթակ արասցեն",
եր. 315 ասում է "թիկանն ձեռ. . զնուն ի վայր ընկեց. .
եր. 355 ասում է "բայց ի տեղի այսր ինչ գարձեալ գալ
պէտէ. . . եր. 246 ասում է "չարտերը (պարտերը) հար-
կաց աշխարհի. . . եր. 266 "մեայր. . . խօսքը գործ է գրել
"սպասում էինք. . . բառի մտքով, ինչպէս այժմ էլ մերանի
գաւառականներում ասում են "մեում էինք. . . եր. 128
գործ է գրել "ցանկ. . . բայց, որ այժմ "սերմանին. . . է.
բայց է. գարու ընտիր գործածութիւն չէ. եր. 252 ասում
է "եւ զօրհանապազ զնոսա յաւոյ ձանկին. . . այժմ էլ
մերք, բայց ոչ երբէք ընտիր մատենագրներն, այս ոճը
գործ ենք անում հասարակ խօսակցութեան թշ "աշ-
քից հանել. . . աշքից ձգել, աշքից կընել. . . եւ այլն: Եղի-
շէն ունի եւ մերանի օտար խօսքեր, որոնք այժմ եւս
գործածական են, զորորինակ՝ -ւն (79), շքւն (243),
չքւն (108), -չլւրւ (37), լւլւր (251), իւրււււ
(բարգան) օտար են եւ զարււրւրւ (կապարճ, եր. 12.)
ւրւ (106), իւրւրւ (240, 281), զւրւրւ, իւրւրւ
եւ այլն սոցա նման խօսքերը. արդի գործածական խօ-
սքերից են՝ քիք (երգիք), քւնք, քւնքւք եւ
այլն: Եղիշէն գործ է գնում եւ մերանի խօսքեր, որոնց
նշանակութիւնը մտքով է հասկացուում, բայց ճշգիւ
յայտնի չէ. զորորինակ, արւրւ, արւրւրւ, արւրւրւ
արւրւրւ եւ այլն:

բաւականանում ենք միայն հրապարակաւ. յայտնելով նորան մեր խորին շնորհակալութիւնը:

Ի վերջոյ լիաշուրթն շնորհակալութիւն ենք մատուցանում մեր այն թանկագին բարեկամներին, որոնք իւրեւիցէ մտերմաբար նպաստած են մեզ թէ շիւտաւաճքի պատրաստութեան եւ թէ նորա տպագրութեան գործերում. մեր այդ բարեկամների համեստութեանը ինայելով՝ չվստահացանք յանուանել յիշել նոցա այստեղ:

Այս անդրանիկ համեստ աշխատութիւնը, որ ահաւասիկ մատուցանում ենք հայ գրականութեան սեղանին, իբրեւ մի նոր փորձ, անկասկած՝ չէր կարող ազատ լինել եւ զանազան թերութիւններից. բանասէրների անաչառ քննադատութեանն ենք թողնում այն՝ ինչ որ վերաբերելու է թէ սորա պակասութիւններին եւ թէ արժանաւորութիւններին:

Կ. ԿՈՍՏԱՆԵԱՆՑ:

Ազգային ԹԻՅԻԶ Թուին
 եւ փրկչական 1877,
 յունվարի 15ին:

Սանկտ - Պետերբուրգ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Յառաջարան	երես. Թ
Ծանօթութիւնք	1
Այլեւայլք	157
Յատուկ անունների ցանկք	209
Ա եւ Բ գրքերի բովանդակութեան համառօտ ութիւնքը	225
Ցանկ	233

ԱՅԼԵԻԱՅԼԻ

Մ Ա Ն Օ Թ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Բ

Ք Լ Ո Ւ Խ Ե Ա.

1. Աշխարհ Հայոց = Հայոց երկիր, Հայաստան:

Ա. Արդի լեզուով «աշխարհ», խօսքը նշանակում է բոլոր երկիրը կամ հողագունդը. սակայն գրոց լեզուով Ե. դարում նշանակում էր մի որևիցե ազգի բնակութեան տեղը. մինչև անգամ մի որևիցե ցեղի բնակութեան տեղն էլ կոչուում էր — շխարհ. զորօրինակ «Հայաստան աշխարհ», կամ «Աշխարհ Հայոց» նշանակում է Հայոց ազգի բնակութեան տեղը, ուրիշ խօսքով Հայոց երկիր. «Սիւնեաց աշխարհ», որ Մեծ Հայքի գաւառներից մէկն էր, նշանակում է Սիւնեաց նախարարութեանը պատկանող երկիր, ուրիշ խօսքով՝ Սիւնեաց քաղաք:

Հայոց լեզուի մէջ, ինչպէս նաեւ շատ հին լեզուների մէջ, այդ երեւոյթը զարմանալի չէ, որ մասնաւոր սահման ունեցող բառն աւելի բնդհանուրի վերայ է տարածուում. — շխարհ բառի նման են — շխարհ, որն եւ այլն բառերը. այսօր եւս միջքանի բարբառներում — շխարհ խօսքը՝ ազգատոհմ խօսքի տեղ է զործածուում, որից եւ աւելի բնդհանուր զործածելի է դառել «ազգական», բառը, սակայն յայտնի է թէ ինչ նշանակութեամբ է զործածուում — շխարհ բառը արդի հայերէնի մէջ. աւելի նշանաւոր է որն բառի զործագրութիւնը, որ ունի նմանութիւն — շխարհ բառի զործածութեան հետ. որն, որ իրօք բնակարան է նշանակում, հին հայերէնի մէջ զործ էր անուում որն, շխարհ բառերի տեղ. զորօրինակ «տուն Արծրունեաց», նշանակում է Արծրունեաց ցեղը. «տուն Թորգոմայ»,* նշանակում է Թորգոմեան ազգ, Թորգոմի

* Այսպէս անուանում էին Հայերին նոցա զբայցի հաբաւային ազգերը, որոնց մէջ էւ Երբայեցիք:

ԳԼ Ե. օերունդ: Սորանից եւ «տանուտէր», խօսքի իսկական
1 նշանակութիւնը կարելի է հասկանալ, ըստորում,
ինչպէս գիտենք, տանուտէրները միայն մի տան գը-
խաւորը կամ տէրը չէին, այլ ամբողջ ցեղի կամ ազ-
գաստհմի. այդ պատճառով եւ մի տոհմի նահապետն
եւ տանուտէրը միեւնոյն անձն էր լինում. Գռն-Գէր
խօսքն այժմու գործածութեամբ գրեթէ միեւնոյն
ծագումն ունի. այժմ Գռն-Գէր ասում են մի գիւղի
գլխաւորին, որն ընտրուում է հասարակութեան կող-
մից նոցա գործերը անտեսելու. միքանի տեղ տանու-
տէր ընտրում են մինչեւ անգամ գիւղի պատուաւոր
ծերերից, որ միայն սովորութիւնների նահապետա-
կանութիւնը կարող է յառաջ բերել: Խօսք չկայ, որ
Գռն-Գէր նշանակում է արդէն, ոչ թէ տան գը-
խաւոր, կամ մի ցեղի մէջ աւագը, այլ մի օրեւիցէ
խումբ աների կամ մարդիկների գլխաւոր. հարկ չկայ
միւս կողմից ապացուցանելու, որ Գռն-Գէր խօսքի
ծագումը հին գործածութեան պատուէն է եւ այդ
խօսքն ինքը Հայոց հնութեան մնացորդներից մէկն է,
եւ ոչ թէ մի նոր շինծու խօսք:

Աշխ-Գռն, -Գռն, Գռն եւ այլ այսպիսի խօսքերն
այսօր կորուցել են համարեա իրենց բուն նշանակու-
թիւնը, սակայն թողել են իրենց հնութեան հետ-
քերը նոցանից բաղադրեալ օրիշ խօսքերի մէջ. բացի
այն նոցա նախնական նշանակութեան հետքերը մնա-
ցել են նաեւ գաւառական բարձրագոյնի այլեւայլ
գարձուածների մէջ, այդ պատճառով պէտք է սխալ
կարծել այժմու ռամկական գործածութիւնը կամ
շփոթել նոցա միտքը:

Արդի լեզուով -Գռն-Գռն խօսքը նշանակում է եւ
ամուսնական կենակցութիւն. զորօրինակ էթէ ասում
են «այսինչը աշխարհք մտած է», կամ «այսինչը աշ-
խարհք մտնել չի ուզում», այդ նշանակում է, որ
առաջինը ամուսնացած է, իսկ երկրորդը ամուսնանա-
լու ցանկութիւն չունի, այս մտքից է եւ յառաջացել
«աշխարհական», բառի նշանակութիւնը. յայտնի է,
որ այդ բառն արդի գործածութեամբ նշանակում է

այնպիսի մարդ, որը վանական չէ, այսինքն ամուսնա- ԳԼ Ե.
կան կարգից հեռացած չէ:

Բ. Խնչպէսոր Խորենացու աշխարհագրութեան*
մէջ տեսնուած ենք, Հայոց աշխարհն Ե. դարում
հետեւեալ սահմաններն է ունեցել՝

Արեւելքից՝ Կասպից (Վրկանայ) ծովն եւ Ար-
պատականը,

Հարաւից՝ Ասորեստանը, Միջագետքն, Ասորիքն
եւ Կիւիկիան,

Արեւմուտքից՝ Փոքր Ասիայի յունարնակ գաւառ-
ները՝ Փոխիզիա եւ այլն:

Հիւսիսից՝ Աղուանք այսինքն այժմու Բազուայ
նահանգը, Վրաստան, Կողքիս այսինքն Գուրիան,
եւ Խաղտիք այսինքն Լազերի երկիրը:

Ուրեմն եթէ բնական սահմաններով որոշելու
լինինք, Հայաստանի սահմաններն եղել են՝

Հիւսիսից՝ Կուր գետը, որի ձախակողմեան եզեր-
քը Վրաստան եւ Աղուանք էին, իսկ աջակողմեանը
Հայաստան:

* Կարծիք կայ, որ այս աշխարհագրութիւնը Խորենացու
հեղինակածը չէ. այսպիսի կարծիք առաջինն յայտնեց
գաղղիացի հայագետ Սէն-Մարտենն իւր Mémoires sur l'Ar-
ménie, Paris, 1819. երկատիրութեան մէջ՝ ապացուցանելով,
որ այդ աշխարհագրութիւնը Ժ. դարից յառաջ հանդէս
գալ չէր կարող. մինչդեռ մեզ յայտնի է, որ Խորենա-
ցին Ե. դարու մատենագիր է: Հ. Ինճիճեանն իւր Հնա-
խօսութեան Գ. հատորի մէջ ջանաց հերքել ուսու. թա-
կան Գաղղիացու կարծիքը, բայց անյաջող. բարորում
մինչ ցայժմ էլ սակաւին արծարծուում է եւրոպական
ուսու. թաւանների մէջ այդ խնդիրը: Աերջին օրերս լոյս
տեսաւ Ս. Պետերբուրգի համալսարանի Պրոֆէսոր Պր.
Ք. Պատկանեանցի մի երկատիրութիւնը Армянская Geo-
графія VII кнѣга и р. 1. վերնագրով, որի մէջ ուսու. թա-
կան հեղինակը զորաւոր փաստերով ապացուցանում է,
որ Խորենացու անունով հռչակուած աշխարհագրու-
թիւնը զրուած է Ի. դարում եւ իբրեւ հեղինակ կամ
կազմող այդ աշխարհագրութեան համարում է Անանիա
Շիրակացուն, որն ինչպէս յայտնի է, Ի. դարու մատե-
նագիր է եւ հռչակուած է իբրեւ համարող եւ աստղա-
բաշխ:

Այսպէս թէ այնպէս՝ այդ աշխարհագրութիւնը
պահպանում է զարձեալ իւր նշանակութիւնն իբրեւ
հնագոյն աղբիւր Հայոց աշխարհի տեղագրութեան համար:

ԳԼ. Ա.
1

Արեւելքից՝ Կասպից ծովը եւ Գեղամանց (Գիլանի) լեռները.

Հարաւից՝ Չազրօշ լեռների զօտին եւ նորա թեւերը դէպի արեւմտեան հիւսիս:

Արեւմուտքից՝ Տօրոսեան լեռների արեւմտեան թեւերը փոքր Ասիայում:

Այս ընդհանուր սահմանների մէջ ամփոփուած երկիրն եւ ասուում էր ընդհանրապէս Աշխարհ Հայոց.* սակայն բուն Հայաստանն յատկապէս կոչուում էր Մեծ Հայք. այս անունով կոչուում էր Հայոց երկիրը մինչեւ Եփրատի արեւմտեան ափերը. Եփրատից արեւմուտք՝ Ալիւս եւ Գալլ գետերի վերին մասերում տեղաւորուած երկիրը, ուր ըստ աւանդութեան դեռ Արամ նահապետի օրով շատ Հայեր գաղթած են եղել իրենց բուն երկրից՝ ասուում էր փոքր Հայք:

* Հայաստանի տարածութիւնը մօտաւորապէս 6000 քառակ. մղոնի է հասնում. նորա երկայնութիւնը մօտ երեք անգամ աւելի է լայնութիւնից. եթէ Եփրատի արեւմտեան ափերից մինչեւ Կասպից ծովի եզերքն հաշուելու լինէիք, Հայաստանի երկարութիւնն ընկնում է 31°—47° արեւել. երկ. մէջ եւ հասնում է շատ շատ 130—140 մղոնի կամ 900 վերստի. մինչդեռ լայնութիւնն, եթէ Մասիուս լեռների ստորոտից մինչեւ Սեւան լճի հիւսիսային ծայրը հաշուելու լինէիք, տարածուում է 37°—41° հիւս. լայն. եւ հասնում է մինչեւ 70 մղոնի կամ 400 վերստի: Եթէ աչքի առնինք հենքի հաշիւը, մենք կրտսնինք, որ նորա չափազանց շատ էին հաշուում Հայաստանի ընդարձակութիւնը. եւ այդ զարմանալի չէ. օրոքհեռոք չունէին ուրիշ միջոց երկրի տարածութիւնը կամ մի հեռաւորութիւն հաշուելու աւելի հաստատուն կերպով. նոցա ազրիւրն եւ միջոցներն էին միմայն ճամբորդների ասուած տեղեկութիւնները. ինչպէս գիտենք նորա ծածկրօրի անցկացած տարածութեան չափը կամ ձիու ասպարեզով (մանգիլ) կամ օրերով ու ժամերով, կամ ոճանք քարրնկեցով եւ այլ սյուսիսի փոփոխական պայմանների տակ զրուած չափերով էին իմանում: Այս պատճառով հասկանալի է թէ ինչու Պլինիոսը (Լ. դար Բ. Յ.) 260 մղոն է համարում Հայաստանի երկարութիւնը եւ 130 նորա լայնութիւնը. կամ Պտղոմէոսը (Բ. դար Բ. Յ.) 100 մղոն երկ. եւ 63 լայն. կամ Յուստինոսը (Գ. դար Բ. Յ.) 220 մղոն երկ. եւ 140 լայն. ԺԼ դարի աշխարհագիրներից մէկը՝ Մաննէրս համարում էր 130 մղ. երկ. եւ 80 մղ. լայնութիւն. զարմանալի է, որ բարբի մօտ լայնութիւնն անհամեմատ աւելի է իսկապէսից: (Տէւ Mannert, Geographie der Griechen und Römer, 1797, Nürnberg.)

Հայաստանի այս արեւմտեան բաժինը մեծ մասով ^{ԳԼ Ե.} Զունայ եւ Հոսովայեցոց իշխանութեան տակ է եղել. նա բաժանուում էր հետեւեալ կերպով. Ասարիայից մինչեւ Պոնտոս կոչուում էր Առաջին Հայք. Պոնտոսից Եւփրատին՝ երկրորդ Հայք. Եւփրատից Ծոփք՝ երրորդ Հայք. այս բաժանումը, որ արեւմուտքից արեւելք է դասաւորած, ցոյց է տալիս, որ օտար-արեւմտեան իշխանութեան տակ են եղել այդ դաւառներն այլ ոչ տեղական:

Այլ է Եւփրատի Հայքի բաժանումը. այնտեղ բնութեան բազմապատկեր տեսարաններն եւ յատկութիւնները, նորա անթիւ հովիտներն ու ձորերը եւ մարդկութեան առաջին բնական ճանապարհ համարուող գետերի բազմութիւնն եւ այլն, յառաջ են բերել եւ հակաբարոյ ցեղերի եւ ազգատոհմերի բազմատեսակութիւն. այս պատճառով ամբողջ երկիրն իւր բաժանումներով ներկայանում է մեր աչքին ո՛չ միայն իբրեւ միքանի քաղաքական աշխարհներ, այլ գրեթէ իբրեւ միքանի ինքնուրոյն աշխարհագրական զիրք ունեցող երկիրներ: Խորենացին 15 դաւառի անուն է տալիս որոնք Ե. դարում Հայոց երկրի դաւառներն են եղել: Այդ դաւառները գրեթէ ամէնքն էլ առանց բացառութեան ունին իրենց բնական սահմաններն, այս պատճառով յիշենք նախ եւ յառաջ բնութեան գլխաւոր մասերի՝ այն է գետերի անունները, որոնց հետ համընթացաբար գնում են եւ լեռները:

Եւփրատի երկու մաս կարելի է բաժանել իւր ջրերի վերաբերութեամբ. Արեւելեան կամ Կուր-Երասխի բաժին, եւ Արեւմտեան-հարաւային կամ Ճորոխ-Եփրատ-Տիգրիսի բաժին:

Արեւելեան բաժնում գտնուում են երկու ամենամեծ գետերը՝ Կուր եւ Երասխ, որոնք միանում են իրար հետ համարեա թէ Հայաստանի արեւելեան սահմանի վերայ, մինչգեւ նոցա ակունքը գտնուում են Հայոց երկրի արեւմտեան լեռնակողմում:

Կուր գետի աջակողմեան եզերքն համարեա ամբողջապէս պատկանում է Հայաստանին. նորա նշա-

ԳԼ Ե. նաւոր վտակներն են աջ կողմից 1) Ալգէթ, 2) Խրամ,
 3) Աղստեւ, 4) Լուբնաս կամ Չեղամ, 5) Բերբեր,
 6) Աիւրեակ, 7) Թարթառ եւ 8) Խաչէն:

Երասխ գետն ամբողջապէս Հայաստանին է պատկանում, մինչդեռ միւս գետերի ներքին մասերը օտար երկիրներ ուղեւից՝ արտաքոյ Հայաստանի են միանում ծովի հետ. Երասխի ազրիւրը գանուում է Բիւրակնեան լեռների հիւսիսային ստորոտում, իսկ նորա հոսանքի ժամանակ գրեթէ անընդհատ ուղեկից են նորան աջ կողմից՝ Զարաշխ, Բարգոյլ եւ Մասեայ լեռները, որոնք ընդհատուում են՝ երբ Երասխն հասնում է Մասիսին եւ այնտեղից փոխում է իւր արեւելեան ուղղութիւնը դէպի արեւելահարաւ. այստեղից միայն սկսում են թափուիլ Երասխի ծոցն աջ կողմից գանազան գետեր, մինչդեռ ձախ կողմից գրեթէ անընդհատ իւր ազրիւրներից սկսած ընդունում է իւր ծոցը շատ մանր եւ խոշոր գետեր: Երասխի ձախակողմեան վտակներն են —) Մուրց, ք) Ախուրեան, զ) Մեծամօր, ր) Հրազդան, ե) Ազատ կամ Գառնի, շ) Արփա գետ, է) Ճապաղ գետ, ը) Երնջակայ ջուր, թ) Բարկուշատ, որ երկու բազուկ ունի՝ 1) արեւմտեան՝ Որսանոյ եւ 2) արեւելեան Հազար: Իսկ աջ կողմից՝ —) Մակուայ գետ, ք) Աարմիր գետ, որ երկու բազուկ ունի՝ 1) հարաւային՝ Կօտուր եւ 2) հիւսիսային՝ Տրղմուա եւ ՛) Սեւջուր, որ նոյնպէս երկու բազուկ ունի՝ 1) արեւմտեան՝ Ահար եւ 2) հարաւային՝ Արդարիւր գետ:

Ոչ պակաս նշանաւոր է Հայաստանի արեւմտեան ջրերի ցանցը. այնտեղ երեք գլխաւոր հովիտներն են ամփոփում իրենց մէջ այդ ցանցը:

Ա. Ճորոխի հովիտ, որ սկսուում է Հայաստանի ամենաբարձր տեղից, ուր Բիւրակնեան լեռների թեւերն են, եւ արեւելեան հիւսիսային ուղղութեամբ կտրում է Պարխարի գօտին եւ դնում միանում է արեւմտեան ուղղութիւն բռնելով՝ Սեւ ծովի հետ: Ճորոխ գետի վտակների մէջ նշանաւոր են նորա աջակողմեան վտակները՝ 1) Թորթում, 2) Օլթի, 3) Արտանուշ:

Բ. Եփրատի հովիտն Ասիայի ամենաբնդարձակ ^{Գլ. Ա.}
և Երկար հովիտներէց մէկն է. սակայն նորա ոչ — այն-
քան նշանաւոր մասն է գտնուում Հայոց հողն վերայ.
Եւ այդ մասն էլ միանգամայն լեռնոտ և բարձրուան-
դակ երկիրներ են: Եփրատն երկու մեծ բազուկներունի,
հիւսիսային և հարաւային. առաջինը սովորաբար կո-
չուում է Եփրատ, եւ առնում է իւր սկիզբը Ապրին
գաւառում Էրզրումի շրջակայ լեռներից. մինչդեռ
հարաւայինը, որ սովորաբար Արածանի, արդի անուա-
նակոչութեամբ Մուրատ՝ է ասում, առնում է իւր
սկիզբը Ջրաբաշխ գոտու հարաւային ստորոտներից:
Նորա սկզբնական հոսանքին ուղեկից են աջ կողմից
Ջրաբաշխ և Բիւրակնեան լեռները, իսկ ձախ կողմից
Սիփան, Նիմրուզ և Սիմ կամ Տորոսեան լեռները.
Ի վերջոյ հիւսիսային և հարաւային բազուկները միա-
նում են իրար հետ գրեթէ Մեծ Հայքի արեւմտեան
սահմանի վերայ: Միացեալ բազուկների անունը մը-
նում է այնուհետեւ Եփրատ, միջանի անգամ իւրըն-
թացքը փոխելուց յետոյ՝ նա հոսում է արեւելեան
հարաւային ուղղութեամբ մինչեւ Տիգրիսի հետ
միանալը:

Գ. Տիգրիս գետն էլ երկու բազուկ ունի. արեւմ-
տեան և արեւելեան. արեւմտեան Տիգրիսն առնում
է իւր սկիզբը Տորոսեան լեռների հարաւային ստորոտից.
Նախ հարաւ է հոսում, ապա հարաւային արեւելք, և
միանում է իւր արեւելեան բազկի հետ, որ առնում է
իւր սկիզբը Արդուաց լեռների հիւսիսային ստորոտից,
և արեւելեան ուղղութեամբ հասնում է արեւ-
մտեան Տիգրիսին. երկուք միանում են Աւան լճի ա-
րեւմտեան հարաւային կողմից Սիմ լեռների հարաւ-
ային ստորոտներին մօտ: Տիգրիսի վտակների մէջ նը-
շանաւոր են մեծ և փոքր Ջաւ գետերը, որոնք եր-
կուսն էլ նորա ձախ կողմից են հոսում:

Հայաստանի մեծ գետերի այս համաւոտ յիշա-
տակութիւնն անելուց յետոյ՝ կարող ենք որոշել և
նորա 15 գաւառների գասաւորութիւնը մօտաւո-
րապէս:

ԳԼ. Ա.
1

1. Կուր գետ՝

Վերեւն՝ երկու կողմից.	) —) Գուգարք	} Ե. Կուրի
գաւառներ-3.
ձջը մասամբ աջ կողմից		
Մէջը՝ աջ կողմից - Աղստեւ	) Բ) Ուտիք	
եւ Բերբեր գետերի ձջանը		
Ներքեւը՝ աջ կողմից Թար-	) Գ) Արցախ	
թառի երկու կողմով		

2. Երասխ** գետ՝

Վերեւը՝ երկու կողմից եւ	) Դ) Արարատ	} Բ. Երասխի գաւառ,
ներ-4.
ձջը մասամբ՝ երկ. կողմ.		
Մէջը՝ երկ. կողմից, աւելի ձախ	) Ե) Վասպուրական	
կողմից՝ Կարմիր գետի հովտ.		
Ներքեւը՝ ձախ կողմից Բար-	) Զ) Սիւնիք	
կուչատի հովտում		
Ներքեւը՝ աջ կողմից Սեւջրի	) Է) Փայտակարան	
հովտում		

3. Եփրատ***

Վերեւն՝ երկու կողմից	) Ը) Բարձր Հայք	} Գ. Եփրատի
գաւառներ-3.
Արածանի՝		
Վերեւն եւ ձջն երկու կողմից	) Թ) Տուրուբերան	
Եփրատ եւ Արածանի (միացած)		
Ներքեւն երկու կողմից	) Ժ) Չորրորդ Հայք	

* Գետի աղբիւրից սկսած մինչեւ գալու մոտեւը համարուում է վերին մաս (վերեւը), հովտային հոսուած է միջին մաս (ձջը), իսկ խառնարանին մաս ընդարձակուած հոսուած է վերջին հոսում (ներքեւը) — Կուր (Կուր կամ Բուր) Հայոց կոչուած է, Արացիք սյգ գետին ասում են Մթքվարի, արեւմտեան ազգերը Կիւրոս (Cyrus), Կուրա եւ սյն, Կուրի սկզբներում սյգ անունը ծանօթ չէ, այլ կոչուում է Արասհանու գետ:

** Երասխ Հայոց հին անուանակոչութիւն է, սյգ մ ասում են Արազ, արեւմտեան ազգերն Արաքս կամ Արաքսու (Araxes.)

*** Եփրատ կոչուած օտար է Հայերի համար, հիւսիսային բազուկը փոփոխական անուններ ունի Հայերի ձջ, իսկ հարաւայինն Արածանի, արեւմտեան ազգերի ձջ սյգ գետի անունն է Եփրատ կամ Եփրատէս (Euphrates).

4. Ճորտի՝

Վերելի մասնակց. } 1/2) Տայք } Գ. Ճորտի գաւառ - 1.
ձէջն երկ. կողմ. }

5. Տիգրիս* (արեւմտեան՝)

Վերելն երկու կողմից } 1/2) Աղձնիք }
Տիգրիս (արեւելեան՝) }
Բոլոր հասանքով երկու կողմ. } 1/2) Մոկք }
Մեծ Ձաւ՝ }
Մէջն երկու կողմից } 1/2) Կորճայք }
} Ե. Տիգրիսի գաւառներ - 3.

6. Արմեայ** կամ Կապուտան լիճ՝

Արեւմտեան կողմ. } 1/2) Պարսկահայք } Զ. Պարսկա-
Արեւելեան կողմ. } Ատրպատական } հայք - 1.

Գ. Մեծ Հայքի այս 15 գաւառների քաղաքա-
կան նշանակութիւնը խօսք չկայ որ կախուած էր իրենց
ակազաքութիւնից, որից եւ կախուած էին նաեւ նոցա
ընդարձակութեան միջոցները: Ամենից ընդարձակ եւ
նշանաւոր գաւառները Կուր-Երասխեան գաւառներն

հին կտակարանի մէջ ասուում է Փրատա, Երարացիք՝
Ֆորատա. ոմանք կարծում են որ այդ անունն հին
պարսկական խօսք է եւ համապատասխան է «Ա-է-ր-
ա-», խօսքին, որ նշանակում է «լաւ հուն (անցնելու
տեղ) ունեցող», գետ:

* Տիգրիս նոյնպէս օտար կոչումն է. հայերէն ասում են
Գղզաթ կամ Գիլաթ: Տիգրիս խօսքի նշանակութիւնն է
Սլաք (տէգ, տիգի). եւ այդպէս կոչումն է նա իւր
սրբնթացութեան պատճառով. Տիգրիսի անունն արեւ-
մտեան ազգերն էլ այդպէս են ասելու. Երարացիք
Հայոց Գիլզաթ խօսքը շինել են Գիլլէհ: Տիգրիս, Գղզ-
աթ կամ Գիլաթ, Գիլլէհ — այս երեքն էլ միեւնոյն
խօսքն է զանազան ազգերի մէջ զանազան կերպ արտա-
սանուած. ամենահինը Տիգրիսն է, որից եղել է Գղզաթ
կամ Գիլզաթ. ապա սորանից Գիլլէհ:

** Արմեայ լճից զատ Հայաստանում կան երկու ուրիշ մեծ
լճեր. բացի աւելի մանրերը: Այդ երկու լճերն են — Վա-
նայ լիճ, որ Հայքը Բզնունեաց կամ Ռշուունեաց կամ
Տոսպոյ ճոպի էլ էին ասում եւ ք) Սեւանայ լիճ, որ
կոչումն էր նաեւ ճոպ Գեղամայ. այժմ Գեղարշէ ա-
սուած: Մանր լճերի մէջ նշանաւոր են Երտահանու կամ
Չլարու լիճը, Թափարաւան կամ Փառաւան եւ Գայլա-
տուաց: Մեծ լճերի մէջ Սեւանը մտ 6000 ոտք բարձր
է ծովի երեսից, Վանը 4700՝, Արմեայն 4500՝:

ԳԼ Ա. Էին, որոնցից առանձին ուշադրութեան արժանի են —)
 1 Այրարատ, Բ) Ասպուրական եւ Գ) Գուգարք, մինչդեռ
 արեւմտեան բաժնում իւր տեղադրութեան պայման-
 ներից աւելի յաջող եւ նշանաւոր քաղաքական դիրք
 ունէր Տիգրիսեան գաւառներից մէկը միայն՝ այն է
 Աղձնիք: Սորանից հարկաւոր չէ եզրակայնել, որ միւս
 գաւառներն իրենց սահմաններում չունէին մի որեւի-
 ցէ քաղաքական նշանակութիւն եւ միանգամայն ան-
 նշան էին: Հետեւելով խորենացու ցուցումներին՝ աւե-
 լորդ շի լինիր ներկայայնել այստեղ վերոյիշեալ
 գաւառների դատաւորութիւնն, իրենց քաղաքական
 նշանակութիւնն եւ մտաւոր սահմանները:

1. Այրարատ:

Մեծ Հայքի առաջին եւ զիսաւոր գաւառն է
 Այրարատը. հին մատենագիրներն Այրարատն անուա-
 նում են «միջոց աշխարհին Հայոց», «միջոց աշխարհ»,
 «մջ աշխարհ», «գլուխ աշխարհաց Հայոց», եւ այլն:
 Սորանից երեւում է, որ Այրարատն Հայաստանի մջ-
 տեղն է եղել եւ միեւնոյն ժամանակնորա սիրտը կամ
 կեդրոնը՝ ոչ միայն աշխարհագրական այլ եւ քաղա-
 քական տեսութեամբ:

Այրարատի սահմաններն էին՝ արեւելքից Գե-
 ղամայ լեռներն եւ Գեղամայ ծովը, որ է արդի Գա-
 րալապեազու լեռներն եւ Սեւան լիճը. հիւսիսից Գու-
 գարաց լեռները եւ Հիւսիսոյ Ծովակը, որ է այժմու
 Բամբակի, Լոռու եւ Զլարի լեռներն եւ Արտաշանու
 լիճը. արեւմուտքից Վանանդայ եւ Զարիշատու լեռ-
 ները, որ է այժմու Սողանլուի լեռները. հարաւից
 Բիւրակնեան (պին-կէօլ) լեռների արեւելեան թեւե-
 րը, Զարբաշի եւ Բարգօղ լեռների գօտին եւ Մասեաց
 գագաթները:

Այրարատի սահմանակից գաւառներն էին՝ ա-
 րեւելքից Սինիք եւ Արցախ. հիւսիսից Գուգարք,
 արեւմուտքից Տայք եւ Բարձր Հայք. հարաւից Տու-
 բուքերան եւ Ասպուրական: Այրարատն ինքն ունէր
 քսան գաւառ, որոնցից մէկի անունը նմանապէս Այ-

բարատ էր եւ Հայոց թագաւորների բնակութեան Գլ. Ե. տեղն էր իբրեւ նոցա յատուկ սեփականութիւն. մնացած գաւառները զանազան նախարարութեանց ձեռքն էին իբրեւ ժառանգական պարզեւ թագաւորների կողմից:

Այրարատու մն են՝ Մեծ (16.900') եւ Փոքր Մասիս,* (12.284') Արագած (13.400') եւ Նպաս լեռները. նոցա մէջն է սկիզբն առնում եւ հասում Երասխ գետը, որի բազմաթիւ վտակների վերայ գտնուում են շատ գիւղեր եւ բազմամարդ քաղաքներ:

Քաղաքներից յիշատակութեան արժանի են՝ Աշղարշաւան՝ Մուրցի եւ Երասխի խառնարանում, այժմ անհետացած. նորա տեղն է Հասան-Ղալայ

* Ընկարելի է, որ Մասիս սարը միայն մի անուն ունենար. նորա բնութեան եւ տեսարանների բազմազանութիւնը պէտք է զանազան անունների պատճառ լինէր: Եթէ հիւսիսից՝ Այրարատում բնակողներն անուանում են այդ սարը Մասիս, մեզ յայտնի չէ, թէ ինչպէս էին անուանում նորան հարաւային բնակիչներն, այսինքն Աշտարականցիք եւ Տուրուբերանցիք: Մենք գիտենք, որ Մասիսն Տաճիկներն ասում են Աշէլ-Գաշ այսինքն Երանրէաւն. այս ստուգարանութիւնը շատ կասկածելի է: Երեւի Տաճիկ կամ Թուրք ժողովուրդը (ինչպէս առհասարակ սովոր է) Մասիսի միտրեւիցէ անհասկանալի կոչումը լինել է Աշէլ. թերեւս Ազրի անունն էլ նոյնչափ հայերէն է ինչպէս եւ Մասիսը. մենք գիտենք, որ Արագած անունը դառել է Ալմաթ-Ղ, չէ կարելի ասել թէ սա Թուրքի խօսք է, թէ եւ ունենար Թուրքերէնում մի որեւիցէ նշանակութիւն. մանաւանդ որ ինչպէս յայտնի է երբեմն այդ անունն արաւստանում են նաեւ Ալմաթ-Ղ (Երազկաշեայ):

Միցուցէ Մասիսի հարաւային երեսի անունն էր Աշէլ (թերեւս Աշէլ, Աշիլ, Աշիլ, Աշիլ կամ Աշիլ խօսքերից ազճատեալ). աւանդութեամբ մնացած Երարատ կոչումն էլ, որ դրաւ որ յիշատակարաններով չի հաստատուում, մեր կարծիքով սկզբում նոյն հարաւային երեսի անունը պէտք է լինէր:

Աշտարք կոչումը պէտք չէ շփոթել Սաշտարքի հետ, որ նոյնպէս մի գաղափար անունն է կորդուաց լեռներում. Ետարք կարծում էին, որ Սարարադի վերայ իլլա Նոյեան ապանք. (տես իւր. Պամ, Հախիս):

Նոյնպէս հարկաւոր չէ շփոթել Արարատը՝ Այրարատ անունն հետ, վերջինս գաշաի անունն է Մասիսից հիւսիս, իսկ Արարատ կամ Արարադ կոչումներն երեւի վերաբերում էին այն տեղերին միայն, որոնք Մասիսից հարաւ էին ընկնում:

ԴԼ. Ա.
1 րեքդր: Երուանդաշատ՝ Ախուրեանի եւ Երասխի խառնարանում, այժմ՝ աւերակ. նորա տեղն է Հաճի բայրամյու գիւղը. Աղաբշապատ՝ Քասաղ գետի վերայ,* այժմ՝ գիւղաքաղաք. այստեղ է Հայոց հայրապետական ակումբը Ս. Էջմիածնի վանքում. Երասշատ՝ Երասխի եւ Մեծամորի խառնարանում, այժմ՝ աւերակ. այստեղ է Խորվիրապ առուած վանքը. Գուին՝ Գառնի կամ Ազատ գետի վերայ, այժմ՝ աւերակ. Անի՝ Ախուրեան գետի վերայ, այժմ՝ աւերակ. այս տեղ է Ղօշավանք գիւղը. Կարս՝ Ռահ գետի վերայ: Այս քաղաքներից զատ Այրարատի երեսը ծածկած է անթիւ վանքերի եւ հնուածիւնների աւերակներով, որոնցից չնչին մասը միայն ազատուած են իսպառ անհետանալու երկիւղից:

Նշանաւոր է Այրարատի պողաւէտութիւնն եւ հարստութիւնը, ինչպէս նաեւ տեսարանների գեղեցկութիւնն եւ օդերի քաղցրութիւնը: Ե. դարի պատմիչներից մէկը՝ Ղ. Փարպեցին՝ շատ գեղեցիկ նկարագրել է նորայդ նշանաւոր կողմը: «Երչակ թագաւորն, ասում է Փարպեցին, ստիպուած էր թողնել Այրարատ դաւանն եւ գնալ. ստիպուած էր թողնել նորա ընդարձակ, որսալից դաշտերը, որոնց շորս բոլորը գեղեցկանիստ եւ պարարտարօտ լեռներն են պատում զանազան որսի կենդանիներով լցուած. այն լեռները, որոնց կատարներից իջած ջրերը՝ դաշտերը սուղեւլով՝ հացին եւ գինուն առատութիւն են տալիս, բոյսերին քաղցր համ եւ իւզաբուզիս ընդէզէններին անուշութիւն: Նորա խոտերի առատութիւնը կերակրում է անթիւ արօտականներ՝ թէ՛ բնտանի էշեր եւ թէ՛ վայրի էրէնների անհամար երամներ, որոնք ամէնքը իրենց մարմնով երեւում են զէր, թանձրաթաղանթ եւ

* Քասաղ գետի արդի անունն է Ապարան չայ. Կարբի չայ եւ այլն. մեզ այնպէս է երեւում, որ Քասաղն Երասխի ծոցը թափուելուց յառաջ Զէյվա աւանի մօտերը միանում է մի այլ գետի հետ. ինչքան որ ականատեսների վկայութիւնից եզրափակել կարելի է՝ Քասաղը Մեծամոր գետի (այսինքն Զէյվի ջրի, Սեւրի) վտակն է եւ նորա միջնորդութեամբ է միանում Երասխի հետ: (Տես զԼ. Դ. 11)

առողջագաւակի: Իսկ նորա անուշահամ ծագիկներէ ՊԼ: Ա: Ե:
Հոտը քաջ սրտակեր մարդոյն եւ հօտարածներին
առողջութիւն է տալիս եւ վերանորոգում ու կազ-
դուրում է նոցա միտքն եւ զգայարանքը: Կան Այրա-
բատումն եւ զանազան բոյսերի արմատներ, որոնք օգ-
տակար դեղերի համար պէտք են զալիս: Բայց Այ-
րարատի բնդարձակ դաշտերը մէնակ տեսանելի կեր-
պով շէն դրաւում աշխատասէր մարդուն. այլ աւելի
աշխատանք փնտառող մարդոյը գետնի տակ պա-
հած օգուտներն էլ են հասկացնում, ունին սակի,
պղինձ, երկաթ եւ պատուական քարեր: Կան նաեւ
որդեր կարմրատեսիլ զարդ եւ դոյն պտարասօզ-
ների համար: Իսկ Այրարատի գետերն աշխատասէր
մարդիկներէ փոքր կշտացնել կարող են զանազան տե-
սակ մեծ եւ փոքր ձկներով: Այրարատը սնուցանում
է իւր մէջ նաեւ զանազան հաւեր. կրկշաձայն, առա-
պարատեր, վիմասող, սորամուտ կոքաւի եւ սալամբի
երամներ. կամ թփամուտ, մացառաղօղ, եղեգնաբնակ,
պարարտամարմին եւ անուշահամ վայրի քարանների
տեսակներ. նաեւ կան այնտեղ ջրաուզակ, մամաա-
խընդիր, խօզակեր եւ մեծամարմին փոր, թանձր եւ
սագ: Նախարարները որսի գնալիս միջանիսը այժեւամ-
ների եւ վայրի էշերի յետեւից էին վազում. ոմանք
ձիով բնկնում էին եղջերուի եւ եղնիկի երամների
յետեւից. միքանիսն էլ սրերով սպանում էին սաստ-
կանդամ վարագներին, իսկ շատերը մանր մանուկներից
իրենց զատիարակների եւ ծառաների հետ միասին
բազէներով զանազան տեսակ թռչուններ էին բռնում
եւ բերում էին բնթրիքը ճոխացնելու համար: Եւ այս
որս անօղներին աչք էին պահում շատ ձկնորսների
մանուկներ եւ երբ տեսնում էին, բերում բնծայ էին
տալիս իշխաններին ձուկ, զանազան վայրի թռչուն-
ների ձագեր եւ ձուեր. նորա էլ իրենց ուզածի չափ
վեր էին առնում այդ բնծաների մի մասը եւ իւրեանց
հաւաքածիցն էլ մի բան նոցա էին տալիս. եւ երբ
հասնում էր ամէն մարդ իւր ապարանը, բաշխում էին
տանը մնացող բարեկամներին իրենց բերածներից

ԳԼ. Ա.
1 լաւերը. բայց մեծ մասով օտարներին էին տալիս: Եւ պէտք էր տեսնել ամենի ասն ընթրիքին ի՛նչպէս իրար վերայ զիզած էին լինում էրէները կամ ի՛նչպէս շարած էին լինում նոցա զլախները:»

«Եւ Արշակ թագաւորն այսպիսի մի գաւառը պիտի թողնէր եւ գնար: Այն գաւառը, որն Հայոց աշխարհի զլախն է, որն իւր լիութեամբ նման է Եգիպտացւոց երկրին եւ Աստուծոյ դրախտին. նա պիտի թողնէր անթիւ ապարանների բարձրաբերձ շինուածները. անյագ եւ ամենալի գաշտերի ուրախութիւնը եւ հրեշտակի ցոյց տուած Աստուծոյ սուրբ տունն եւ մեծ եկեղեցին (Էջմիածին) եւ այլն:» Այրարատի պողաւեաութիւնն այսօր եւս նշանաւոր է իւր բազմատեսակութեամբ, որն եւ հաստատում է Փարպեցու նկարագրութեան արժանահաւատ եւ բնական լինիլը:

Այրարատի վերայ շատ հին եւ նոր գրուածքներ կան աշխարհագրական եւ պատմական տեղեկութիւններ տուող. բացի Աենեակի հրատարակուած Հ. Հ. Ինճիճեանի եւ Ալիշանի հանրածանօթ ստորագրութիւնները, ուշագրութեան արժանի են նաև ի թիւս այլոց Հ. Յովհաննէս Եպիսկոպոս Հասխաթուենեանի «Ստորագրութիւն Էջմիածնի եւ այլն», 1842 թ. Էջմիածին տպած, եւ Մեսրոպ Թաղիթեանցի «Ճանապարհորդութիւն ի Հայս», 1847 թ. Վալկաթա տպած:

2. Սիւնիք:

Այրարատից արեւելք եւ Սեւանայ լճից հարաւ Որոտնոյ եւ Հագար գետերի հովտում եւ Երասխի վերայ գտնուում է հին Սիւնեաց աշխարհը: Սիւնեաց հիւսիսային սահմանն է՝ Արցախ եւ Ուտի գաւառները. արեւելքից՝ Փայտակարան եւ մասամբ Արցախ. հարաւից՝ Վասպուրական եւ մասամբ Փայտակարան. արեւմուտքից՝ Այրարատ եւ մասամբ Վասպուրական: Սիւնեաց աշխարհումն է հին ժամանակներից հռչակուած Տաթեւի Վանքը, որ գտնուում է Որոտնոյ գետի մի առուակի վերայ: Սիւնիքը լեռնոտ աշխարհ

լինելով երկար ժամանակ կարողացաւ պահպանել իւր ^{ԳԼ. Ա.} քաղաքական անկախութիւնը: Սիւնեաց աշխարհի մասին տես Ստեփանոս եպիսկոպոս Օրպէլեանց (ԺԳ. դար.) «Պատմութիւն տանն Սիսական:», 1861. Մոսկվա տպ:

3. Արցախ:

Սիւնիքից արեւելահիւսիս Թարթառ գետի բնութայքով երկու կողմից գտնուում է Արցախ գաւառը, որի մասին տես ԳԼ. ԺԲ. 3:

4. Ուտիք:

Սուր գետի հովտում Աղստեւ եւ Բերբեր վտակներէ մէջ տեղը Ուտիք գաւառն է. այնտեղ է արդի Գանձակի կամ Նլխաւէտապօլի նահանգի մի մասը:

5. Գուգարք:

Այրարատից յետոյ ընդարձակութեամբ ամէնից նշանաւորն է Գուգարք կամ Գուգարաց աշխարհը: Գուգարքին սահմանակից էին՝ հիւսիսից Արատան, արեւելքից Ուտիք, հարաւից Այրարատ, արեւմուտքից Տայք: Գուգարքն հին ժամանակներն առանձին բոլորութիւն է եղել, եւ իբրեւ սահմանազուխ գաւառ նշանաւոր էր իւր սահմանապահ զօրքերով: Միջին դարերում Գուգարքի մէջ ծաղկեցան Հաղբատ, Սանահին, Գետիկ եւ այլն հռչակաւոր վանքերը. Գուգարքի մասն է այժմու Լօռուայ գաւառը Զալալօղլի քաղաքով:

6. Տայք:

Արեւմտեան սահմանազուխ գաւառ է Ճորոխ գետի հովտում. սորա սահմաններն են արեւելքից եւ հիւսիսից Գուգարք եւ Այրարատ, արեւմուտքից Եգերաց աշխարհն եւ Սեւ Ծովը, հարաւից Բարձր Հայք: Տայքը լեռնատ եւ բազմահովիտ երկիր է. այդ պատճառով եւ համարուում է Հայոց աշխարհի գե-

ԳԼ. Ա.
1 ղեցիկ դաւառներից մէկը. Ճորտի երկու կողմի լեռներից թափուում են նորա մէջ շատ մանր եւ խոշոր վտակներ, որոնց վերայ են եւ Տայքի բազմամարդաւաններն ու քաղաքները, Թօրթում գետի վերայ է Թօրթում քաղաքը. Օլթի գետի վերայ է Օլթի քաղաքը, որ է Ուխտիք ասուած հին մեծ աւանը. Ճորտի վերայ է Արդուին քաղաքը, որ նշանաւոր է իւր վաճառաշահութեամբ: Իսկ թէ ուր են Փարպեցու յիշած Զենահա, Արահեղայ եւ Արջնհազ գիւղերի տեղերը, որոնք Տայքումն են եղել, չենք կարող որոշել:

7. Բարձր Հայք:

Ս երի շորս դաւառների նման Բարձր Հայքն էլ սահմանազուխ կամ եզերեայ գաւառ է. նորա սահմաններն եղել են՝ արեւելքից Այրարատ, հարաւից Չորրորդ Հայք, արեւմուտքից Փոքր Հայք եւ Հիւսիսից Տայք: Այդ գաւառն այդպէս կոչուում է իւր տեղագրութեան պատճառով, որովհետեւ նորա սահմանների մէջն են Բիւրակնեան շղթայի բարձր հովիտներն ու գագաթները եւ նորանից զանազան կողմեր ընթացող լեռնազօտիները. նորա սահմաններումն են սկիզբն առնում Եփրատ եւ Ճորտս գետերը: Արդի Էրզրումի գաւառն հին Բարձր Հայքի մի մասն է եւ կոչուում էր Կարին. Բարձր Հայքումն է եւ Երզնկայ քաղաքը, Գոհանամ սարի ստորոտում. սորանից ոչ հեռու գտնուում էր հին Երիզայ աւանը, ուր էր Անահիտ Ոսկեմօր աթոռը. այդ տեղերում է եւ Գամախ կամ Կամախ անունով ամրոցը, որ յառաջ Անի էլ էր կոչուում, ուր գտնուում էր Արամազդի մեհեանը եւ ուր թաղում էին Հայոց Արշակունի թագաւորներին: Այն ժամանակ էրը Հայաստանի մի մասը Զունայ կայսերութեան ձեռքն հասաւ, Թեոդոս Կայսեր հրամանով Բարձր Հայքի Կարին գաւառում, որ սահմանազուխ էր, մի ամուր բերդ եւ քաղաք շինեցին եւ անուանեցին Թեոդոսուպօլիս որ է այժմուս Էրզրումը: Կարնոյ գաւառի մասին տես Խորենացու զեղեցիկ նը-

կարագրութիւնը, գիրք Գ. զԼ. ԾԹ, որն եւ ամբողջ^{ԳԼ: Ա.}
ջապէս բերուած է նաեւ Ասողիկի պատմութեան մէջ,
եր. 72 եւ այլն:

8. Չորրորդ Հայք:

Այս գաւառը նոյնպէս սահմանադրուի է Եփրատ
գետի երկու մեծ բազուկների միութեան տեղում.
սահմաններն են արեւելքից՝ Տուրուբերան, հարաւից՝
Աղձնիք, արեւմուտքից՝ Փոքր եւ հիւսիսից՝ Բարձր
Հայք: Չորրորդ Հայքի մէջն են՝ ի թիւս այլոց՝ Ծափաց
աշխարհն, Անգեղտունը՝ Անգղ կամ Կնգիլա բերդով,
որ այժմ Էղիլ է կոչուում Տիգրիս գետի վերայ: Ծա-
փաց աշխարհի նշանաւոր քաղաքներից մէկն է Ամիթ
կամ Ամիգա՝ արդի Տիարբէքիբը որ նոյնպէս Տիգրիս
գետի վերայ է: Չորրորդ Հայքումն են նաեւ արդի
Խարբերդ (Քարբերդ) եւ Պալու (Բալու) քաղաքներն
Արածանու հովտում:

9. Աղձնիք:

Տիգրիսի արեւմտեան բազկի վերայ. հիւսիսից՝
Հայք, արեւելքից՝ Մոկք եւ Տուրուբերան, հարաւից՝
Հայոց Միջագետքը, արեւմուտքից՝ Փոքր Հայք: Աղ-
ձնիքի տեղագրութիւնն իբրեւ սահմանադրուի գաւառ
այնքան յաջողակ էր, որ այնտեղ եւս առանձին բղէշ-
խութիւն կար ինչպէս եւ Գուգարքում: Աղձնիքումն
են հին Տիգրանակերտ քաղաքի աւերակները:

10. Տուրուբերան:

Տուրուբերանը սահմանադրուի գաւառ չէ, այլ
Այրարատի եւ Սիւնիքի նման միջերկրեայ է. նորան
սահմանակից են՝ հիւսիսից՝ Այրարատ, արեւելքից՝
Ղապուրական, հարաւից՝ Մոկք եւ Աղձնիք, արեւ-
մուտքից՝ Չորրորդ Հայք: Տուրուբերանն ընկնում է
Արածանու երկու կողմը եւ երկու կողմիցն էլ բարձր
լեռներով պատած է. հիւսիսից՝ Բիւրակնեան հա-
րաւից՝ Տօրոսեան եւ Սիմլեռները գրեթէ անընդ հատ
ուղեկից են Արածանուն: Հիւսիսային լեռներից թա-

ԳԼ Ե. փութում են Արածանու ծոցը Խնուսի ջուրն եւ Չար-
բու ջուր, իսկ հարաւից՝ Մանազկէրտի ջուրն եւ Մեղրի
1 ջուրը. վերջինիս հովտումն է Մուշ քաղաքն եւ Մշու
գաշտ ասուած տափարակը. հին ժամանակները Տարօն
գաւառն էր այդ հովտում:

Տարօնի մէջն է հին Աշտիշաթը՝ Քարբէ սարի
ստորոտում, ուր գտնուում էր նոյն գաւառի կապաշ-
տութեան կեդրոնը. ոչ հեռու Աշտիշաթից գտնուում
է եւ Գլակայ վանքն՝ այժմ «Մշու սուլթան սուրբ
Կարապետու վանք», կոչուած. այդտեղ զրեց սուրբ
Գրիգոր Լուսաւորիչ Հայոց քրիստոնէական եկեղեցու
առաջին հիմքը. այդտեղ ամփոփեց նա Կիսարիայից
բերած սուրբ Յովհաննէս Մկրտչի նշխարները: Տարօ-
նումն են Հայոց հռչակաւոր վարդապետների Մեսրո-
պի, Խորենացու, Անյաղթ Փիլիսոփայի եւ այլոց ծննդ-
դեան տեղերը: Կապաշտութեան ժամանակ Տարօնը
Սղկունի նախարարների ձեռքն էր, իսկ քրիստոնէու-
թեան ժամանակ եղաւ ժառանգական սեփականու-
թիւն Մամիկոնեան նախարարութեան: Տարօն գա-
ւառն ունի շատ պատմական հնութիւններ, որոնք
կեդրոնացած պէտք է լինին՝ Գլակայ վանքի եւ Մուշ
քաղաքի շուրջը: Այնտեղ է՝ ի թիւս այլոց՝ Ս. Սա-
հակ Պարթեւ Հայրապետի գերեզմանը: Տարօնի հին
պատմութեան մասին տես Չենոր Գլակի «Պատմութիւն
Տարօնոյ»:

11. Մոկք:

Տուրուբերանի հարաւային կողմն է Վանայ Ծո-
վակը. սորանից հարաւ բնկնում է Մոկաց աշխարհը
կամ Մոկք. նորան սահմանակից են՝ հիւսիսից Տու-
րուբերան, արեւելքից՝ Կորճայք, արեւմուտքից՝ Աղ-
ձնիք եւ հարաւից՝ Միջագետք: Մոկքը Տիգրիսի
արեւելեկան բազկի վերայ է եւ լեռնոտ երկիր է: Գրե-
թէ ամբողջապէս Քրդերի ձեռքն է այժմ: Մոկքի մի
մասն այժմ եւս նոյնն անունն ունի եւ կոչուում է
Մոկս կամ Մուկուս. այդ մասն բնկնում է Վան լճից
հարաւ Ընձաքիարս լեռների մէջ:

12. Վասպուրական.

ԳԼ. Ե.

1

Մեծ Հայքի ամենից ընդարձակ գաւառներից մէկն է Այրարատից յետոյ: Նորան սահմանակից են Հիւսիսից՝ Այրարատ եւ Սիւնիք, արեւելքից՝ Պարսկահայք եւ Արարատական, հարաւից՝ Կործայք եւ Մոկք, արեւմուտքից՝ Տուրուբերան: Վասպուրականի մէջն են՝ Համիրամակերտ կամ Վան, Նախիջևեան եւ Մարանդ քաղաքները. այնտեղ է Աւրազայ լեառը, Արատզ գաւառն եւ Թագէոս առաքելոյ վանքը, Վարդանանց պատերազմի դաշտն Աւարայր եւ այլն: Մի ժամանակ Վասպուրականն Արծրունեաց ցեղին էր պատկանում, որոնք այնտեղ հաստատեցին եւ անկախ թագաւորութիւն. նոցա ժամանակ ծագկեցան այնտեղ շատ վանքեր ու մենաստաններ, որոնց մէջ նշանաւոր է Ալթամարու վանքը՝ Վանայ Ծովակի կղզիներից մէկի վերայ:

Վասպուրականի մասին հին պատմական տեղեկութիւններ տալիս է մեզ ՚ի թիւս այլոց՝ Ժ. դարու պատմիչ Թովմա վարդապետ Արծրունին. Վան քաղաքի մասին տես եւ Խորենացու Գիրք Ա. գլ. ԺԶ:

13. Կործայք:

Հարաւային սահմանագլուխ գաւառ է սա Կորդուաց լեռների մէջ. սահմանակից գաւառներն են՝ Հիւսիսից՝ Վասպուրական, արեւելքից՝ Պարսկահայք, հարաւից՝ Միջագետք, արեւմուտքից՝ Մոկք: Կործայքը տեղաւորուած է մեծ Չաւ գետի երկու կողմը. նորա մէջն է հին Աղբակ գաւառը, որ այժմ կոչուում է Էլբաղ կամ Էլբակ եւ գտնուում է մեծ Չաւի ափունքներում. այնտեղ են եւ հին Արերանոս քաղաքի աւերակները, ուր է այժմ Ս. Բարթոլոմէոս առաքելոյ վանքը. Հայերն այժմ եւս այդ վանքից սկսած մինչեւ Ամեղիա քաղաքը կոչում են Կործի երկիր. այդ երկրումն է եւ Զուլամերկ քաղաքն, ուր գրտնուում է Ասորոց մարշիմոնների (պատրիարքների) կացութեան տեղը Կաշանէս Չաւ գետի վերայ: Կործայքն էլ Մոկքի նման Քրդերի ձեռքն է:

ԳԼ. Ա.
1

14. Փայտակարան:

Արասիի ներքեւն աջ ափում գտնուում է մի լեռնոտ երկիր, որ տեղաւորուած է նորա Սեւ ջուր անունով գտակի հովտում Սաւալան սարի հիւսիսային ստորոտներում. այդ երկիրն եւ պէտք է լինի Փայտակարանը, որն այժմ մասամբ կոչուում է Ղարաղաղ կամ Սեւ լեռն: Փայտակարանին սահմանակից էին հիւսիսից՝ Սիւնիք, արեւելքից՝ Ասուպ, հարաւից՝ Ատրպատական եւ արեւմուտքից՝ Պարսկահայք եւ Ասպուրական: Թէ ուր է Փայտակարան քաղաքը, գտնարանում ենք որոշել:

15. Պարսկահայք:

Արծայքի արեւելեան կողմից, Արմեայ լճի արեւմտեան հիւսիսային կողմը գտնուում է Պարսկահայք, որի հիւսիսային սահմանն էր Ասպուրական իսկ հարաւայինը Միջագետք: Պարսկահայքումն են խոյ եւ Աւրմիա քաղաքները:

Հայաստանի այս 15 գաւառներից՝ Տայքը, Բարձր եւ Չորրորդ Հայքն, Աղձնիքն եւ Հայոց Միջագետքի մի մասը Մժրին* քաղաքի հետ միասին՝ Ե. դարում Յունաց կայսերութեան ձեռն էին, մինչդեռ բոլոր միւս գաւառներն ամբողջապէս պատկանում էին Սասանեան պետութեանը:

Գ. * այսց աշխարհի բնակիչներն անուանում են իրենց Հայ. այդ անունն օտարներին անձանօթ է**.

* Մժրին. (Նիզիբիս, Նիզիբին.) Մասիւս լեռների հարաւային ստորոտում (որ Արգուաց լեռների շարունակութիւնն է դէպի արեւմուտք), հին Միդիանիտս, այժմու Զախճախս գետի վերայ գտնուում էր հին ժամանակները մի քաղաք Մժրին անունով, որակց վաղաքաշակը՝ Պարսի եւն հաստատակցիւր թագաւորական ամրոց. մինչեւ Երուսնդ Բը Մժրինն Հայոց թագաւորութեան մայրաքաղաքն էր. ստում են Սանատրուկը սորա աւերակները վերանորոգելու համար բոլոր իւր գանձը վատնեց եւ միայն մի գահեկան թաց ձեռք. այդ պատճառով անուանեց այդ քաղաքը «թաց մին»: Մժրինն այժմ աւերակ է:

** Այժմ ազգի անուն իւր զբացուց մէջ նշոյնը չէ. նայելով ինչպէս են ձանօթանում իրար երկու զբացի կամ օտար

Յոյներն Հայերին անուանում են Արձնիւս, կարծե- ՊԼ. Ա.
լով որ նոցա նախահայրը Թեոտաղացի գաղթական Ար-
մինեանն է: Ասորիք եւ Պարսիկներն Հայերին անուա-
նում են Արձնիք: Տաճիկներն եւ Արաբացիք էրձնի,
իսկ Վրացիք՝ Սեձնի (այսինքն «Հարաւային»): Եւրո-
պայի բոլոր ազգերն Յոյներին եւ Հռոմայեցւոց հե-
տեւելով Հայի անունն Արձն բառից են կազմում,
որով Հայոց երկիրն էլ կոչուում է Արձնիւս (Ἰ, Ἀρ-
μενία): Ոմանք կարծում են, որ Արմէն անունն աւելի
հին է քանթէ Հայ անունը սակայն առհասարակ
վիճելի հարց է դա: Աչքի առաջ ունենալով Հայաս-
տանի աշխարհագրական հնութիւնների մնացորդները՝
լեռների, գետերի եւ հին քաղաքների անուններն*
եւ այլն, պէտք է հաւանական համարել, որ արդարեւ
Արմէն անունն աւելի հին է, եթէ միայն այդ անունը
միեւնոյն ազգն է նշանակում, եւ ոչթէ մի այլ ազգ,
որն Հայերից յառաջ կամ յետոյ բնակած է եղել այն
երկիրներում: Խօսք չկայ, որ Հայ եւ Արմէն անուններ-
ը կարող են հաւասար հնութիւն ունենալ եւ զա-

ազգեր, այնպէս եւ անուանում են իրար. այսպէս քա-
ղաքակրթեալ Հռոմայեցիք երբ առաջին անգամ ծա-
նօթացան Գերմանացւոց՝ տեսան, որ նոքա պատերազմ
անելիս անսփոք դոպոսոց են ձգում. այդ պատճառով
նոքա այդ իրենց անձանօթ վայրենի ժողովոցին անուա-
նեցին «Գերմանի», (Germani) այսինքն կռուի ժամանակ
դոպոսոց. ընդհակառակն Հարաւային Ալաւները, որով-
հետեւ չէին կարող հասկանալ Գերմանացու խօսածը,
անուանեցին նոցա «Եւմեց», այսինքն «Համր, չխօսող»:
արեւմտեան Գաղղիացիք առաջին անգամ ծանօթացան
գերմանական Ալէման ցեղին, այդ պատճառով Գաղղիա-
ցիք բոլոր Գերմանացւոց անուանում են Ալէման. մինչ-
դեռ Գերմանացին ինքն իրեն անուանում է Գեուալ:
Այսպէս միեւնոյն ազգը զանազան ազգերի մջ զանա-
զան անուններ ունի եւ այդ շատ բնական է: Եւրոպա-
կան ազգերի մջ միայն Ռուսների անունն ամենայն տեղ
մի է. զարմանալի է միայն, որ մինչդեռ եւրոպացիք եւ
այլ ազգեր այդ ազգին ասում են Ռուս, Ռուսաց ազգն
ինքն իրեն անուանում է «Ռուսսկի», այսինքն ռուսացի
կամ ռուսական:

* Տես Արագած, Արմաւիր, Արարա (Երասի), Արածանի,
Արարատ, Երնջակ (Ալինճայ), Երեզ, Երեւել, Արուճ,
Արձէշ, Արամանս (Երամանս), Արգինս, Արցախ, Աղբակ,
Աղուանք, Աղձնիք (Արջն) Արծրունիք, Արփանեալ, Ար-
գունի եւ այլն:

ԳԼ. Ա. Նազանցեղերի անուն լինել որոնցից մէկն աւելի շուտ
1 զէպք է ունեցել օտարին ծանօթ լինելու. այսպիսով
նորա անունն եւս տարածուած է եղել ամբողջ երկրի
կամ ազգի վերայ: Ինչքան մեզ յայտնի էր, տակաւին
սչոր չէ փորձել Հայ խօսքի ստուգաբանութիւնը դրու-
նելու. մինչդեռ Արմէն խօսքը մեկնելու համար շատ
փորձեր արել են Եւրոպայի ուսումնականները, բայց
մեծ մասամբ անյաջող. թերեւս Արմէնը մի ցեղական
պատուանուն է, որ ապա ընդ հանրացել է մի ամբողջ
ժողովրդի կամ երկրի վերայ: Իբրեւ պատուանուն Ար-
մէն խօսքն էլ (ինչպէս Արիք խօսքը) կարող էր նշա-
նակել «քաջազնեայ, ազնուական», եւ այլն:

Եւ Հայոց երկիրը զանազան մայրաքաղաքներ է
ունեցել. բայց շատ ստեպ են փոփոխուել նորա թա-
ղաւորանիստ մայրաքաղաքները, որից եւ երեւում է,
որ տիրապետող իշխանները մի ցեղի եւ միեւնոյն
աւանդութիւնների հետ կապուած անձինք չէին:
Ամենահին մայրաքաղաքն համարուում է Արմաւիրը.
Թէ որ ժամանակից մինչեւ երբ մայրաքաղաք էր Ար-
մաւիրն, այդ դժուար է որոշել, որովհետեւ Հայաս-
տանի ամենահին պատմութիւնը տակաւին մութն եւ
անմշակ առասպելների մէջ է. Ասորեստանցին, Բաբել-
լացին, Մեդացին (Մարը), Մակեդոնացին, Պարթեւը՝
ամէնքն էլ Հայոց վերայ տէր են եղել. մի երկիր, որի
քաղաքական վիճակն այսքան փոփոխական է եղել,
մայրաքաղաքներն էլ անշուշտ երկար կանգնել չէին
կարող: Արմաւիրից յետոյ յիշուում է Արտաշատ,
այսպէ՛ Մծբին, Եդիսիա, դարձեալ Արմաւիր, ապա
Երուանդաշատ, դարձեալ Արտաշատ, ապա՝ Վաղարշա-
պատ, ապա Գուին եւ այլն: Այս հանգամանքը կա-
րելի է նորանով բացատրել, որ ամէն մի թագաւոր մի
նոր քաղաք շինելով ուզում էր, որ այն քաղաքը
բարձրանայ, ուստի եւ այնտեղ էր փոխադրում թա-
ղաւորական ավտօր կամ կառավարութեան կեդրոնը:
Բայց եթէ Հայաստանի մէջ մի որոշեալ տեղում, այս-
ինքն Այրարատեան դաւառի մի ծայրից մինչեւ միւս

ծայրը, նոր քաղաքներ էին կանգնուժ եւ թագաւու- Գլ: Ա.
րանհատ լինուժ, այդ բնաւ զարմանալի չէ, ըստորում
իրօք Այրարատն էր թագաւորութեան կենդրոնն՝
իրբեւ առանձին կալուածք թագաւորների. այնտեղ
թէ Արտաշատն ու Արմաիրը, թէ Աղաբաշատն ու
Գուինը չունէին այնպիսի մեծ հեռաւորութիւն իրա-
րից եւ կառավարութեան համար չէին կարող ոչ մի
անյարմարութիւն բնծայել: Իսկ թէ Հայոց թագաւու-
րանհատ մայրաքաղաքները գտնուում էին նաեւ մեծ
Հայքի սահմաններից դուրս՝ Միջագետքում՝ Մծբին
եւ Եզեսիա քաղաքներում, այդ առանձին ուշադրու-
թեան արժանի երեւոյթ է: Ինչպէս յայտնի է, հին
ժամանակները մի աէրութեան տեղական ներկայա-
ցուցիչը մայրաքաղաքն էր իրօք. Յունաստանն Աթեն-
քով եւ Սպարտայով էր յայտնի. Իտալիան՝ Հռոմ-
մով. Յունաց կայսերութիւնը՝ Բիզանդիայով. Հին
Ասորեստանի եւ Բաբելոնաց թագաւորութիւնը՝ Նի-
նուէով եւ Բաբելոնով եւ այլն. Իհարկէ այդ քա-
ղաքների անունը տալիս աչքի առաջ ունինք այն եր-
կրի եւ ազգի քաղաքական զօրութիւնը, ուր գտնուում
էին նոքա: Այսպէս էլ Մծբինն եւ Եզեսիան. նոքա
Հայոց թագաւորութեան մայրաքաղաքներ են եղել.
նշանակում է, եղել է մի ժամանակ էրը Հայոց եր-
կիրը գտնուէլ է հարաւային գաւառներից դուրս
եկած մի ցեղի իշխանութեան տակ, որի քաղաքական
ներկայացուցիչները Մծբինն եւ Եզեսիան են եղել:
Բայց թէ ինչո՞ւ Մծբինն ու Եզեսիան Հայոց թագաւու-
րանհատ քաղաք են համարուում, այլ ոչ այն ցեղի,
որի ներկայացուցիչները նոքա էին, այդ մի հարց է,
որ ուրիշ շատ հետախուզութիւնների կարօտ է եւ
թողնում ենք աւելի պատեհ ժամանակի:

2. Ազդ Արշակունեաց = Արշակունեաց ցեղ:

Գ. դարում Ք. յա. Ասիայի արեւմտեան երկիր-
ները Մակեդոնացւոց եւ Սելեւկացւոց իշխանութեան
տակ էին. բայց այդ իշխանութեան լուծը անախորժ էր

ԳԼ Ա. Ժողովրդի առաջնորդներին: Արշակ անունով մի իշխան, որն ինքը Պարթեւաց երկրում Սելեւկացւոց կուսակալի օգնականն էր, առաջին օրինակը տուեց այդ լուծը թօթափելուն: Անտիոքոս Բ. թագաւորի օրով նա սպանեց Պարթեւաց երկրի Ազաթսիլէս անունով կուսակալին, զուրս արաւ իւր հայրենիքից Սելեւկացւոցն ու Մակեդոնացւոց եւ հաստատեց մի փոքրիկ անկախ տէրութիւն Հէկատամբիլոս* քաղաքի շուրջը (256 թ. Ք. յս.) կամ ինչպէս Խորենացին ասում է «ի քաղաքին Բահլ Առաւաթին, յերկրին Քուշանաց:»,**

Այս Արշակի թոռն Արշակ մեծ՝ ընդարձակելով իւր տէրութեան սահմաններն, եկաւ Հայոց երկիրն էլ իւլեց Մակեդոնացւոց ձեռքից եւ այնտեղ թագաւոր գրեց իւր եղբօրը Աղաբարշակին, որպէսզի նա աւելի ընդարձակէ իւր թագաւորութեան սահմանները. «Սահմանք քաջաց, ասում է նա, զէնն իւրեանց (է), որքան հատանէ, այնքան ունի:»,

Արշակի անունով նորան յաջորդող Պարթեւական թագաւորներիցեղը կոչուաւ «Արշակունի կամ Արշակունեաց:», Մեր պատմիչները Պարթեւաց երկրում թագաւորող ցեղին ասում են Պարթեւ կամ Պահլաւունի (Պահլ, Բահլ, Բահլ). իսկ «Արշակունեաց կամ Արշակունի», կոչումը յատկացնում են միմիայն Հայոց թագաւորական ցեղին. այնպէսոր էթէ մենք կարգում ենք մեր նախնի մատենագրութեանց մէջ «Այդ Արշակունեաց», զորանով պիտի հասկանանք այն Արշակունիներիցեղը, որնք տիրում էին Հայոց երկրում:

Հայաստանի Արշակունեաց թագաւորութեան սկիզբն ընդունուած է համարել 150 թ. Ք. յս: Մովսէս Խորենացին այսպէս է ներկայացնում մեզ Արշակունեաց ցեղի պատմութիւնը: Առաջին Արշակունի թագաւորն էր Աղաբարշակ, որն եւ առաջին օրէնսգիրն եղաւ այդ նորահաստատ թագաւորութեան. Խորեն-

* Տէս «Realexicon» Lübker.
 ** Տէս «Պատմ. Հայոց», Խորեն. Բ. Բ:

նացին յիշում է, որ նա վերականգնեց Տին նախարա-^{ԳԼ Ե.}
րական ցեղերի արածնութիւններն ու կարգերը. հաս-
տատեց նոր արքունի պաշտօններ. Արմաւիր քաղա-
քում մեհեան շինեց եւ այնտեղ «անդրիս հաստատե-
արեզական եւ լուսնի եւ իւրոյ նախնեաց», աւերուած
քաղաքները վերանորոգեց. մայրաքաղաքը Մծբինում
հաստատեց. գառաստանական կարգեր եւ այլ օրէնք-
ներ սահմանեց, որոնց մէջ եւ այն, որ թագաւորի
աւագ օրդին պէտք է համարուի տէրութեան ժառանգ
եւ մնայ Մծբինում, իսկ միւսները պիտի գնան Հաշ-
տեանք գաւառում բնակին (Չորրորդ Հայքում Արա-
ծանու հիւսիսային կողմը): Վաղարշակին է վերա-
գում Խորենացին Մարաբաս Ատինային ու զարկելը
Հայոց պատմութիւնը գտնելու, որպէսզի իմանայ՝ թէ
«ո՞րք եւ որպիսի արք տիրեալ են ի վերայ աշխարհիս
Հայոց մինչեւ յնա. զքաջաց արգեօք եթէ զվատաց
անցեալ ունիցի զտեղի:»,

Վաղարշակին յաջորդող թագաւորների մէջ կան
շատերը, որոնք իբրեւ քաջ եւ քաղաքագէտ անձինք
են ներկայանում Հայոց պատմութեան մէջ: Արտա-
շէս Ա. եւ նորա օրդին Տիգրան Բ. մինչեւ անգամ
աշխարհակալութեան զազափարով ոգեւորուած անդր-
քան զսահմանն Հայաստանի եւս ընդարձակած են
երեւում իրենց յաղթութեան համբաւը, աշխատելով
խոչընդոտն լինել Հռովմայեցւոց զէնքի տիրապետու-
թեանն Արեւելքում. այս կռիւք կամ մարտումը
Հռովմայեցւոց դէմ՝ Հայոց համար այնուամենայնիւ
վատ ելք ունեցաւ, ըստորում Տիգրան Բ. ից յետոյ
Հայաստանը մեծ մասով Հռովմայեցւոց զերիշխանու-
թիւնը ծանաչող մի հարկատու տէրութիւն դառաւ.
Հայոց թագաւորներն այդպիսով զժուարին դրու-
թեան մէջ ընկան. սորա Հռովմայեցւոց ահից շատ
անգամ ստիպուած էին Պարթեւնների հետ ունեցած
բարեկամական կապերն եւս խզել. Պարթեւնների,
որոնք Հռովմայեցւոց անհաշտ թշնամիներն էին եւ
անդադար վտանգում էին նոցա լեզէսները. Հռով-
մայեցւոց Աեսարների իշխանութեան ժամանակ նոյն

ԳԼ Ե. Իսկ Պարթեւներին եւս չէր յաջողում հանդիստ մնալ նոցա հարուածներից:

Հայոց Արշակունիների մէջ Տիգրան Բ. ից յետոյ ուշադրութեան արժանի են՝ Վաղարշ, որ Վաղարշապատ, Վաղարշակերտ եւ Վաղարշաւան քաղաքները շինեց, Ամանորի տօնը հաստատեց նաւասարդի մէկին կատարելու, Խազիրներին եւ Քասլերին հալածեց Հայաստանի սահմաններից անդր քան զկովկասեան դօտին եւ ինքն էլ մեռաւ այնտեղ: Վաղարշի որդին Խոսրով Ա. մեծն ստիպուած էր մաքառել Արտաշիր Սասանեանի դէմ, որ 226 թուին Ք. յտ. սպանեց Պարթեւաց Արտաւան թագաւորին, ջնջեց նորասերունդը եւ տէր դառաւ Պարթեւաց թագաւորական զահին. Խոսրովն հակառակում էր Արտաշիրի միտումներին այն դիտաւորութեամբ, որ թոյլ չտայ յիշեալ զահի վերայ ուրիշ մի ցեղի հաստատուելու Արշակունիներից զատ. եւ նա իւր մաքառումը շարունակում էր Հռովմայեցւոց օգնութեամբ, որոնց համար էլ վտանգաւոր էր նոր Սասանեան ցեղի հաստատուիլը: Խոսրովը չկարողացաւ հասանել իւր նպատակին եւ սպանուաւ իւր ազգական Անակի դաւածանութեամբ: Սորանից յետոյ Արտաշիր Սասանեանը չէ թէ միայն Պարթեւաց երկրումն հաստատուաւ այլ եւ մուտ գործեց Հայաստան՝ եւ իւր իշխանութեանն ենթարկելով՝ շատ փոփոխութիւններ ձգեց Հայոց նախարարական կարգերի մէջ եւս:

Արտաշիրի կամ Սասանեանների 27 ամեայ տիրապետութեան ժամանակ զահիճների որից փախուցած մանուկ Տրդատը, Խոսրով մեծի որդին, մեծանում եւ կրթումով էր Հռովմում իւր զայեակ Արտաւազդ Մանգակունու ձեռքի տակ. եւ յաջողութիւններն այնպէս բերին, որ Գիսկղեախանոս կայսրը զանազան քաջութիւններով հռչակուած Տրդատին թագաւորական թագով պսակեց եւ իւր լեզէսններից օգնական զօրք տուեց նորան՝ զայլ եւ տիրել Հայոց երկրին, որն իւր հայրենի ժառանգութիւնն էր. ամենայն յաջողութիւն Տրդատի կողմն էր, երբ նա ըն-

գունուաւ բողբ Լայ նախարարութիւնից, հալածեց ^{ԳԼ. Ա.}
Սասանեաններին եւ վերանորոգեց եղձեալ կարգերը: ²
Տրգատի օրով լուսաւորուաւ կռայպաշտ Լայաստանը
Աւետարանի լուսով եւ այդ լուսաւորութեան նախա-
պատճառն էլ Խոսրովի կեանքը դաւաճանողի որդին
Գրիգոր Պարթեւն եղաւ, որին եւ իրաւամբ Լուսաւո-
րիչ անունն յատկացուցին յետագայ Լայերը:

Թէ Արշակունեաց վերահաստատուիլը, թէ քրիս-
տոնեութեան ծաւալումը եւ թէ բիւզանդեան կայսր-
ների բարեկամութիւնն Լայոց թագաւորների հետ՝
պատճառ եղան Սասանեանների ստեղծութեան զար-
գանալուն. այդ պատճառով Տրգատի յաջորդները
բնաւ հանգստութիւն չունեցան նոցա մեքենայու-
թիւնների երեսից: Սասանեանների նպատակն էր
որպէսեւիցէ ջնջել Արշակունեաց թագաւորութիւնն
Լայաստանում, եւ նոքա հասան իրենց նպատակին.
նչ Տրգատի թոյլ որդին Խոսրով, նչ սորա որդին
Տիրան (որ ուզում էր միեւնոյն ժամանակ ծառայու-
թիւն անել շար ԅուլիանոսին եւ Շապուհին) նչ սո-
րա որդին Արշակ Բ. (որ իւր հօր քաղաքականու-
թեանն հետեւելով մինչեւ անգամ շատ արիւնհեղու-
թիւնների պատճառ դառաւ եւ ինքն էլ Պարսից Ան-
յուշ բերդում մեռաւ), նչ սորա որդին Պապը (որ
միայն Ներսէս մեծի շնորհիւ թագաւոր եղաւ, բայց իւր
անխոհեմ վարմունքով Բիւզանդիայի դէմ՝ ստիպուած
էր Ա. Պօլիս տարուիլ եւ գլխատուիլ.) նչ մէկը սոցա-
նից չկարողացան իրենց դահն ապահովել. մինչեւ որ
գրացի տէրութիւնները Բիւզանդիայի եւ Պարսից՝ լաւ
համարեցին իրենց մէջ բաժանել Լայոց թագաւորու-
թիւնը 395 թ. ք. յտ: Այնուհետեւ Լայոց թագաւ-
որներին նշանակում էին Պարսիկները, որնք իհարկէ
միշտ աշխատում էին իրենց արբանեակներին նշանա-
կել: Պարսիկների նշանակած թագաւորների մէջ ու-
շաղբութեան արժանի է Առամշապուհ, որի ժամա-
նակ Լայոց նշանագրերը գտնուան, Ս. Թարգմանիչք
ճաղկեցան եւ զարգացաւ ու ճոխացաւ Լայոց գրա-
կանութիւնը: Առամշապուհից յետոյ Պարսիկները

ԳԼ. Ա. ² նշանակում էն, ո՛չ թէ Արշակունու, այլ մի Սասանեան իշխանի Շապուհ անունով, որպէսզի նորանով կարողանան սրտաւ Հայոց նախարարներին զէպի կրահապաշտութիւն. բայց նա « ո՛չ կարաց հաճել զմիտս նախարարացն. ամենեցուն ատեցեալ զնա եւ ո՛չ արքայօրէն մեծարէին: »* Շապուհից յետոյ նախարարները ինգրում էն Առամից, որ իրենց մի թագաւոր տայ ցեղով Արշակունի: Այդ թագաւորն եղաւ Առամշապուհի որդին Արտաշէր, որն եւ վերջին Արշակունի թագաւորն էր Հայոց զահի վերայ: Արշակունեաց թագաւորութիւնն յարատեւեց մօտ վեց հարիւր տարի այսինքն 150 թուից Բ. յ. մինչեւ 432 թիւ Բ. յտ**:

3. Նախարարք Հայոց:

Վեհերբ ասուում էր հին Հայոց մէջ այն իշխանը, որն իւր ցեղական իրաւունքներով առաջին տեղն էր բռնում բոլոր միւս դասակարգութեանց մէջ:

Նախարարների իրաւունքներն էին՝ ա) ժառանգարար տիրել այն կտոր հողին կամ գաւառին, որի լիակատար տէրն եւ իշխանն իւր նախնիքն էին. Բ) իւրբեւ ժառանգական տէր այն գաւառի՝ հարկ առնել նորա բնակիչներից, դատաստան կտրել նոցա մէջ, պատիժ եւ վարձատրութիւն եւ մինչեւ անգամ մահուան վճիռներ տալ. եւ Գ) ունենալ նախարարական դունդ թէ զաւառի պահպանութեան եւ թէ այլ արքունի ծառայութեանց համար: Միով բանիւ նախարարն ազատ տէր եւ իշխան էր իւր բաժին գաւառի վերայ: Նախարարի պարտաւորութիւնն էր՝ այդ իրաւունքների փոխարէն հարկ տալ թագաւորին եւ հարկաւոր զէպքերում պատրաստ դանուիլ իւր զօրքով թագաւորին ներկայանալու եւ պատերազմի ու այլ զինուորական գործերի մէջ մասն ընդունելու:

Երկու կարգի նախարարներ կային՝ աւագ եւ կրտսեր. առաջին կարգից էին այն նախարարները,

* Տե՛ս խորենացի դէրբ Գ. ԳԼ. ԾԲ՛:

** Տե՛ս ԳԼ. Ա. 8:

որոնք Հայոց ամենահին այնուական կամ նահապետ- ԳԼ. Ա.
 տական ցեղերից էին յառաջացել* . իսկ երկրորդ կար- 3
 գից էին նորա, որոնց նախահայրերը հասարակ մար-
 գիկ են եղել առանց այնուական ծագումի եւ նախա-
 բարութիւն ստացել են թագաւորներից իրենց մի
 նշանաւոր ծառայութեան կամ հաւատարմութեան
 համար: Այսպիսի նախարարների անունը նշնպէս
 գրում էին թագաւորական դիւանի մատենում Հայոց
 նախարարութեան դասակարգի մէջ: Աւելին կարգով
 որ նշանակուած էր լինում նախարարների անունն այդ
 մատենի մէջ, այն կարգով էլ պարտաւոր էին նորա
 բազմել իրենց բարձերի վերայ թագաւորական սեղանի
 ժամանակ:

Այս պատճառով եւ մնացել է մեր լեզուի մէջ
 «ընդունել բարձ եւ պատիւ յարբայէ», զարձուածն
 այս նշանակում է, որ առհասարակ նախարարութիւն
 սուօղն ու աւնօղը թագաւորներն էին: Նշնպէսոր
 մէկի արժանաւոր ծառայութեան համար նախարա-
 րութիւն էին շնորհում թագաւորներն, այնպէս էլ
 նորա անհնազանդութեան կամ ապստամբութեան
 համար խլում էին նորանից այդ կոչումն եւ արտօնու-
 թիւնը:**

Հատ անգամ գժտութիւններ եւ կռիւներ էին
 պատահում, երբ կրտսեր նախարարներն աւագներից
 վեր նստելու հրամանն էին ստանում կամ անտահմ
 մարդիկ մինչեւ անգամ աւագ նախարարներից էլ վեր
 էին անցնում: Արք Հայաստանն երկու բաժին եղաւ
 Յունաց եւ Պարսից մէջ (Պ. զարի վերջերում Ք. յտ.)
 այն ժամանակ նախարարութիւնը շատ թուլացաւ. բտ-
 որում շատերը շուղենալով կրակապաշտ Պարսկի իշ-
 խանութեան տակ մնալ, անցնում էին քրիստոնեայ
 Յոյների կողմը. եւ այդ զնացողների տեղը ընկնում
 էր աւելի կրտսեր կամ վատատահմ նախարարների

* Անախարարութիւնս եւ նոցին նախարարութեանց նա-
 հապետութիւնս հաստատեաց վազարչակ, ստում է
 խորենացին, զարս պիտանիս, որ ի զաւակաց նախնայն
 մերոյ Հայկոց եւ յայլոց: Տես Գիբբ Բ. ԳԼ. Գ:
 ** Տես խոր. Գիբբ Բ. ԳԼ. ԽԷ. ԾԷ. 2Գ. եւ այլն:

ԳԼ. Ա. ³ ձեռքը: Այս պատճառով նախարարների մէջ այնքան զգտութիւններ ծագեցան, որ նախնի դասակարգութիւնն էլ խանգարուաւ իհարկէ Պարսիկների օգնութեամբ, որոնք Հայոց հին բարեաստօճիկ ցեղերի պատիւը նուաստացնելու համար ոչ մէկ միջոցից չէին խորշում, որպէսզի աւելի հաւատարիմ արբանեակներ ունենան Հայաստանում՝ նորընտիր նախարարների մէջ: Սասանեան թագաւորների քաղաքականութիւնն այս կերպով շատ վնասեց միջանի հին նախարարական ցեղերի պատուին. զորօրինակ մի անգամ Շապուհ թագաւորը նշանակեց Սիւնեաց Անդոկ իշխանին շորեքտասաներորդ տեղումը բազմելու իւր արքայական սեղանի ժամանակ: Անդոկը թագաւորի այս վարմունքից այնպէս էր վերաւորուած, որ սեղանի ժամանակ մատ շմտանցուց կերակուրի, եւ վերադառնալով իւր երկիրն ապստամբեցաւ թագաւորի դէմ, անցաւ Յունաց կողմի Հայաստանը եւ երկար ժամանակ դադար չէր թողնում Պարսիկներին իւր ահեղ արշաւանքներով: Եւ այսպիսի օրինակներ շատ կան մեր պատմութեան էջերում, մանաւանդ Արշակունի թագաւորների թոյլ ժամանակ, երբ նոքա միանգամայն կորուցել էին իրենց նշանակութիւնը:

Որովհետեւ նախարարների դասակարգութեան վերայ խօսեցանք, վասնորոյ աւելորդ չի լինիր մէջ բերել այստեղ հետաքրքրութեան համար նոյա ցուցակը՝ այն ձեւով, ինչ ձեւով որ մենք գտնում ենք մեր մատենագրութեան նշխարների մէջ:

ԺԲ. դարու մի յիշատակարանի մէջ (տես Սոփերք Հայկ. Բ.) ուր պատմուում է Մեծն Ներսիսի վաքքի եւ զործուենութեան մասին, իթիւս այլոց՝ այսպէս ենք կարդում մի տեղում. «Իբրեւ ձեռնագրեցաւ, ասում է, մեծն Ներսէս ի կեսարիա, եւ եկեալ ի Հայս նորոգէր զգահս իշխանացն Հայոց, զոր էր կարգեալ ի Խոսրովայ եւ յայլ թագաւորացն: Զնոյնն եւ նա կարգէր ի ժամ ճաշոյն ի սեղան արքային Արշակայ Բ-ը՝ շրէէհ-ըէ-ըէ:» Այստեղ նախարարութեանց ցուցակը

* Ստեփ. եպիսկ. Սիւնեաց՝ Ազատանգեղոսից առած մի

բերելուց յետոյ շարունակում է պատմիչը «Այսքան»^{71. Ե.} ասում է, զահողք եւ այլ եւս յոլով, զոր ծանր համարեցայ արկանել ընդ գրով, զոր նորագեաց Արշակ թագաւորն եւ կարգեաց ի ժամ ճաշոյն իւրոյ ի սեղան իւր բարձս շորեք հարիւրս հրամանաւ մեծին Ներսիսի: Իսկ ի թիկանց կուսէ նստէին եկեղեցականք դասս իննս:

Սորանից մենք տեսնում ենք որ խոսքով թագաւորի (Առաջին թէ Երկրորդ) հաստատած կարգը, որ զուցէ խանգարուած էր Արշակ Բ. ի ժամանակ, վերահաստատել տուեց մեծն Ներսէս: Այս մէկ ուրիշ յիշատակարան էլ, որն հրատարակել է Պր. Էմին իւր խորեն. ռուս. թարգմանութեան յաւելուածներէ մէջ (թէ եւ անյայտ է թէ որ ժամանակուանից է մնացած,) եւ հազորգում է մեզ այն ցուցակը, որն հաստատել է տուել Սահակ Պարթեւը Պարսից Առամ թագաւորի ժամանակ: Այդ յիշատակարանի խօսքերն հետեւեալն է:

«... հակայ ինդիր արարեալ ի գրան արքունի, յԱրտաշէսի թագաւորի, զոր ի Տիսպոնն խաւսեցեալ. եթէ ես զաւամկանն զնամա... զոր Արտաշէսի ի դիւանին տեսի ի քաղոց ամսոյ ժէ եւ Առամայ արքայից արքայի եւ բարերարի. եւ գիր արարի եւ Սահակ կաթողիկոս, թէ որպէս ձեր բարերարութիւնդ հրաման տացէ Հայոց ազատաց եւ տանուտէրացն որպէս յառաջ առ Հայոց ազգին էին նոյնպէս եւ ի ձերում դիւանի շահ համա... ին առնել, որ յայսմ հետէ Հայոց ազատաց եւ տանուտէրանց գահ ի յայտ լինէր: Նոյնպէս Ներսէս հրամանաւ արքայից արքայի եւ ես... հակ

«Սահակն Արտաշէս թագաւորի արքունիքում ուզում էր այն ինչու մասին որ խօսուած էր Տիգրանում տեսլով «Քաղոց ամսի 17 ին Արտաշէսի եւ արքայից արքայ ու բարերար Առամի դիւանում ես տեսայ Առամի պարգեւագիրը. եւ ես Սահակ կաթողիկոս ինդիր տուի (Պարսից թագաւորին), որ նա հրամայէ արձանագրել արքունի դիւանում Հայոց նախարարների եւ ազատների ազգանունները, ինչպէս որ յառաջ այդ անում էին Հայաստանում. որպէս զի այժմէն իսկ Հայոց ազատների եւ նախարարների տեղերը որոշուած լինին: Արքայից արքայի հրամանով Ներսէս եւ ես Սահակ

տեղեկութեան մասին խօսելիս՝ ասում է, որ Հայոց նախարարութիւնը 17 բարձ է եղել, որոնցից 13 երրորդը հասել է Անդոկ իշխանին Սիւնեաց:

ՊԼ. Ե. 3
 Հայոց կաթ ու զիկոս կնքեցար
 զգահ նեմակին եւ եղաք մա-
 տանի զարքայից արքայի եւ
 զմերս... Էւ է այսպէս արդար
 եւ ճշմարիտ... :

Հայոց կաթ ու զիկոս պարզե-
 ագիրը կնքեցինք եւ արքայից
 արքայի ու մեր մատանին (կը-
 նիքն) էլ գրինք... Էւ բոլոր
 հետեւեալը արդար ու ճշմա-
 րիտ է... :

Յետոյ հետեւում է նախարարութեանց ցուցա-
 կը, բայց ոչ թէ շորս հարիւր բարձի՛ այլ միայն 70) . թե-
 բեւս պակասորդը կորել է, բստորում այդ հատուածն
 էլ որ ունինք Պր. Էմինի շնորհիւ՝ միմիայն Պր. Ախ-
 վէրդեանի փորձառութեանն եւ հեռատեսութեան
 ենք պարտական, որ զեպքով գտել է եւ հասուցել
 յիշեալ ուսումնականի ձեռքը :

Այդ երկու հին յիշատակարաններից զատ ներ-
 կայացնում ենք մեր բանասէրների քննութեանն եւ
 նախարարների զինուորական գասակարգութեան ցու-
 ցակը, որն հրատարակել է Հ. Յովհ. Եպիսկոպոս
 Շահխաթունեանը իւր «Ստորագրութեան», մէջ քա-
 ղելով Անանիա Շիրակունու ժամանակագրութեան
 միջից : Արդեօք այդ ցուցակն էլ Շիրակունու գրչին է
 պատկանում՝ թէ ապագայ գրիչների, մենք անձեռն-
 հաս ենք ասելու մի հաստատ բան, բաւականում ենք
 միայն Հ. Շահխաթունեանի խօսքերը բերելով . «Ո-
 րովհետեւ յիշատակեցաւ ձմերոց զօրաց Հայոց, ասում
 է նա, կարեւոր է գիտել հայրենասէր անձանց եւ
 զանմեռ մշտապատրաստ զօրացն զթիւ ի ժամանակի
 անդ թագաւորացն Հայոց . զայս ծանօթութիւն ոչ
 որ ի պատմագրաց եթող ի գրուածս իւր յաղագս
 ապագայից, այլ ի խոզարկութեան մերում ի մա-
 տեանս հնոց՝ քոս զայն զիստոստիքէլ յԱնանիոյ Շի-
 րակունոյ ի զինեմի ի մեռնիքէլ ի նորին, զոր
 ձեւացուցեալ էր ի քառարածին բոլորակ աղիւսակի մի-
 ում, եւ գրածինն որոշեալ անուամբ գրանց» . «գրուեք
 հիւսիսային, հարաւային, արեւելեան եւ արեւմը-
 տեան, եւ յիւրաքանչիւր բաժինն զաստորութեամբ
 շարակարգեալ գնախարարն կամ զազնուականս
 եւ զաշխարհսն եւ զթիւ յատկացեալ զօրացն նոցին .
 որոց ամենեցուն զումար թէպէտ ոչ համեմատի ամ

բողջ թուոյն՝ որ ի լուսանցի անդ աղիւսակին նշանակի՝ Գլ. Ե.
 եւ այն թերեւս ի սխալմանց զբշաց մատենին, բայց
 այնու ամենայնիւ դարձեալ հարկաւոր գատեցաւ ի
 մէնջ զնել աստ զօրինակն այնր աղիւսակի, զոր հաղիւ-
 սրեմն ի հնութեանց անտի թղթոյն կարողացաք
 կենդանացուցանել: (Տես Բ. եր. 58:)

Բոլորակաձեւ աղիւսակի լուսանցբումբ հետեւ-
 եալ կիսատ տողերն ենք կարգում

«... եւ զմանս ի յայլ աշ-
 խարհս գրուեալս. եւ լինի
 թիւ մարտիկարանց, որ ընդ
 ազգաւք ձգ. ից հազարաց
 թող զսպասաւորս գրանն
 արքունի որ է ոստանդ, որք
 պատերազմ ելանէին ընդ
 արքայի. եւ մարդպետական
 որ է ներքինի պահապան ի
 վերայ թագու հւոյն եւ գան-
 ձուցն. եւ ընդ ամենայն թիւ
 զօրացն Հայոց որ է հարիւր
 եւ քսան հազարաց:»

«... եւ միքանիուրիչ աշխարհնե-
 բում գրուածներին. եւ լինում
 է կուսոզ մարդոց թիւը զանա-
 զան ցեղերից 84 հազար. բացի
 արքունի տան սպասաւորները,
 որ ոստան է (ասուում), որոնք
 թագաւորի հետ պատերազմի էին
 գնում. եւ (բացի) մարդպետա-
 կան (գունդը), որք թագուհու
 եւ գանձերի վերայ ներքինի պա-
 հապան է. եւ բոլորը միասին
 Հայոց զօրքի թիւն է հարիւր
 քսան հազար:»

Այս երեք հետաքրքիր յիշատակարանները մէջ
 բերելուց յետոյ մենք աւելորդ շհամարեցինք ներ-
 կայացնել առանձին աղիւսակով եւ ցուցակների պատ-
 ճէնք զուգահեռաբար օրինակած, որպէս զի հեշտ լինի
 համեմատութեամբ եզրակացութիւններ անել նա-
 խարարութեանց եւ նոցա զինուորական զօրութեան
 մասին:

Եթէ ուշադրութեամբ զննելու լինինք այդ ցու-
 ցակների մէջ բերուած անունները, մենք ակամայ
 պիտի յաժշտակուինք մի զարմանքով, որ գտնում
 ենք շատ անուններ մեզ միանդամայն անձանօթ. երբ,
 ո՞ր եւ ի՞նչ գործերի մէջ են եղել օրինակի համար
 Համբուժեան, Աշահամարեան, Տրունի, Մեհնունի,
 Փառածունի, Փէրիժուներն եւ այլն նախարարները. մի
 թէ մեր պատմութեան մէջ զոցա եւ դոցա նման այլ
 հարիւրաւոր ցեղերը, որ յիշեալ ցուցակներում կան,
 անհետք կորել են եւ ոչ մի յիշատակ չեն թողած:
 Պէտք է յուսալ գոնէ՝ որ հնախոյզ պատմագէտներն

ԳԼԸ.
 3 ու լեզուագէտները կարողանան գտնել գոյս յիշատակների հետքերը եւ այդ մեռած անհասկանալի անունները բացատրելով՝ մի լոյս ձգել կարողանան մեր պատմութեան հնագոյն դարերի վերայ:

Աչքի առաջ ունենալով այն մեծ թիւը, որ ներկայացնում է մեզ ԺԲ. դարի յիշատակարանը, պէտք է զարմանալ նմանապէս նախարարների շտիպանոց շատութեան վերայ: Բայց մենք դորանից եւ տեսնում ենք, որ նախարարների նշանակութիւնը Հայաստանում այն չէ ինչոր շատերն են ենթադրում: Կնճիճեանն, Էմինը, նոցա հետ եւ այլք կարծում են որ Ն-Ի-Բ-Բ խօսքը Ն-Ի եւ Բ-Բ խօսքերից է կազմուած*, սրից եւ դուրս են բերում այն միտքը՝ թէ նախարար նշանակում է առաջին գործակաւար կամ տէրութեան առաջին պաշտօնակալ, եւ Կնճիճեանը Ն-Ի-Բ-Բ խօսքի զէմը գնում է լատիներէն « բռէֆէզտուս », (praefectus) խօսքը, որ քերականորէն զրէթէ նոյն կերպ է կազմուած, բայց նոցա պատմական նշանակութիւնները միանգամայն նման չեն իրարու: Եթէ նախարար խօսքի պատմութիւնը զիտե՛նայինք, այնժամանակ դուրս կարելի լինէր համեմատել մի այլ խօսքի հետ. բայց քանիտր մեզ անյայտ է նորա խկական ծագումը եւ գործադրութեան սկիզբը, մենք չենք կարող վերը բերում ստուգաբանութեամբ բուականանալ:

Թէ ի՞նչ էր նախարարի իրաւունքն եւ պարտաւորութիւնը՝ մենք վերը ներկայացուցինք, ուստի

* Աչքի առաջ ունենալով միքանի Հայոց խօսքերը, որոնք արտասրտաւ նման են նախարար խօսքին. (գրօրօ, նախիր, նախկին, նախա, նախան, նախապետ, նահապետ, նահանգ, նահանգ, նահատակ եւ այլն) մեզ այնպէս է երևում, որ շատ սխալ է կարծել թէ նախարար խօսքն երկու պարզ նշանական խօսքերից է բաղկացած՝ նախ եւ արար: Կնճիճեանը նախիր, նախա, նախան եւ այլ նման խօսքերն իրենց առանձին ինքնուրոյն արմատն ունին, այնպէս էլ շատ հաւանական է, որ նախարար խօսքի արմատը ոչ մի կարում չունի նախ կամ արար խօսքերից, այլ ծածկուած է՝ առ այժմ մեր տնտեսութեան անմատչելի մի վանկի տակ: Երևելիք է նախարար (նախապետ կամ նահապետ) եւ նահանգ խօսքերի արմատը մի է:

առաջին գործակատար անուանել նորան՝ չէ կարելի. եւ ^{Գ. Ե.} մի թէ շորս հարիւր մարդ մի տէրութեան մէջ կարող էին առաջին գործակատարներ լինել՝ մէկը միտի կողքին եւ ամէնքն էլ իւր սահմանի մէջ միանդամայն իրենի շնան, եւ եթէ կարող էին՝ մի թէ կառավարութեան ձեւը՝ միանդամայն նահապետական էր մնում եւ չկար տարբերութիւն տէրութեան պաշտօնատարի եւ նախարարի իրաւունքների մէջ: Արդարեւ մեզ յայտնի է, որ շատ նախարարներ միեւնոյն ժամանակ արքունի ծառայութեան մէջ էին լինում* եւ տէրութեան պաշտօններ էին կատարում, ինչպէս օրինակ՝ թագադիր, սպարապետ, հազարապետ եւ այլ պաշտօնատարներ կային նոցա մէջ. բայց մենք չգիտենք թէ միմիայն նախարարներին էին մատչելի այդպիսի պետական պաշտօնները՝ թէ ամենայն մարդու. չկար արդեւք այնպիսի նախարարութիւն, որն իւր ծագումով պարտական լինէր միմիայն իւր պաշտօնին. չկար այնպիսի մարդ, որ մի արքունի պաշտօն ստանալու պատճառով ստանար եւ նախարարութիւն, որն եւ որդեց որդի ժառանգութիւն մնար այդ յեղին նոյն պաշտօնի հետ միասին:

Նախարարների թուի շատութիւնն աչքի առաջ ունենալով՝ պէտք է կարծել որ կային արդարեւ շատ յեղեթ՝ միմիայն արքունի պաշտօնի համար նախարարական պատուին տիրացած, եթէ մանաւանդ յիշեալ երէք ցուցակների մէջ կան սնունդներ, որոնք (ինչպէս կարելի է այդ պարզ տեսնել) ունին մի որոշեալ նշանակութիւն, այնպէս՝ ինչպէս ար Խորենացին բացատրում է Արծրունի, Հաւնունի, Սպանդուների եւ այլ խօսքերի նշանակութիւնը՝ վերադրելով այդ յեղերի նախարարներին՝ Արծիւ կրելու, եւ հասերի ու զենարանների վերակացութեան պաշտօն: Բայց խօսքի արտաքին տեսքից եւս պէտք է շտաբուիլ կարելի է արտաքուստ նա մի նշանակութիւն ունեցող բառ է երևում մեր աչքին, բայց նորա պատմական նշանա-

* Տես Խոր. գիրք Բ. ԳԼ. Գ. ԺԳ. ԺԹ., Գիրք Գ. ԳԼ. Զ. Թ. եւ այլն:

ԳԼ Ե. Կութիւնը միանգամայն այլ է, ինչպէս են օրինակ՝
Սոպեա, Շահապ եւ այլ սոցա նման անունները:

Սակայն նախարարների այդքան շատութիւնը յառաջացած պէտք է լինի եւ կառավարութեան ձեւից: Ըստ որում՝ ամենայն նախարարութիւն ունէր իւր մեծը, որ կոչուում էր նախարար կամ քաղաքէր՝ կամ Տէր. տանուտէր լինում էր սովորաբար նա, որը նոյն նախարարական ցեղի մէջ ամենից մեծն էր տարով. այնպէսոր մնացած նախարարազունները, այսինքն՝ տանուտիրոջ որդիքը կամ եղբարքը՝ գտնուում էին նորա լիակատար իշխանութեան տակ: Այսպէս՝ իւրաքանչիւր նախարարութեան մէջ կար Ըւազ նախարար՝ տանուտէրը, եւ Արտսեր նախարար՝ սեպուհները: Թէ ինչպէս էր բաժանուում ժառանգութիւնը նոցա մէջ՝ այդ մեզ դժուար է սրոյեւ, չունենալով աչքի առաջ արժանահաւատ վկայութիւններ. միայնութէ՛ ինչպէս երեւում է՝ տանուտէրն իշխան եւ դատաւոր էր բոլոր նախարարութեան մէջ առհասարակ, իսկ միւս նախարարազունը այսինքն սեպուհներն իրենց բաժին երկրով եւ իրաւունքներով, որ նոքա կարող էին ունենալ այդ բաժնի մէջ, գտնուում էին տանուտի-

* Ինչպէս որ արեւելի խօսքը նախ՝ գաւառ է նշանակում եւ ապա բոլոր աշխարհս, այնպէս էլ քաղաք խօսքը հին Հայոց կիրառութեամբ նախ՝ բնակարան է նշանակում եւ ապա ցեղ կամ ազգատոհմ. եթէ ասում են «Տուն Երծրունեաց», «Տուն Մամիկոնեաց», այդ նշանակում է Երծրունեաց կամ Մամիկոնեան ցեղը, ազգատոհմը: Այս պատճառով երեւի եւ իւրաքանչիւր ցեղի կամ նախարարութեան աւագը, որ միւսների տէրը կամ իշխանն էր, կոչուում էր քաղաքէր այսինքն ազգապետ կամ ցեղի զլխաւորը:

Իւր պատմիչների մէջ՝ Ղազար փարպեցին ամենից յաճախ է գործածում քաղաքէր խօսքը. խորենացին ընդհակառակը սիրում է գործածել նախարար կամ նախէր եւ կամ աւելի շատ նախարար. նա Հայկին, Պարոյրին նախարար է անուանում, երբեմն եւ նախէր (տես զիբը Ը. եր. 67 եւ զիբը Բ. ԳԼ. Գ.). «Ոչ ասեն նախարարէն զիբն՝ Մարտացան տէր, այլ Մարտացոցն տէր (Բ. Ը.) յայնմ ժամանակի առեալ Տիգրանայ զՄարգափրան նախարար Ռաֆայելայ նախարարէն, սպարապետ կացուցանէ Հայոց եւ Պարսից զօրաց. (Բ. ԺԹ.) այսպէս է եւ ուրիշ շատ տեղերում. տես զիբը Բ. ԳԼ. ԾԹ. զիբը Բ. ԳԼ. Զ. Թ. եւ այլն:

բոջ իշխանութեան տակ: * Բայց ժամանակով՝ երբ ^{71: Ա.} այդ ցեղերը բաղամամարդութեամբ ընդարձակուան եւ քաղաքական կարգերը թագաւորների շնորհիւ փափու- ³ խութիւնների տակ ընկան, կարելի է, նոյն իսկ սեւ- պուհներն ինքնուրոյն ասնուտիրական իրաւունքների տիրանալով՝ իրենց պատկանած դաւառի կամ իրենց կրած ծառայութեան անունով ինքնիշխան նախարարութիւնների դասը մտան, որով հետզհետէ նոյա թիւը շատանալով շատանալով հասած է մինչեւ չորս հարիւրի կամ գուցէ եւ աւելի:

Սեդուհի ² խօսքի ստուգարանութեան համար է- մինն ** ասում է, որ այդ խօսքը միեւնոյն է ինչ որ սե- ² դուհի է նշանակում է ձիաւոր: Այս խօսքի արմատն է Պարսից սեդու, սեդ խօսքը, որ նշանակում է ձի: “Չեմբու”, գաղափարի հետ սկզբում կապուած էր եւ “ազնուութիւն”, գաղափարը, ասում է նա, այսպատ- ճառով սեպուհ նշանակում է “ազնիւ”, “ազնուական ծագումի տէր մարդ:”, Փոխանակ այսպէս քաջքը լով բացատրելու սեդուհի խօսքը, մենք կարծում ենք՝ բաւական կր լինէր պատմութեան ցուցումներին հե- տամուտ լինել. սեդուհի խօսքը շատ քիչ է պատահում եւ այն էլ միմիայն բարդութեանց մէջ. այնպէս որ սեդուհի նշանակութիւնից եզրակացնել թէ սեդուհի ձիաւոր կրնանակէ, չի համապատասխանում սեպուհ- ների իսկութեանը: Սեպուհներն ամէն տեղ նա- խարարների եւ ազատների հետ միասին են յիշուում մեր մատենագրների մէջ. “Ժողովեցան, ասում է Փարպեցին,*** ըստ հրամանի որննորէրցն Հայոց

* Ենք կարծում ենք, որ “Սեդուհի”, խօսքը Սեդուհի խօսքից է յառաջացել եւ կարող է իւր նշանակութեամբ մասնագոյց լինել սեպուհների պատմական անցեալի վե- րայ. մենք հաստատում ենք մեր կարծիքը նաեւ խորե- նացու խօսքերի վերայ. նա ասում է. “Բայց զտրու- թիւնն Աշոցաց եւ զսեդուհիւնն Յաջրաց կարգէ Ազարաշակի զաւակացն Գուշարայ Հայկազնոյ:”, “Եւ զերկուս զայսոսիկ յազգաց նախարարացն բառնայ (մեծն Ներսէս). մի՛ գմերձաւորաց խնամութիւն, զոր վասն ա- զաշելոյ սեդուհիւնն սեդուհիւնն սեդուհիւնն էւ այլն. տես զիբք Բ. Բ. եւ զիբք Գ. գԼ. Ի:

** Տես Ասողկի առս. թարգմանութիւն, եր. 250:

*** Տես գԼ. Գ. եւ այլն:

ԳԼ. Ը.
 3 Սերտաշատ քաղաք սուրբ եպիսկոպոսք ըստ զաւա-
 սաց աշխարհին: 1) «Նախագոյն հարցեալ (Յազկերտ)
 ցՀայոց ԳՆՆՆՆՆՆՆՆ է- զԵԿՆՆՆՆՆՆՆՆ», «ԱՄ զուք,
 ասում է մի այլ տեղում, որ այժմ յերեցունց աշխար-
 հաց եկեալդ էք ԳՆՆՆՆՆՆՆՆ է- ԵԿՆՆՆՆՆՆՆ, բաւական
 էք. . . տալ պատասխանի. եւ լուեալ զայս ամենայն
 խօսս նԵԿՆՆՆՆՆՆ է Վարդանայ եւ այլն: Աճեալ զայս
 ամենայն զմտաւ նԵԿՆՆՆՆՆՆՆՆ է ԵԿՆՆՆՆՆՆՆՆ,
 միաբան եկին եւ այլն: ՉԳՆՆՆՆՆՆՆ է- զԵԿՆՆՆՆՆՆՆ
 ի հանդերձս թագաւորականս զարդարէր* (Յազկերտ)
 եւ այլն, եւ այլն: Սոցա նման շատ օրինակներ կարելի
 է բերել մեր պատմիչների խօսքերից, որ նկատուի թէ
 սեպուհը նոյն իսկ նախարարան է, միայն յեզի ի-
 բաւունքների մէջ տարբերուում է տանուտիրոջից:
 Սեպուհ խօսքը մեր կարծիքով նոյնանշան է նԵԿՆՆՆՆՆՆՆ-
 զՆՆ կամ նԵԿՆՆՆՆՆՆՆՆ խօսքին. որովհետեւ տանու-
 տիրոջ կամ որդին կամ եղբայրն է որ կոչուում էր
 սեպուհ. իսկ թէ լեզուագիտական բացատրութեամբ
 կարող է այդ խօսքը ձիւոր նշանակել, մենք կատկա-
 ծում ենք. աւելի հեշտ կարող է ԵԿՆՆՆՆՆ խօսքը
 նախարարորդի կամ իշխանորդի նշանակել, քանթէ
 ձիւոր: 2)

Այսպէս թէ այնպէս՝ մեր պատմութեան անմը-
 շակութիւնիցը շատ պէտքէս ենթագրութիւններ անել
 կարելի է. սակայն ինչոր թէ վերելը արած նկատու-
 զութիւններից եւ թէ՛ մեր մատենագրների խօսքերից
 եզրակացնել կարող ենք եւ հաստատ դիտենք, այդ
 հետեւեալն է. ա) որ նԵԿՆՆՆՆՆ խօսքը մի բնդհանուր
 խօսք է՝ մտքով վերին դասի ազնուական նշանակող,

* Տես զԼ. Չ. եւ այլն:
 ** Սեպուհ խօսքը, եթէ երկու հետեւեալ վանկերից է
 բաղկացած ՍԵԿՆՆՆ, շատ հաւանական է, որ երկրորդ
 վանկը զՆՆՆ միեւնոյն է՝ ինչոր Չանդիկ լեզուով զՆՆՆ-
 ՆՆՆ = որդի. այսպէս է կարծում Ֆրիդ. Վիլքե Վիլեն-
 նայի համալսարանի պրոֆեսորը (տես Lautlehere): Թէոր
 խօսքի մի վանկը որդի է նշանակում, միւս վանկը
 երեւի նորա յատկութիւնն է նշանակում. այդ պատճա-
 րով հաւանական է, որ ԵԿՆՆՆ նշանակում է իշխան-
 նորդի, նախարարորդի եւ այլն:

բայց բառացի գեւ մեզ համար չմեկնուած.* ք) Տա-^{ԳԼ. Ա.}
նուտէրը նախարարութեան գլխաւորն էր թէ՛ ներքին
կառավարութեան եւ թէ՛ զինուորութեան մէջ, եւ
է) որ միւս նախարարացունք կոչուում էին սեպուհ,
եւ խորհուրդներէ մէջ մասնակցում էին ամէն աեղ եւ
ունեին իրենց նախարարական յատուկ իրաւունքները,
բայց ոչ վարչական զօրութիւն:

Յոյս ունինք, որ մի ուրիշ անդամ առիթ կ'ու-
նենանք նախարարական դասի վերայ աւելի ընդարձա-
կօրէն խօսելու, որպէս զի կարողանանք աւելի ճիշտ
զաղափար տալ թէ մեր հին պնտականների եւ թէ
մեր ներքին կառավարութեան վերայ:

4. Հաստատութիւն իրենանց սուեայ զթ ուղ թմն
Սահակայ եւ այլն:

Հինգերորդ դարում Հայոց թ շնամի էին ոչ
միայն Պարսիկները, այլ եւ Յոյները: Երբ տառերը
գտան եւ Պարսից բաժնի Հայաստանում տարածեցին
Հայոց դպրութիւնը, Սահակ Պարթեւն հարկաւոր
համարեց Յունաց բաժնի Հայերի մէջն եւս տարածել
այդ դպրութիւնը. բայց Յոյները չուզելով, որ Հայերի
մէջ մայրենի լեզուի ուսումն տարածուի, որպէսզի
նորա յունականութիւնը սիրելով խառնուին կորչին
Յոյների մէջ, արգելեցին հայերէն սովորել: Այս
պատճառով Սահակ Պարթեւը նամակներ գրեց Յու-
նաց կայսերն եւ ուրիշ մեծամեծներին եւ Ս. Մեսրո-
պին ու Աւարդան Մամիկոնեանին զրկեց Բիւզանդիոյ
Գուռը, որ հրաման առնեն: Նորա գնացին ոչ միայն
թողտուութիւն ստացան այլեւ մեծ պատուով ու
չքեղութեամբ եւս մեծարուան Յունաց թագաւո-
րից: Այս հանդամանքի վերայ է, որ հիմնեցին նախա-
բարներն իրենց սոււա բողոքը Սահակի եւ Արտաշրի
վերայ Պարսիկների առաջ: Խորենացին շատ կարճ եւ
ամփոփ խօսքերով է յայտնում այդ բողոքի միտքը՝

* Ն-ի-ւ-ւ-ւ-ւ եւ Ն-հ-ւ-ւ-ւ-ւ խօսքերի արմատն ինչպէս երեւ-
ում է մի է. ոմանք Ն-ի-ւ-ւ-ւ-ւ էլ են գրում:

Գ. Լ. Ե.
 4 ասելով « զՅունովքն զլեալ խորհրդովն, » որ մենք
 թարգմանեցինք « սրտով Յոյների կողմն է բռնել: »
 Եւ այդ երեք խօսքի մէջ ճշմարիտ որ ամբողջ բողոքը
 կարելի է ամփոփել, ըստորում Սահակ Պարթեւը
 իբրեւ քաղաքագէտ մարդ՝ իւր երկրի քաղաքական
 վիճակը շատ պարզ եւ խորը հասկացող՝ միանգամայն
 հակառակ էր նախարարների խորհուրդներին. եւ նո-
 ցա համոզելու համար մասնացոյց էր լինում Պարսիկ-
 ների հետեւնու լինելու վերայ, որից երեւում էր, թէ
 նա ուզում է « զէլն իբոցն իբռնել. . . իյսերքն Յունաց
 թօղտօղի: » եւ թէ քրիստոնեայ տէրութեանն աւելի
 է հաւատում: Բանն այս է, որ Պարսիկները Աբշա-
 կունիներին ջնջելու նպատակն աչքի առաջ ունենա-
 լով՝ ուզում էին դորանով ընկճել միանգամայն եւ
 Բիւզանդիոյ կայսերութեան սյօքը. նոցա համար այն-
 քան վտանգաւոր չէր Հայաստանի անկախ թագաւո-
 րութիւնը, որքան վտանգաւոր էր այն, որ այդ թա-
 գաւորութիւնը կրօնով, աստուածպաշտութեամբ մի
 ուրիշ աւելի ընդարձակ եւ հզօր տէրութեան հետ
 մէկ է:

5. Ապա կոչեր Վասմ զՍուրէն Պահլու, զիւր հա-
 զարապեան*, որ ազգակից եւ տոհմակից էր Սահակայ:

Յայանի է. որ Արտաշէր Սասանեանը կտարել
 տուեց Արտաւանի ցեղը. բայց միւս արշակունի ցեղե-
 րին, որոնք Պարսկաստանում կային, կարողացաւ
 նուաճել. այդ ցեղերն էին Բահլ կամ Պահլ քաղաքի
 անունով կոչուած Պահլաւները: Երեք Պահլաւ կար.
 Սուրենեան, Կարինեան եւ Ասպահակապի: Սոցանից

* Հւլւրդիտ: Արեւելքի թագաւորութիւնների մէջ, ինչ-
 պէս այժմն է, հին ժամանակներն էլ վերին իշխանու-
 թիւնը բոլոր դործերի վերայ պատկանում էր մի առան-
 ձին պաշտօնատարի, որը պատասխանատու էր միմիայն
 թագաւորի առաջ: Այդ պաշտօնատարն եւ կոչուում էր
 Հազարապետ: Այժմն Պարսկաստանում այդ պաշտօնա-
 տարը կոչուում է Սադրագամ, իսկ Տաճկաստանում մեծ
 վեզիր կամ մեծ եպարքոս: Թէ ինչու է այդպիսի մի
 պաշտօնատարի անունն հւլւրդիտ, այդ թողնում ենք
 լեզուագէտներին:

չատերին պահեցին Պարսկաստանում զանազան բարձր պաշտօններ և պատիւներ տալով: Այդ Պահլավներից էր և Սուրեն՝ Վասակի հազարապետը:

Իսկ թէ ինչպէս կարող էր նա ազգակից և աստ-մակից լինել Սահակ Պարթևին՝ բացատրենք կարճա-ռօտ: Սուրենեան Պահլավներից մէկը Անակ Պարթևն էր, որ ազգականութեան պատրուակով եկաւ Հայաս-տան և սպանեց Հայոց Խոսրով մեծ Արշակունի թա-գաւորին. Անակի սերունդը սրակատոր կզաւ Հայերի ձեռքով, բայց ազատուաւ միայն մի մանուկ, որն յե-տոյ Հայաստանի լուսաւորութեան պատճառ և հիմ-նադիր կզաւ, այն է Գրիգոր Լուսաւորիչ: Սորա ցեղը իբրևէ Արշակունեաց պահլավական ճիւղի սերունդ՝ յետագայ ժամանակներում էլ Պահլավունի կոչուաւ. այս ցեղից էր և Սահակ Պարթևը, որն ինչպէս Հայոց Արշակունիներին նոյնպէս և Պարսից Արշակու-նիներին (Պահլավներին) արենակից և ազգական էր զալիս իւր ծագումով:

6. Եւ զթոսն քոյ Վարդան կարգեսցէ ի վերայ Հայոց զուգահաւասար թագաւորին և համապատիւ:

Այս Վարդանը Համազասպ Մամիկոնեանի որ-դին էր և Սահակ Պարթևի թոռը ազջկայ կողմից: Սահակ Պարթևը (Ներսէս մեծի որդին, որ Լուսաւ-որչի թոռան թոռն էր) իւր ցեղի մէջ վերջին շա-ռաւիղն էր արական սեռից և ունէր մի դուստր Սա-հականոյշ անունով՝ ամուսնացած Համազ. Մամիկո-նեանի հետ. այդ Սահականոյշի և Համազասպի որ-դին է Վարդան Մամիկոնեանը, որ ժառանգեց Հայոց սպարապետութիւնն և երեւելի կզաւ Հայոց պատե-րազմի մէջ Պարսից մագութեան դէմ: Ասողիկը մի տեղում յիշում է թէ նախարարների արձակուելուց յետոյ Հայոց սպարապետութիւնն ընդունեց Մանգ-նոս՝ Վարդանի որդին: Սակայն ժամանակակից պատ-միչները ոչինչ չեն յիշում Վարդանի սերունդի մա-րին. յայտնի է միայն, որ Վարդանն երկու դուստր

ԳԼ. Ը.
6 ունէր մէկը Շուշանիկ մահանուանեալ Աարդենի, որ
ամուսնացաւ Արայ Աշուշայ բղէշի որդու Ազգգէնի
հետ. միւսի անունը մեզ անյայտ է, բայց գիտենք, որ
ամուսնացած էր Արշաւիր Կամսարականի հետ եւ ու-
նէր երեք որդի Ներսէհ, Հրահատ եւ Աահան* :

7 7. Մարդպան:

Մարդպան կոչուում էր Ե. դարում այն իշխանը,
որին յանձնուած էր Պարսից թագաւորի կողմից Հայ-
աստանի բարձրագոյն կառավարութիւնը. նորա պար-
տաւորութիւններն էին հարկերը հաւաքելու վերայ
հսկել եւ վերահաստէութիւն գործել նախարարների
վերայ, որպէսզի անհաւատարմութիւն չծագի նոցա
մէջ դէպի արքայից արքայն. միտլ բանիւ մարդպանի
ձեռին էր երկրի բոլոր կառավարութեան ղեկը:

Սկիզբում մարդպան նշանակում էին Պարսիկ իշ-
խաններին. բայց նորա՝ միանգամայն անձանոթ լինե-
լով Հայոց երկրի հանգամանքներին՝ դժուարութիւն
էին կրում եւ չէին կարող երկար դիմանալ այդ կոչ-
ման մէջ. այնպէսոր իվերջոյ սկսեցին Հայերին եւս
նշանակել մարդպանութեան գործի, իհարկէ՝ նախա-
պէս հաւաստի լինելով նոցա հաւատարմութեան եւ
մտերմութեան մասին: Առաջին հայ մարդպանը, որ
նշանակուաւ, Սիւնեաց Աստակ իշխանն էր:

Մարդպան կամ Մարդպետ խօսքը նոյնն է ինչոր
կուսակալ կամ սահմանապետ. մարդ պարսիկէն նը-
շանակում է սահման, իսկ պան եւ պեթ այն մասնիկ-
ներն են մեր լեզուի մէջ, որոնք պահող կամ գլխաւոր
են նշանակում: Ոմանք կարծում են, որ մարդպանի
նշանակութիւն այն էր, ինչոր Եւրոպայում ունէին
մարկգրաֆները: Հայոց առաջին մարդպանների յա-
ջորդաբար կառավարութեան ժամանակի մասին տես
ժամանակագրական աղիւսակ Յաւելուածքիս վերջը:

* Տես ԳԼ. Ը. 4. եւ Թ. 2:

8. Արշակունեաց թագաւորութեան վերանայը ^{ԳԼ. Ե.}
Հայաստանի միջից 432ին Ք. յտ:

Արշակունեաց թագաւորութիւնը Հայաստանում
Հաստատուաւ Ք. դարում Ք. յտ: Այս մասին մեր
պատմիչները գրեթէ ամէնքն էլ առհասարակ հա-
մաձայն չեն իրար մէջ. մանաւանդ վերջանալու ժամա-
նակի մասին մեծ տարաձայնութիւն կայ:

Արշակունի թագաւորների նախահայրը Հայաս-
տանում Վաղարշակ մեծն է, իսկ ցեղը կոչուաւ Ար-
շակունի նորա նախահօր Արշակ քաջի անունով, որն
հիմնեց Պարթեւաց թագաւորութիւնը արեւելքում:

Խորենացին ասում է, որ «Վաղարշակի թա-
գաւորութեան 13րդ տարին թագաւոր եղաւ (Պար-
թեւաց երկրում) Արշակ մեծի որդին Արշական:», Ար-
շակ մեծը թագաւորեց 194 թուից մինչեւ 141 թիւ
Ք. յտ. ուրեմն Վաղարշակը թագաւորեց իւր եղբոր
մահից 13տարի յառաջ՝ այն է նորա թագաւորութեան
40. տարին, որ է 154 թուին Ք. յտ:

Ասողկին ասում է, որ Հայաստանի Արշակունեաց
սկիզբը Պտղոմէոս Եւզերաի թագաւորութեան (145-
117) 12 տարումն էր, որ է 133 թուին Ք. յտ:

Սամուէլ Անեցին ասում է, որ Արշակ մեծը թա-
գաւոր գրեց Հայաստանում իւր եղբորը Վաղարշակին
Պտղոմէոս Եւզերաի (145-117) թագաւորութեան
27րդ տարում, 167րդ Ողիմպիադի 4րդ տարին, որ է
118 թուին Ք. Ա:

Ուրեմն Արշակունեաց թագաւորութեան առա-
ջին տարու մասին մեր պատմիչներն երեք տարբեր
թուեր են ներկայացնում.

Խորենացին 154 թիւ Ք. յտ.²:

Ասողկիկ 133 թիւ Ք. յտ.:

Սամուէլ Անեցի 118 թիւ Ք. յտ.:

Թէ երբ վերջացաւ Հայոց Արշակունիների թա-

* Իմինը 144 թուին է դնում Խորենացու խօսքերից ա-
ռած. բայց թէ ինչպէս՝ այդ մեզ անհասկանալի է:
Մեզ այնպէս երեցաւ, որ դա մի թուարանական սխալ
է. ըստորում եթէ 194ից հանելու լինինք 40, մնալու է
154՝ այլ ոչ 144. անս առաւ. թարգմ. Ասողկիկ եր. 314:

Գլ. Ե. գաւարութիւնը, այդ մասին խորենացին չէ թողել մեզ ոչ մի որոշ տեղեկութիւն:

Մտոյնին ասում է, որ այդ անցքը պատահեցաւ թէոզոս փոքրի թագաւորութեան (408—450) 24րդ տարին, որ է 432 թուին Ք. յա:

Սամուէլ Անեցին ասում է, որ այդ պատահեցաւ թէոզոսի թագաւորութեան (408—450) 14րդ տարին, որ է 421 թուին Ք. յա:

Թովմայ Արծրունին ասում է, որ այդ պատահեցաւ Յազկերտի թագաւորութեան 2րդ տարին, որ է 439 թուին Ք. յա:

Ուրեմն մենք ունինք հետեւեալ թուերն Հայաստանի Արշակունեաց թագաւորութեան սկզբի, վերջի եւ շարունակութեան մասին:

	Երբ է սկսուել	Երբ է վերջանել	Երբ է տեւում
Խորենացին	153 թ. Ք. յա.	„	„
Սերէոս	„	396 թ. Ք. յա.	405 տարի.
Մոզես կադանկաս.	„	„	620 տարի.
Մտոյնիք	133 թ. Ք. յա.	432 թ. Ք. յա.	565 տարի.
Թովմայ Արծրունին	„	439 թ. Ք. յա.	415 տարի.
Սամուէլ Անեցին	118 թ. Ք. յա.	421 թ. Ք. յա.	„
Կիրակոս Գանձակեցին	„	„	568 տարի.
Միտիթ . Այրիվանեցին	„	452 թ. Ք. յա.	568 տարի.*

Արշակունեաց թագաւորութեան դադարումը չէր կարող 396 թուին լինել, (Սերէոս), ըստ որում այդ թուին համարում է Հայաստանի երկու բաժին լինելը Յունաց եւ Պարսից մէջ, որից յետոյ դեռ էլ շարունակուաւ Հայոց թագաւորութիւնը մօտ 40 տարի: Այն ժամանակը Պարսից թագաւորում էր Յազկերտ Ա. եւ Յունաց Արկազ: Իսկ թագաւորութեան դադարումը պատահեցաւ Առամ Բ. ի եւ թէոզոս Փոքրի օրերը (վերջինս թագաւորեց 408 թուից մինչեւ 450 թուր): Ուրեմն Արշակունեաց թագաւորու-

* Այս թուերից մի քանիսը քաղել ենք Պ. Էմմի նկատուած թիւերի միջից: Մտոյնիք Ռուսերէն թարգմանութեան յաւելումներում:

Թիւնը 396 Թուականներից յետոյ պէտք է պատահել: Սակայն այդ անցքը չէր կարող պատահել եւ 452 Թուին (Մխիթար), բնորում 450 Թուին արդէն Վարդանանց պատերազմի գործերն էին կատարուում. եւ ինչպէս երեւում է Ղազարի եւ Եղիշէի վկայութիւններից զրեթէ նոյն տարին, երբ Վարդանանց պատերազմն էր կատարուում Հայաստանում, նոյն Թուին եւ մեռա Թէոդոս Փոքր Յունաց կայսրը, այսինքն 450 Թուին:

15րդ ամ Յազկերտի է Յրգ ամ Մարկիանոսի, ասում է Ասողիկ: Մարկիանոսը Թագաւորեց Թէոդոս Փոքրից յետոյ, ուրեմն նորա Թագաւորութեան երրորդ տարին է 453 Թուականը. սորանից երեւում է, որ Յազկերտ Բ.ի Թագաւորութեան առաջին տարին 438 Թուականն է. ուրեմն ընդհանրապէս այս Թուականից ուշ չէր կարող վերջանալ Արշակունեաց Թագաւորութիւնը, որովհետեւ Արշակունեաց անկմանը ժամանակակից եւ ականատես պատմիչները՝ Խորենացին եւ Ղազար միաբերան վկայում են, որ այդ անցքը պատահեցաւ Առամ Բ.ի օրով, այլ ոչ Թէ Յազկերտ Բ.ի այսինքն 438 Թուից յառաջ:

Սորանից հետեւում է, որ մենք վերը բերած Թուերի մէջ միայն երկու Թիւ կարող ենք ընտրել, 421 (Սամուէլ) եւ 432 (Ասողիկ). եւ Արշակունեաց դադարման տարին այդ երկու Թուի մէջն էլ պէտք է փնտրել: Աչքի առաջ ունենալով որ 421 Թիւը Առամշապուհի մահուան տարին էր, որից յետոյ համարեալ Թէ Թագաւորութիւն չկար, այնպէս որ մինչեւ անդամ Արտաշէս վերջինի Թագաւորելուց յառաջ երկրի հարկերն հինգ տարի առանց հաւաքելու մնացած էին եւ երկիրը շիտմունքների մէջն էր, ինչպէս յիշում է Թովմայ Արծրունին. ուստի եւ պէտք է կարծել, որ Սամուէլ Անեցին այդ եւ անուանում էր անկումն Արշակունեաց՝ այսինքն Առամշապուհի մահը: Իսկ Առամշապուհից յետոյ հինգ տարին անիշխան անցաւ*.

* Այս ժամանակի մասին Խորենացու վկայութիւնը տարբեր է. նա ասում է որ Առամշապուհից յետոյ՝ Խոս-

ԳԼ Ե՛
8 6 տարի էլ Արտաշէսը թագաւորեց, որով ընդ ամէնը
11 տարի անցաւ մինչեւ թագաւորութեան անկման
տարին, որ է մինչեւ 432 թիւը: Սորանից հետեւում
է, որ աւելի հաւանական է ընդունել Ասողկիկ բերած
թիւը, որով Արշալույսն ընդունուած էր
432 թիւն իսկ: Մինչեւ դայժմ ընդունուած
էր 428 թիւն հաշուել իրրեւ ժամանակ Արշակունեաց
անկման, բայց մեզ հասկանալի չէ, թէ ի՞նչ թիւ է
այդ եւ որ պատմիչի վկայութեան կամ ակնարկու-
թեան վերայ հիմնուած:

Իսկ ինչոք կրվերարեբի Արշակունեաց առաջին տարեթիւը որոշելուն, այդ մեք անձեռնհաս ենք առ այժմ, բոտորում Արշակունեաց յառաջանալու դարը դեռ պարզ չէ մշակուած մեր պատմութեան մէջ: Մենք մեր պատմիչների խօսքով երեք թիւ տեսինք — 154, 133 եւ 118 թուականները Ք. յ. : Աոցա մէջը այնպիսի նշանաւոր տարբերութիւն կայ, որ գժուար է հաստատուել մկի վերայ, չունենալով անհերքելի ապացոյց զոնե ուրիշ պատմութիւններից: Ընդունուած է 149 կամ 150 թուականն հաշուել իրրեւ առաջին ամ Հայաստանի Արշակունեաց. թէ ի՞նչ հիման վերայ, նոյնպէս չգիտենք:

Եթէ 432ը (անկման տարեթիւը) բարդելու լինինք յիշեալ շորս թուերից ամէն մկի հետ, մենք կրտեսնինք, որ Արշակունեաց զեզն Հայաստանում թագաւորել է ոչ աւել քան 586 տարի եւ ոչ պակաս քան 550 տարի:

բով Գ. երկրորդ անգամ կառավարեց Հայաստանը մի տարի, ապա Սասանեան Շապուհը շառ տարի թագաւորելուց յետոյ թողեց զահի եւ զնայ Պարսկաստան. այնուհետեւ Հայոց նախարարները Պարսից զորքերին հաւաքածում են եւ իրենք ինքնապալախ կառավարուում. այս պատճառով Հայոց երկիրը մնում է անիշխանութեան մէջ երէք տարի: Արեւի Առաջնապահից յետոյ մինչեւ Արտաշէս Գ. ի թագաւորելը խորհնացու հաշուով 1 + 4 - 3 = 8 տարի անցաւ, ապա վնց տարի էլ Արտաշէս Գ. ք թագաւորեց, ընդ ամէնը 13 տարի անցաւ մինչեւ թագաւորութեան կործանումը: Տարբերութիւնը խորհնացու եւ թողմայ Արժրուան հաշիւներում երէք տարի է միայն՝ այսինքն խոր. 13, թողմայ 11 տարի: Տես խոր. Գիրք Գ. ԳԼ. ԾԵ. ԾԶ:

1. ա) Ազգն Սասանայ Պարսկի = Պարսիկ Սասանի յեզբ:

բ) Սրէնք մոգոց = մոգական կրօն:

Ե. Արշակի հաստատած Պարթևական թագաւորութիւնը* չկարողացաւ այնքան յարատեւել ինչքան Հայոց երկրում հաստատած Արշակունեաց թագաւորութիւնը: Ինչպէս Արեւելեան ազգերի պատմութեան մէջ շատ ստեղծ պատահում է, այս անգամ էլ տիրապետող ազգի դէմ թթերուած անբաւականութեան առաջնորդ հանդիսացաւ վերին դասը, ինչպէս էր Սելեւկացւոց թագաւորութեան կործանման ժամանակ: Պարթևաց թագաւորութեան հարաւային արեւմտեան դաւառներից մէկը՝ (Պարսք) կեդրոն էր եղել անբաւական տարրերի համար. եւ այդ զարմանալի չէ, որովհետեւ մի ժամանակ այդ իսկ դաւառից յառաջ եկաւ Մեդացւոց թագաւորութիւնը կործանող Աիւրոսը. այստեղ ծագիկցաւ Աիւրոսի հաստատած հին Պարսից Արեւմտեան թագաւորութիւնն իւր գրադաշտական կրօնով. այստեղ էւ կեդրոնացած էին նոցա քաղաքակրթութիւնն էւ ազգային յիշատակները: Հինգ դար ու կէս ժամանակից յետոյ այդ իսկ Պարսից դաւառում էւ ծնաւ ահա նոր Պարսից Սասանեան թագաւորութիւնն այն ժամանակ, երբ այդ դաւառի մոգպետ Բարեզդի օգնութեամբ, որն ինչպէս երեւում է, անբաւականների առաջնորդն էր, նորա թոռն* Արտաշիր, որ Պարսից դաւառի կուսակալն էր,

* Տես զԼ. Ա. 2:

** Բարեզդի դուստրը ամուսնացած էր Սասանի հետ եւ այդ ամուսնութիւնից ծնած էր Արտաշիրն՝ առաջին հիմնադիրը Պարսից թագաւորութեան: Այս պատճառով Արտաշիրի անունը առի՞ն՝ ոմանք ասում են Արտաշիր Բարեզդեան կամ Արտաշիր Սասանեան, իսկ իւր հայրենիքի անունով կոչուում է նա Արտաշիր Սասանեան Սասարուցի:

ԳԼ Բ.
1 ապատմաբնութիւնը Արտաւան Գ. թագաւորի դեմ՝ սպանեց նորան եւ ինքն եղաւ թագաւոր Պարսից. Արտաշէին իւր նոր թագաւորութեան աթոռն հաստատեց իւր հայրենիքում այսինքն Պարսից զաւառում՝ Իսթակար կամ Ստահր անունով քաղաքում եւ վերականգնեց զբողոքաւորական ուսման կարգերն ու պաշտամունքը: Այն ժամանակ, երբ քաղաքակրթեալ աշխարհի զանազան խորշերում մի ընդհանուր մրցումն էր իշխում հեթանոսութեան եւ քրիստոնէութեան մէջ եւ շատ տեղեր յաջողութիւնը քրիստոնէութեան կողմն էր, մենք տեսնում ենք, որ Պարսից երկրում վերահաստատուում է մի հին մտացութեան տակ թաղուած ուսումն: Իհարկէ այս ուսման կամ կրօնի յատկութիւններն եւս վերանորոգիչ տարրեր պէտք է լինէին, որպէսզի կարողանային հին կռապաշտութեան մաշուած զաղափարների փոխարէն մինոր թագաւորութեան համար նեցուկ լինել: Զբողոքաւորական ուսումն արդարեւ ունէր վերանորոգիչ ազդեցութիւն զէթ Պարսից ազգի համար. եւ զորս պատճառը, ոչ այնքան նորա սկզբունքների վսեմութեան մէջն է, որքան նորա պատմական հնութեան եւ նախնականութեան մէջ: Մի նորահաստատ տերութեան քաղաքական նպատակների համար զբողոքաւորական ուսման այս յատկութիւնը բաւական էր: Այս երեւում է եւ նորանից, որ Սասանեանների օրով այդ ուսումըն այնպիսի անարատութեամբ չէր պաշտուում, այլ նորա անուան տակ ծածկուած էին զանազան խառն ուսմունքների հետքերն եւս. ինչպիսի կարելի էր զբզուել Պարսիկ մարդու քաղաքական փառասիրութիւնը, այն եւ ամփոփում էր Արտաշի վերահաստատած կրօնի մէջ. այս պատճառով շատ իրաւացի կրլինի կարծել, որ այդ կրօնն աւելի քաղաքական կրօն էր՝ Պարսից ազգային աւանդութիւնների հետ կապուած, քանթէ մի ուսումն աստուածութեան կամ զերազոյն էակի վերայ: Եթէ այդ ասանձնութիւնը չունենար Արտաշի վերականգնած կրօնը, այն ժամանակ Սասանեանների դժուար կրլինէր միա-

բանել այնպիսի խառն ազգութիւններ իրենց իշխանութեան տակ եւ շորս դարից աւել ժամանակ թագաւորելու հնար ունենալ Արեւմտեան Ասիայում: Այսպէս թէ այնպէս՝ Արաաշի վերականգնած կրօնի օգնութեամբ Սասանեան ցեղը 425 ամառի կարողացաւ դիմանալ Պարսից զահի վերայ եւ մի հզօր պետութիւն կազմել մինչեւ Մահաբէտականութեան ժամանակը: Այդ շորս դար ժամանակում Սասանեանների քաղաքականութիւնը շատ միասակար էր ուրիշ ազգերի եւ տէրութիւնների համար, որովհետեւ նոքա ոչ միայն աշխարհներ էին ուզում առնել, այլեւ ամենայն տեղ մոզական ուսումը թագաւորեցնել: Նոքա այս քաղաքականութեանն հետեւելով արդարեւ ունեցան այնպիսի ծաղկեալ ժամանակներ, երբ բոլոր քաղաքական աշխարհը խոնարհում էր նոցա առաջ, բայց երբէք չյաջողեցաւ նոցա բուն նպատակը: Այսպէս՝ Շապուհ Բ. * (309—380) յայլժող գտնուաւ Բիւզանդացոց. եւ Հայոց թագաւորութեան վերայ էլ բռնացաւ լիովին Մեհրուժան Արծրունի ուրացողի օգնութեամբ. Յազկերտ Բ. (438—457) ահուգողի մէջ զրեց Բիւզանդացոց եւ Քուշաններին. եւ շկար մէկը որ ընդդիմանալ կարանար նորա հրամաններին. Խոսրով Ապրուէզի (590—628) զօրքերը նուաճեցին անգամ Բիւզանդեան կայսերութեան միքանի երկրները, տիրեցին Երուսաղէմին, գերեցին սուրբ Խաչը, հասան նաեւ նոյն իսկ Բիւզանդիային եւ անշուշտ կը կործանէին այդ հին կայսերութիւնը, եթէ չլինէր քաջայայլ շերակ կայսրը, որ հալածելով Պարսիկներին՝ հասաւ մինչեւ նոցա մայրաքաղաքն Տիգրան: Ի վերջոյ երբ բոլոր արեւմտեան Ասիան ստիպուած էր խոնարհիլ նոր ոգեւորութեամբ ամենայն ինչ քանդող Արաբացոց գրօշակի առաջ, այն ժամանակ Պարսից Սասանեան թագաւորութիւնն էլ կորուց իւր քաղաքական անկախութիւնը: Վերջին Սասանեան թագաւորն էր Յազկերտ Գ., որին սպանեցին Մերվ քաղաքում 651 թուին. այն օրից ցիրուցան եղան

* Տես ներքեւ. համար 2:

ԴԼ Բ. կրակապաշտութեան հաւատարիմ մոգերն եւ ժողովուրդը Ասիայի զանազան խորշերը, իսկ Պարսկաստանն եղաւ մասն Արարացւոց պետութեան եւ կեդրոն մահ-մէտականութեան. հին կրակապաշտների հետքերը մնացել են այսօր Եզդ, Կարման քաղաքներում, որոնք հին Պարսից գաւառումն են. կայ եւ մի փոքրիկ զաղ-թականութիւն մոգական Պարսերի, որ գտնուում է արդի Բօմբայ քաղաքում Հնդկաստանի մէջ. մի խումբ Գուէբր ասուած կիսավայրենի ժողովուրդ էլ գրտնուում է Կովկասի սահմաններում, որոնք, ինչպէս յայտնի է, երկրպագութեան են տալիս Բազուի կր-րակներին. այս հատուկոր յիշատակներն են, որ կան ու մնացել են մինչեւ յայսօր Սասանեան պետութեան բազմաթիւ կրակապաշտ ժողովրդից:

Սասանեան պետութիւնն յարտուեց 226 — 651 թիւը Բ. յա:*

Բ. Ինչպէսոր Հայոց նախնի մատենագրների գործածութիւնից երեւում է, «օրէնք», խօսքի սկզբնական նշանակութիւնն է «սովորութիւն, ազէթ», այդ սկզբնական նշանակութիւնից եւ յառաջ է եկել նորա ապագայ նշանակութիւնն իբրեւ «կրօն, կանոն», եւ այլն: Խօսք չկայ, որ մանուկ գեոահաս ազգերի համար կրօնն է տալիս զանազան բարոյական կանոններ կենցաղավարութեան մէջ, այնպէս՝ ինչպէս նաեւ ժողովրդի տնական կամ ներքին կենցաղավարութեան սովորութիւններն եւ կարգերը լինում են սովորաբար օրէնք հասարակական գործերի մէջ: Ազգերի պետական օրէնսդրութիւնքն էլ, ինչպէս գիտենք, միմիայն ժողովրդական դարաւոր սրբազան սովորութիւնների վերայ են հիմնուած: Այս պատճառով եւ զարմանալի չէ, որ Հայոց լեզուով հին ժամանակն «օրէնք», խօս-

* Սասանեանների ժամանակագրութեանը վերաբերեալ տեղեկութիւնքը կամ թուերը քաղել ենք Պետերբուրգի համալսարանի Պրօֆեսսոր պ. Բ. Պատկանեանի «Սասանեանների պատմութիւն», անունով ուսերէն գրքից: Այս գրքի ցուցումներով ենք կազմել եւ Սասանեանների վերաբերեալ մասը մեր ժամանակագրական աղիսակի մէջ:

քը նշանակում էր կրօն. «անօրէն», խօսքը նշանակում էր անհաւատ. «օրինաց գիրք», նշանակում էր սովորութիւնների կամ հասարակական կանոնների գիրք, եւ այլն:

Հինգերորդ դարում Պարսից տէրութեան մէջ թագաւորող կրօնն էր մոզական կրօնը, կամ ինչպէս Հայոց պատմիչներն են ասում, զբաղաշատական կամ մոզուց օրէնքը: Զբաղաշատական կրօնի անցեալը խորին հնութեան մէջ թաղուած է եւ մինչեւ այն վիճակին հասնելն, ինչոր Ե. դարումն էր, շատ նշանաւոր փոփոխութիւններ են մտել նորա վարդապետութեան եւ աւանդութիւնների մէջ պատմական - քաղաքական իրողութիւնների երեսից:

Բնութեան արտաքին երեւոյթներին՝ կրակին, ջրին, արեւին եւ աստղերին երկրպագութիւն տուող հին Արիական ազգերը — Բակտրիացիք, Մեդացիք (Մարք) եւ Պարսիկներն — հետզհետէ հասան այն մտաւոր զարգացման աստիճանին, որ կարողացան մի աներեւոյթ ստեղծող զօրութիւն ներկայացնել եւ ունենալ աստուածութեան վերայ մի վերացական գաղափար: «Մի չափազանց զօրեղ կամքի տէր մարդ էր պէտք, որ կարողանար հուր, ջուր, աստղեր եւ այլ տարերք աստուածացեօղ մարդուն ասել թէ տարերքն աստուած չէ, թէ մարդս տարերքի մէջ պիտի չփնտրէ աստծուն, այլ թէ մարդս կարող է եւ պէտք է հոգւով զիմէ նորան անմիջապէս իբրեւ մի հոգեղէն էակի, որն ամենից բարձր է եւ որն ինքն է տարերքի արարիչը: Եւ այդ խօսքն ասողը Բակտրիացի Զբաղաշատ մոզն եղաւ. որով նա հիմնաւոր յեղափոխութիւն ձգեց մի քանի Արիական»* ցեղերի մէջ: Զբաղաշատ

* Էտանեալ տեղեկութիւնքը Զբաղաշատի եւ նորա ուսման մասին բերում ենք Պետերբուրգի համալսարանի Պրօֆէսոր պ. Կ. Ս. Կոսսովիչի խօսքերով (տես «Չորս յօդուածք Զէնդ Ավեստայի», անուսով Լուսերեն զբոյցիկ Եւրասիացիները):

** Ս. շաքրութեան արժանի է «Արիք. Արեաց», խօսքը, որ մի առանձին եւ անհոյզ գործ են ասում Պարսից թագաւորներն եւ մեծամեծներն ինչպէս երեւում է Հայ պատմիչների գրուածներից: Հինգերորդ դարում այդպիսի ազ-

ԳԼ Բ. 1 վարդապետութեամբ աշխարհս երկու արարիչ ունի-
 ամենայն բարութեանց արարիչն Ահուրա Մազդան
 (Արմիզդն) է. եւ ամենայն չարութեանց արարիչն
 Անրյոմայնուն (Արհմն) է: «Սկզբում, ասում է Ջրա-
 դաշտ, երկու ոգի կային՝ երկուորեակ. այդ երկուան
 յառաջ բերին կամ ծնան սուրբն եւ պիղծը՝ թէ մտքի
 թէ խօսքի եւ թէ գործի մէջ: Անտրեցէք այդ երկու-
 սից մէկին. եղէք սուրբ, այլ ոչ պիղծ:» Ջրադաշտի
 ասածով՝ սրբութեան զորիւրը Արմիզդն է. «Ահուրա-
 մազդան է սուրբ եւ արդար. եւ իւր ճշմարտութեան
 համար, իւր սուրբ գործերի համար փառաբանելի է
 նա. չէք կարող միեւնոյն ժամանակ երկուսին ծա-
 աայել՝ շարին եւ բարուն:» Այս ամէնից երեւում է,
 որ Ջրադաշտն երկու աստուածութիւն էր քարոզում,
 որոնց ներկայացնողը Արմիզդն եւ Արհմն էին: Արմիզդ
 աստուածն այնուամենայնիւ առանց օգնականների չէ-
 նա ունի իրեն աջակից էակներ. սակայն Արմիզդն է

գութիւն կամ ցեղ չկար. այդ անունը կրում էին Պար-
 սիկներն իրրեւ. մի առանձին պատուանուն, որն ունի եւ
 իւր պատմական պատճառները: «Արիք», խօսքն յառաջ է
 եկել Աշտի խօսքից, որ Սանսկրիտ լեզուով նշանակում
 է բարեառօժիկ, ազնուական: Շատ հին ժամանակներում
 թէ երեւո եղել է մի սյգպիսի անուն կրող ազգ շնդ-
 կատանի սահմաններում, բայց յետոյ այդ կոչումը Պա-
 ցել է իրրեւ. մի հնութեան յիշատակ եւ պատուանուն
 այն ազգերի. որոնք բաժանուելով շնդիկներից եւ գաղ-
 թեւում գէպի արեւմուտք սյսինքն գէպի սյժմու խորա-
 սան եւ այլն, պահպանել են այդ յիշատակը. սյսպէս՝
 Ջրադաշտի ժամանակներն Աշտ կամ Արի խօսքն երկու
 նշանակութեամբ էլ գործ է արեւել. մէկ իրրեւ. «պա-
 տուաւոր», մէկ էլ իրրեւ. ազգի անուն. Արմիզդ ստեղծած
 երկրների մէջ առաջինը կոչուում է «Այլյանէս վայեթօ»,
 սյսինքն Արեաց սերմն: Ոմանք կարծում են, որ այդ
 խօսքից է եւ Արհմն. Արհմն կոչոււմ, կամ այդ խօս-
 քից են յառաջացել «Իրան կամ Երան», որ Պարսկաս-
 տանի սեղանական անունն է. «Իրան», որ Օսերի Հայրե-
 նիքի սեղանական անունն է. Արհմն էւ այլն: Այսքանը
 հաստատ է, որ Սասանեան թագաւորների ժամանակ
 Արիք կոչոււմ նշանակում էր ազնուականութեան պա-
 տուանուն եւ միեւնոյն ժամանակ բուն երկրի ժողովուրդ,
 մինչդեռ նորա, որոնք օտար էին, կոչուում էին Անարի:
 Իսկ թագաւորներն Արեւմտեաններից սկսած ամենքը,
 մինչեւ անգամ Պարթեւներն էլ, այդ պատուանունը
 գործ էին դնում կոչուելով Արեաց եւ Անարեաց արքայ:
 Տես Մարտիի ընթացքը:

բոլոր մարդոց միակ արարիչը եւ գէպի նա պիտի ուզ- ԴԼ: Բ.
 զեն մարդիկ իրենց խնդրուածքները: Մայն թէ այդ
 այնպէս շուտ չի լինում. կուգայ ժամանակ, երբ աշ-
 խարհք կուգայ Սասոյեանտը (այսինքն փրկիչը) եւ կը-
 հաստատէ Չրադաշտի վարդապետութիւնը բոլոր
 մարդկային ազգի մէջ: Եւ այն ժամանակ մարդկային
 ազգն էլ զգալու չէ շար աստուած Արհմնի զօրութիւ-
 նը եւ շար բանը միանգամայն կ'անհետանայ աշխար-
 հիս երեսից...:

Չրադաշտն յայտնի է նաեւ իբրեւ օրէնսգիր. եւ
 այդ զարմանալի չէ. որովհետեւ հին ժամանակների
 քաղաքակրթութեան ու լուսաւորութեան առաջնորդ-
 ներն արեւելքում մոզերն էին. այդ պատճառով
 Խորենացին Չրադաշտի անունը տալիս անուանում է
 նորան «արքայ Բակարիացւոց...» որ ցոյց է տալիս թէ
 մոզերը մինչեւ անգամ գերագոյն իշխանութեան էին
 հասնում իրենց ազդեցութեամբ. Չրադաշտից յառաջ
 եւ յետոյ մոզական դասը նոյն նշանակութիւնն ու-
 նէր, ինչոր Աւետացիք Խորայելի ժողովրդի մէջ:

Չրադաշտի օրէնքներն առհասարակ շատ մար-
 դասիրական են. մահու պատուհաս կարելի էր տալ
 մարդուն միմիայն հաստարացութեան համար. միւս
 յանցանքների համար նշանակած պատիժն է տուգանք
 եւ այն ոչ թէ փողով, որովհետեւ այն ժամանակները
 փող չկար, այլ անասուններով եւ երբեմն նաեւ ոսկե-
 ւով: Քրմերին՝ պաշտամունք կատարելու համար՝ եւ
 բժիշկներին՝ հիւանդ տեանելու համար՝ սահմանուած
 էր վարձատրութիւն. հրա իրողի կարողութեան չափով.
 միայն թէ բժիշկն իրաւունք չունէր Արի մարդուն բժըշ-
 կելու, մինչեւ որ գէթ երեք Անարի բժշկած չլինէր:
 Չրադաշտն՝ ի թիւս այլոց պատուիրում էր մարդոցն
 երկրագործութեամբ պարսպելու. «միմիայն երկրա-
 գործութիւնն է պատրաստում մարդուս համար մի
 հաստատուն եւ անկապտելի սեփականութիւն. եր-
 կրագործ չեղած՝ զու միշտ աչք պիտի ձգես ուրիշի
 ունեցածին...» Պատուիրում է կտարել վնասակար
 կենդանիներին, որովհետեւ նոքա Արհմնի արարած...

ԳԼ Բ¹ ներն են, իսկ անմիջականներին եւ օգտակարներին շարահանել. ովոր այդպիսիներին սպանել է ուզում, միմիայն կերակուրի համար իրաւունք ունի:

Այն մարդիկ, որոնք առանց պատճառի հարուած կամ նեղութիւն են տալիս բնտանի անասուններին եւ նոցա հետ խտուրթեամբ են վարուում, նոյն տեսակ պատիժ պիտի կրէին իրենք, որովհետեւ իրենց մերձաւորին են վիրաւորում: Իթիւս այլոց նշանակում է պատիժ այն մարդոց համար, որոնք շանք նեղացնում են. «չունն, ասում է Ջրագաշտ, Արմզդի պարգեւած պահպանդ եւ բարեկամդ է. նա քեզանից ոչ հազուատ է ուզում եւ ոչ անկողին. նա օգնում է քեզ որսի ժամանակ. նա պահպան է քու տանդ եւ ստացուածքիդ. նա ուրախացնում է քեզ քու ազատ ժամանակիդ: Այն նորան, ասում է, ովոր շանք նեղացնէ կամ նորա համար խնայէ առողջ կերակուր: Այդպիսի մարդու հոգին մահից յետոյ պիտի թափառի յաւիտենական առանձնութեան մէջ. այն աշխարհքում մինչեւանդամ չունն էլ պիտի դուրս չգայ նորան դիմաւորելու:» Պատիժների մէջ աւելի խիստ է երեւում Ջրագաշտի թոյլ տուած զանահարութիւնը. զանեւ կարելի էր մտրակալ, եւ իրաւունք էր տուած մինչեւ հազար հարուած նշանակելու: Բազմակնութեան մասին, որ յետոյ Պարսիկների մէջ շատ բնդունուած էր, Ջրագաշտը ոչինչ յիշած չէ իւր իրաւաներում:

Ջրագաշտն այս օրէնքներից զատ մոզական դասի մէջն էլ զանազան նորոգութիւններ գործեց. նա այդամբողջ դասն երեք կարգի բաժանեց. — աշակերտ, վարպետ (մովպետ) եւ կատարելագործուած վարպետ (գեսաուր մովպետ): Այս բաժանումով այնպիսի կանոնաւորութիւն բնկաւ նոցա մէջ, որ այնուհետեւ բոլոր քաղաքական աշխարհի ղեկն էլ նոցա ձեռքն անցաւ արեւելքում. սորա գլխաւոր պատճառներից մէկն էլ այն է, որ միայն մոզերն ունէին իրաւունք իրենց հրապարակներում ուսում տալու: Ջրագաշտն եւ նորա հետեւողները գիտութեան մէջ էլ մեծ ա-

նուն հանեցին այն պատճառով, որ բացի երկրային Գլ: Բ-
 վարդապետութիւնը նոքա կարող էին երկնային լու-
 սաւորներին նայելով մարդուս վիճակն եւ ապագան
 գուշակել: Զբաղաշտի եւ նորա հետեւողների համ-
 բան այնքան մեծ էր, որ մինչեւ անգամ արեւմտեան
 երեւելի փիլիսոփաները Պլութագորաս, Պլատոն եւ
 այլ միքանիսը համարուում են Զբաղաշտին հետեւող:
 Ահեբրոնը մոգական դասի վերայ խօսելիս անուանում
 է նոցա « Genus sapientum et doctorum » այսինքն « շա-
 աւաիդ իմաստասիրաց եւ գիտնոց: »*

Զբաղաշտի նորոգութիւնների շնորհիւ մի բարձր
 քաղաքական նշանակութեան տէր դարձող մոգական
 դասն հետզհետեւ բնդունեց իւր մէջ ուրիշ նոր տարրեր
 եւս, նայելով քաղաքական գործունէութեան շրջա-
 նին: Ինչպէս յայտնի է, Աքեմենիսեան թագաւոր-
 ների օրով Զբաղաշտական ուսումն եւ մոգերը ա-
 ռաջնակարգ նշանակութիւն ունէին բոլոր տէրութեան
 մէջ. երբ այդ թագաւորները տիրեցին եւ Բարեւաջուոց
 աշխարհին, տեղափոխեցին իրենց տէրութեան կե-
 դրոնը Բարելոն, ուր՝ ինչպէս յայտնի է, ծաղկում էին
 Քաղզէացիք. վերջիններս էլ մոգերի նման մի առան-
 ձին դաս էին կազմում Բարելոնի թագաւորութեան
 մէջ. նոքա յայտնի էին իբրեւ քաջ աստեղագէտներ.
 այդ պատճառով Բարելոնի քաղաքակրթութեան ա-
 ռաջնորդներն էլ նոքա էին. մոգական դասը Քաղ-
 զէացուոց գիտութիւններին եւ միքանի սովորութիւն-
 ներին բնտելանալով մի նոր ասպարէզ մտաւ, կամ
 էթէ կարելի է ասել, մի նոր զգեստ եւս հազաւ իւր
 յառաջուայ հազուստի վերայ:

Զբաղաշտական մոզն այժմ սկսեց եւ քաղզէա-
 կան մոգութիւն անել. թոշունների թոխիչին, աստ-
 ղերի լոյսին, մատաղացու կենդանիներին եւ այլ այս-
 պիսի իրական բաներին նայելով՝ նոքա գուշակում էին
 աշխարհիս պատահարները, մարդուս բախտն ու ձա-
 խորգութիւնը. նոցա ձեռքն էր այսպիսով ոչ միայն
 ամենայն մի դիւրահաւան օրամկի այլ եւ նոյն իսկ տե-

* Զեւ Lubbekers Reallexion.

ԳԼ Բ.
 1 րութեան աւագանու եւ թագաւորների սիրան եւ
 հոգին: Մտգերի այսպիսի ուղղութիւն գտնելուց՝ խօսք
 չկայ, որ նոյա կրօնն էլ բովանդակելու էր իւր մէջ
 նիւթեղէն սրբութիւններ. դեռ նոյն իսկ զրազաշտա-
 կան մոզերն արեղակն աստուածայնում էին ընդու-
 նելով նորան իբրեւ պատկեր Միհրի.² Եւ տեսանելի
 կերպով պաշտօն էին մատուցանում նիւթեղէն կրա-
 կին աշխարհիս վերայ. ըստորում կրակն է, որ նման է
 արեղակին իւր լուսով, ջերմութեամբ եւ փայլքով, եւ
 կրակն է այն տարրը, որ մաքրում սրբում է ամենայն
 պղծութիւն: Արակ պաշտելու սովորութիւնը թե-
 պէտեւ հին ժամանակներն էլ մոզութեան նշաններից
 մէկն էր, բայց աւելի ծաղկեցաւ Մասանեանների թա-
 գաւորութեան օրով:

Երբ Պարսից Աքեմենիսեան թագաւորութիւնը
 միւս՝ Արեւմտեան Ասիայի մեծազոյն մասի հետ միա-
 սին խոնարհեցաւ Աղէքսանդր Մակեդոնացու աշխար-
 հակալութեան առաջ, այնուհետեւ մոզերի գրու-
 թիւնն էլ մի հպատակ եւ միեւնոյն ժամանակ եր-
 կրորդական դասի գրութիւն եղաւ. որովհետեւ Մա-
 կեդոնացոյց կամ քաղաքակրթեալ Յոյների ազդե-
 ցութիւնը շուտով տարածուաւ ամենայն տեղ, ուր
 ոտք էր դնում Աղէքսանդրը. երկար ժամանակ Ա-
 րեւելքի արեւմտեան երկրներում յունական կար-
 զերն ու պաշտամունքը նախապատիւ էին. իսկ երբ
 Յոյների տեղ հանդէս եկան կիսալայրենի Պարթե-
 ները, որոնք ինչպէս յայանի է, Գ. դարում Բ. յո.
 Սելեւկացոյց թագաւորութեան աւերակների վերայ
 մի նոր պետութիւն հաստատեցին, նոքա էլ ախոր-

² Միհրը կամ Միթրան Մեզացոյց եւ Պարսից մէջ՝ հա-
 մարուում էր մի այնպիսի աստուածութիւն, որը միջնորդ
 էր մարդուս եւ Արմզդի մէջ. այդ պատճառով նա հա-
 մարուում էր եւ եթերքի աստուած, որի մէջ ամենից
 փայլունն եւ երեւելն արեղակն է. Միհրի պաշտօնն էր
 պաշտպան լինել հաւատարմութեան, պատմել ու խոսա-
 ցանցներին, նաեւ օրիշների հետ միասին գտաւոր լի-
 նել մարդուս գործերին, Չինուանա աստուած կամուրջի
 վերայ, որ գտնուում էր երկնքի եւ երկրի մէջ՝ շների
 պահպանութեան ներքոյ:

ժանօք ընդունում էին արեւմտեան ազգերի պաշտա- ԳԼ. Բ.
մունքը. մանաւանդ նոցա համար կրօնի տարբերու- 1
թիւնն այնքան մեծ խոչընդոսն չէր համարուում
քաղաքական գործերի մէջ. այլ թէ ինչո՞ւ մոզու-
թեան ուսումը յառաջադիմութիւն չգտաւ եւ շունե-
ցաւ նշանակութիւն Պարթեաների տէրութեան մէջ,
այդ բացատրուում է նորանով նախ, որ Պարթեաները
չէին հետեւում Պարսից ազգի աւանդութիւններին.
նոքաւ որիչ ցեղի եւ աւանդութիւնների ծնունդ էին.
եւ ունէին այնու ամենայնիւ իրենց արեղակի եւ լուսնի
պատկերն ու նոցա հետ կապուած ինքնուրոյն աւան-
դութիւններ. եւ երկրորդ, որ նոքա, ինչպէս ասա-
ցինք, ախորժանօք ընդունում էին արեւմտեան կար-
գերը. Պարթեական մեհեանում տեղ կար՝ ինչպէս
տեղական կուռքերի՝ այնպէս էլ Յունաց եւ Հռով-
մայեցւոց կուռքերի համար. քաղաքական հաշիւնե-
րով էր արդեօք այս երեւոյթը տեղիք գտնում, թէ
արեւմտեան ճաշակի շքեղութեան սերն էր գրգում,
այդ այլ հարց է. նշանաւորն այն է, որ այդ օտարասի-
րութիւնը պատճառ էր, որ պարսկական մոզերը թէ-
պէտեւ կային, բայց շունէին նշանակութիւն տէրու-
թեան մէջ. թէ մոզերն արդարեւ կային, այդ երեւում
է եւ նորանից, որ Վասանեան թագաւորութիւնը վե-
րականգնեցաւ մոզերի ազդեցութեամբ. եւ նոքա յա-
րատեւութիւնը պաշտպանօզն էլ մոզերն եղան: Բայց
թէ ի՞նչ էին մոզերը Վասանեանների օրով. կարելի է
արդեօք նոցա անունը տալիս միեւնոյնն երեւակայել
ինչոր Զրադաշտից յետոյ էին կամ ինչոր Աքէմենի-
սեանների ժամանակ: Անկասկած, ինչպէս ամենայն մի
կրօնական միաբանութիւն, մոզերն էլ սովոր էին մեծ
մասով աւանդապահ լինել, սակայն չէին հրաժարուում
եւ նորագութիւններից: Ա. գարում մենք տեսնում ենք
մոզերին նոյն վարդապետութեան իրաւունքներով,
ինչպէս յառաջ. միեւնոյն ժամանակ յիշուում է, որ
մոզպետները դատաւոր էին նշանակուում, որ նոքա
գեներալի պաշտօն էին կատարում եւ այդ պաշտօնի
մէջ նոքա առաջինն ձայնն ունէին. նոցա խորհրդով եւ

ՊԼ. Բ. 1. մասնակցութեամբ էր թագաւորը մի գործ սկսում, թէեւ չէ յիշուում նոցա աստեղախօսութեան վերայ, որովհետեւ ուրիշ քաւղէներ կային, սակայն յիշուում է նոցա քաղաքական գործերի վերայ՝ թէ ինչպէս յորդորում էին աստուածների անունով իրենց թագաւորին, որ ջնջէ քրիստոնէից ազանգը կամ ինչպէս գիտէին գրգռել թագաւորի կասկածը քրիստոնէայ տէրութիւնների դէմ, նոյն իսկ աստուածների անունով, երբ չէին կարող ուրիշ պատճառ գտնել թագաւորի յուզմունքը դադարեցնելու: Չբաղաշտը քարոզում էր աներեւոյթ Արմզդին պաշտելու եւ Արհմեին խոտելու. Սասանեան մոգերն աստուածացնում էին արեգակն եւ մանաւանդ նիւթեղէն հուրը: Չբաղաշտի պատուերների մէջ մեհեաններ շինել չկար, այլ բացօթեայ տեղերում էին աղօթում Միհրի պայծառ պատկերի առաջ եւ սովոր էին զոհել նոյնպէս բացօթեայ գտնուող կրակարաններում. Սասանեան մոգերը շինում էին անհամար մեհեաններ եւ կրակատուններ եւ նոցա մէջ՝ պաշտելու համար այնքան կրակ էին վառում, որ փայտակիրների ձեռքերը կաշի էին լինում կացին խրփելուց, մէջքերը քոս էր կապում փայտ կրելուց, աչքերը ջուր էր կապում ծխերի առատութիւնից*: Այսպէս Սասանեանների պաշտամունքներն առաւել արտաքինի վերայ էին հաստատուած եւ նոքա չէին հաւատում ոչ մի հոգեւոր ապագայի, որը Չբաղաշտի ուսման գլխաւոր յատկութիւնն էր. գորանից եւ յիմարութիւն էին համարում ամենայն մի բարոյական սկզբունք, անձնազոհութիւն, անմահութեան սեր եւ այլն ունենալը. նոքա իրենց կրօնական պարտաւորութիւնները լրացուցած էին համարում, երբ գիտէին կատարել «զուամունս ծաղրելի շնչմանց», երբ սպիտակ ցուլեր եւ սպիտակ նոխաղներ էին զոհ բերում կրակին, երբ տեսնում էին, որ քրիստոնէայ մարդը հրաժարուելով իւր սրբազան սովորութիւններից նոցա հետ մոխիր է պաշտում եւ նոցա անարգ պղծութիւն-

* Տե՛ս Եղիշէ:

ները կատարում. նոցա համար պղծութիւն էր, եթէ մի անասուն առանց յազելու մորթած լինէր, եթէ ձեռքերն առանց գոմէզի լուայած լինէին.* եթէ խմորն առանց ձորձի շաղաղած լինէր. մինչդեռ եթէ գտնուում են մարդիկ, որոնք աշխարհից հրաժարուում են. եթէ գտնուում են մարդիկ, որ միայն մի կին են առնում. եթէ մայրը որդու, քոյրն եղբօր, հայրն աղջկայ հետ չի ամուսնանում եւ այլն. այդ ամենը Սասանեան մոզերի վարդապետութեամբ վատ է. այդպիսի մարդիկ կոյր են եւ համար եւ շար գեւերի ձեռքն բնկած:

Սասանեաններն այս կրօնը, որ Հայոց պատմիչները մոխրապաշտութիւն են անուանում, համարում էին ոչմիայն սուրբ, այլեւ զենի մազդէան**, որ նշանակում է իմաստալից հաւատ, ինչպէսոր Մահմէտականներն իրենց հաւատն անուանում են Իսլամ այսինքն ուղղափառ: Այնու ամենայնիւ այդ իմաստալից հաւատն առանց ազանդների կամ բաժանումի չէր. Եղիշէն մի տեղում ասում է, թէ «այս հինգ կեշտք (քէշ — կրօն) են, որ զբաւեալ ունին զամենայն օրէնս մոզութեանն, բայց է միւս եւս զօր Մոզպեան կոչեն», Այդ հինգ կեշտերն են՝ ա) զբազաշտական օրէնք, բ) ամպարտքաշ, գ) բողբայիտ, զ) պահլաւիկ եւ ե) պարսկազեն: Մի մոզպետ, որ այս վեց կեշտք գիտէր, «համակղեն», պատուանուն ունէր եւ երեւելի էր բոլոր տերութեան

* Յօշիլ — իսկապէս նշանակում է զոհել. այդ սովորութիւնն երեւի միայն արտաքին ձեւ էր, որ մորթելու անասունն յառաջ խոստանային պէտք է աստուածներին:— Զորշ — Փանդամ խօսքն այսպէս թարգմանեցինք, իսկ թէ ի՞նչ խորհուրդ ունի խմորն առանց ձորձի շաղաղելը, այդ հարց է: -- Գոմէզ նշանակում է եզի կամ կովի ձգ:

** Ինչպէս տեսանք, Զբազաշտի քարոզած բարի աստուածութեան անունն էր Արշաք. այս անունը Զանդիկ լեզուով ասուում էր Ահուրա Մազդա, այսինքն՝ տէր Մազդա կամ տէր ամենիմաստ: Ահուրա մազդա անունը հայերէն դառել է Արամազդ եւ Արմիզդ: Այդ անունն երկրորդ մասը այսինքն Մազդա կոչուած է եւ զենի մազդէան խօսքի ձգ. Գիշիլ + Մաշտ + Իշիլ իսկապէս նշանակում է Զանդիկ լեզուով Գիշիլ + Մաշտ + Իշիլ = այսինքն՝ կրօն + Մազդային + պաշտօղ = Մազդայապաշտութիւն, եթէ կարելի է այսպէս ասել:

ԳԼԻՒԹՅԱՆ ԲՆԱԿԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ԻՍԿԹԷԻՆՆԵՐԸ
1 ԴՆՆԵՐԸ ԵՎ ԻՍԿԹԷԻՆՆԵՐԸ ԵՆ ԱՅՂ ԿՆՈՒՆՆԵՐԸ, արդեօք այն
գրքերն են նշանակում դոքա, որոնց մէջ զանազան
աղանդների վերայ էր գրուած՝ թէ նոյն իսկ կրօնը, այդ
զեռ անորոշ է միտնգամայն. եթէ ենթադրենք որ
“զբազաշտական օրէնք”, ասածը Զբազաշտի վարդա-
պետութիւնն է, որ Զենդ Ավետայի մէջ գտնուած
ենք, իսկ Պահլաւիկ եւ Պարսկագեն ասածները Զբա-
զաշտից յետոյ Պարսից եւ Պարթևաց տիրապետու-
թեան ժամանակ մտած փոփոխութիւնների վերայ տե-
ղեկութիւն բովանդակող գրքեր են, այն ժամանակ
կրմանն որոշելու ամպարտքաշ, բողբոյսիս եւ մոզպետ
խօսքերը, որոնք երևի քաղզեականութեան եւ Սա-
սանեանների ժամանակին են վերաբերում: Այս հարցը
այս 6 անուանների վերաբերութեամբ կրկնակի նշա-
նաւոր հարց է թէ լեզուագէտների եւ թէ պատմա-
բանների համար, պէտք է յուսալ, որ ժամանակին
վերջիններիս ջանքով այդ խօսքերը բացատրուին եւ
մի նոր լոյս տան Սասանեանների եւ մոզպետեան
առանց այն էլ բաւականին մութ պատմութեանը:
Հինգերորդ դարի մոզպետեան մասին տես Եզնիկ
Կողբացու “Եղծ քէշին Պարսից”, Տես նաև սորա
ուսերէն թարգմանութիւնը պ. Կ. Եղծ-շէ, Ս. Պե-
տերբուրգ տպած 1858 թուին եւ դաղչիերէն թարգ-
մանութիւնը պ. Ֆլէրէ-Է, Փարիզ տպած 1853 թ.:

2. Սկիզբն տրարեալ յամացն Արշակայ մինչև
ցամն վեցերորդ Արտաշեսի:

Այս Արշակը ոչ այլ դք է, եթէ ոչ Հայոց Ար-
շակ Բ. թագաւորը. սորա ժամանակ Պարսից Հապուհ
թագաւորն սկսեց իւր հալածանքները Պարսից տե-
րութեան մէջ բնակող քրիստոնեանների դէմ: Ար-
շակ Բ. ից յետոյ էր, որ Մեհհրուժան ուրացող ասուած
Արծրունի նախարարը Պարսից զօրքով մտաւ Հայոց
երկիրը եւ բռնութեամբ կապում էր քահանաներին
ու եպիսկոպոսներին եւ ուղարկում Պարսկաստան,
այրում էր Հայոց սուրբ գրքերը, արդեւում էր Յունաց

լեզուն սովորելու եւ ստիպում էր պարսկերէն սովորել ^{ԳԼ. Բ.}
եւ մոզու թիւն բնդունել եւ այլն:

Թէ Եղիշէի ասած Արշակը այս Արշակ Բ. է, այդ տեսնում ենք եւ Եղիշէի այլ տպագրեալ օրինակներից,* ուր նա ինքը պարզ ասում է. «Յամայն Արշակայ, որդւոյ Տիրանայ, Թոսնորդւոյն Տրդատայ:», Իսկ Արտաշէսը՝ Աւամշապուհի որդի Արտաշէս Գ. է, որի ժամանակ եւ վերջացաւ Արշակունեաց թագաւորութիւնն Հայաստանում. Եղիշէն (նոյն օրինակի խօսքով) Աւամշապուհի տեղ Ստահրաշապուհ է ասում. Թէ այդ երկու անունների տարբերութիւնն ունի՞ արդեօք մի նշանակութիւն, այդ խնդրելի է:

3. Այբուձի. նշանակում է ձիաւոր զօրք:

Հայոց զօրքի մէջ նշանաւոր մասն էր կազմում այբուձին. մեր պատմիչների ասած տեղեկութիւններին նայելով հաւանական է, որ Հայերը բացի այբուձին ուրիշ տեսակ զօրք չունէին:

Այբուձի դարձուածքն էլ միմիայն հներն էին գործածում եւ գործանով յայտնում էին — զօրք խօսքի միտքը. այբուձի եւ շօրք համանշան բառեր են հների գործածութեամբ:

Այստեղ միանգամից ներկայացնենք ընթերցողի գիտութեանը բոլոր այն խօսքերի ցուցակը, որոնք սովորական գործածութեան (տեխնիքական) խօսքեր են եղել Ե. դարում, եւ միմիայն կարող են այն նշանակութիւնն սենեակալ, որով մենք ստուգարանում ենք այժմ: Այդ խօսքերն են՝

1. Այբուձի = զօրք:
2. Աբբունիք = թագաւորական՝ տուն, քաղաք, ատեան:
3. Ատեան = մեծամեծների ժողովարան, ուր դատասան էին տեսնում կամ մի հարց էին քննում:
4. Ատրուշան = կրակարան, կրակատուն, տեսնակ Բ. զԼ. 14:

* Տես Ղեկեօփ. 1828:

ԳԼ. Բ.
3

5. Բղեաշի = սահմանապահ իշխան, մարկգրաֆ:
6. Բերդեան = բերդի մէջ ծառայող մարդիկ. տես զօրագլխեան, նախարարեան եւ այլն:
7. Բերդակալ = բերդապահ, բերդի գլխաւոր:
8. Գումարտակ = զօրքի մի մասը, երեւի միքանի գունդ միասին: Կանոնաւոր զօրքի մասերն են՝ գունդ, վաշտ, գումարտակ: Մենք անձեռնհաս ենք նոցա միջի յարաբերութիւնը որոշելու:
9. Գուռն = 1) արքունիք, այսինքն թագաւորի ներկայութեան տեղը. 2) սահմանապահ բերդ, զօրօր. Գուռն Հոնաց եւ այլն:
10. Դենպետ = կրօնի գլխաւոր, կրօնագլուխ:
11. Դահլիճ = մեծամեծների ժողովարան (հանդիսաւոր ժամանակ), ատեանի մի մասը:
12. Զօրագլխեան = զօրագլուխ մարդիկ, զօրագլուխներ:
13. Ժողով = եկեղեցական իշխանութեան ատեանը, եպիսկոպոսարան. « հասեալ ի ժողովս եպիսկոպոսաց », տես գլ. Է:
14. Կեանք = ստացուածք, հարստութիւն, ժառանգական սեպհականութիւն: Տես գլ. Ժ, ԻԱ:
15. Կատիշ = լեռնական. ինչպէս երեւի՝ այդպիսի վարձկան քաջեր կային լեռնականներից, որ մրտնուժ էին զօրքի մէջ ծառայելու:
16. Հրովարտակ = նամակ, գիր, թուղթ: « Ազէ՛ գուանդամ մի հրովարտակ ի դուռն տուր. », գլ. Ը:
17. Հրապարակ = -) ատեան, ք) ուսումնարան:
18. Ծակաս = կռուի դաշտի այն մասը, ուր զօրքը դասաւորուում է թշնամու գէմը գտնուելու: « Սկսանէր այնուհետեւ յօրինել զԻւրաքանչիւր կողմն ճակատան. », եւ այլն. տես գլ. ԻԷ:
19. Մանկտի = } ծառայ, սպասաւոր, փոքրաւոր,
Մանկունք = } մոնթ: Տես գլ. ԺԸ:
20. Մատանի = կնիք }
Վաւերականի մատանի = նոյնը } Տես գլ. ԺԵ. 1:
21. Մարձիկ = վարժուած զինուոր: մարզեալ: Տես գլ. Բ:

22. Նախարարեան = նախարարները, նախարարական ^{Գլ. Բ. 3}
դասը:
23. Շիօթակ առնել = արտորել:
24. Ողջոյն = -) բարեւ, ք) բարեւլաւութիւն: «Նա-
մակ անողջոյն», վատ, բօթարեր նամակ:
25. Պատշիբ = հաստատագիր, խոստմնագիր, ար-
տօնագիր: Գլ. ԻԳ:
26. Ռոծիկ = օրական հասոյթ, օրական սնունդ,
պաշարեղէն:
27. Փշտիպան = Թիկնապահ, օգնական: Տես Գ. 6:
- Նաեւ ուշադրութեան արժանի են հետեւեալ խօսքերը
28. Աշխարհ = -) մի գաւառ, եւ ք) աշխարհքը:
Տես Գլ. Ա. 1:
29. Ազգ = -) մի ցեղ, տոհմ, եւ ք) ազգ:
30. Տուն = -) տուն, շինուածք, եւ ք) ազգատոհմ
(«տուն Թորգոմայ, տուն Արծրունեաց», եւ-
այլն): Տես Գլ. Ա. 3:
31. Օրէնք = -) սովորութիւն (աղէթ), ք) կանոն,
օրէնք եւ փ) կրօն, հաւատ:
32. Ուխտ = -) խոստումն, ք) միաբանութիւն եւ
փ) եկեղեցական դաս:

4. Աշխարհ Յունաց = Յունաց երկիր:

Գաւառք Հոռոմոց = Հռոմի գաւառ:

* Ինքերորդ դարում միայն Յունաստանը չէր, որ
կոչուում էր աշխարհ Յունաց, այլ բոլոր երկրները,
որոնք Բիւզանդիոյ կայսերութեան մէջ էին Միջեր-
կրական ծովից սկսած մինչեւ Եփրատ գետի ափերը
եւ Փոքր Ասիան Հայաստանի միջանի գաւառներով:
Որովհետեւ բոլոր այդ գաւառներն յառաջ Հռոմ-
մայեցւոց կայսրութեան մէջ էին, այդ պատճառով
նոցա անունը մնացել էր Հոռոմոց գաւառ: Հոռոմ*

* Հոռոմ անունն երեւի յունարէն ὁ Ῥωμαῖος (հռոմ-
այն) խօսքից է, որ նշանակում է հռոմայեցի կամ
հռոմեական: Արդի Հայերը միջանի տեղ Յոյներին ասում
են Ռոմոմ. Արաբացիք եւ այլ արեւելեան մահմետական-
ներն Հոռոմներին ասում են ռոմ, ռոմ. Հայերն ինչ-

ԳԼԻՒԹ ասում են Հայերն այն Եղիներին, որոնք Հռոմայեցիներինց յեայ տէր եղան նոցա ժառանգութեանն եւ հաստատուան Բիւզանդիայում:

Բիւզանդիոյ կայսերութեան ձեռքն էին Հայոց հեռեւեալ գաւառները՝ Փոքր, Բարձր եւ Չորրորդ Հայք, Աղձնիք, Տայք եւ Միջագետքի մի մասը Մըծրին քաղաքով: Այնպէս որ սահմանագիծը Պարսից եւ Եունաց տէրութիւնների մէջ հինգերորդ դարում անցնում էր, երեւի, այժմեան Արզում, Գիարբէքիբ եւ Մօսուլ քաղաքների մասով: Արզումը Եունաց իշխանութեան մէջն էր:

Այդ սահմանը դրուած էր երկու տէրութիւնների մէջ այն ժամանակ, երբ Շապուհ եւ Արկադ (395—408) թագաւորները բաժանեցին իրար մէջ Հայոց թագաւորութիւնը՝ զեռ չորրորդ դարի վերջերում, Արշակ եւ Աղաբարշակ թագաւորների օրով:

5. Տիգրան քաղաք:

Հին Ասորեստանում Տիգրիս գետի ձախ ավումը կար այս անունով մի քաղաք, որ յառաջ այնքան նշանաւոր չէր. սորա դէմուդէմն էր Սելեւկացւոց թագաւորութեան մայրաքաղաքը՝ Սելեւկիա: Գ. դարում Ք. յս. երբ Պարթեւները թօթափեցին իրենցից Սելեւկացւոց իշխանութեան լուծը, Տիգրանում հաստատեցին իրենց թագաւորութեան մայրաքաղաքը, որն երկար ժամանակ վաճառականութեան գլխաւոր կե-

պէս որ սփորարար էր գրով սկսուած միազանկ խօսքերի սկիզբը մի ձայնաւոր դիր են աւելացնում, այնպէս էլ բառով խօսքի առաջ աւելացուցել են ձայնաւորը եւ եղել է Ուրարտի կամ Ուրարտի. այժմ եւս միքանի տեղ նորա Ռուսաստան տեղ Ռուսաստան են ասում: Քերեւս այն կերպ են կազմուել եւ հետեւեալ խօսքերը — Արաքս, Երասխ, րաքս (Արացերէն՝ րաքշի). երամ, բամ. երանդ, բանդ, անդ. ուրախ, բախ. արագ, երագ, բագ. արահեւ, բահեւ: Ի գրով սկսուող միազանկ խօսքերի խոսումը նշմարելի է եւ Ռուսաստանի խօսքի մէջ, որի նախափայնում կամ բնու գործածելի եղած չէ: Հայոց լեզուն այս պատճառով եւ չունի չ կամ գրով սկսուած խօսքեր, եւ ինչ էլ որ կան, մեծ մասը մութացածն են:

դրոններին մէկն եղաւ Տիգրիսի վերայ. այստեղ էր եւ ^{ԳԼ. Բ.} ₃ թագաւորական ձմերոցը: Գ. դարում Բ. յտ. երբ Սասանեանք հաստատուան Պարթեւների տեղ Պարսից թագաւորութեան գահի վերայ, Տիգրոնը մնաց դարձեալ տէրութեան մայրաքաղաք եւ թագաւորական ձմերոց. իսկ ամառն անցնում էին նորա մեծ մասով Արկանում կամ Ապար աշխարհում — այժմու Խորասանի կողմերը:

Տիգրոնն այժմ աւերակ է եւ նորա տեղը կոչուում է էԼ-Մ-Գ-Յն. Պարսիկները Տիգրոնին ասում են Տ-Յ-Գ-Ֆ-Յն, իսկ Յոյներն եւ Հռովմայեցիք Արթ-Է-Ֆ-Յն (Ktesiphon): Տիգրոնի եւ Սելեւկիոյ աւերակների վերայ կանգնեցաւ յետոյ հռչակաւոր Բաղդատ քաղաքը, որ մինչեւ հիմայ էլ Թուրքիայի նշանաւոր վաճառաշահ քաղաքներից մէկն է Տիգրիս գետի վերայ:

6. ա) Աշխարհ Բուշանաց = Բուշանների երկիրը:
 բ) Ապար աշխարհ = Ապար դաւան:

Քուշանների երկիրն հինգերորդ դարում գրտնուում էր այժմու Խիվայի կողմերը՝ Պարսկաստանի արեւելեան-հիւսիսային սահմաններին կից Օքսուս գետի աջ կողմը: Հարաւային կողմից նորա սահմանները ձգուում էին դէպի Հինդ գետի ակունքը եւ հասնում էին մինչեւ անգամ Հնդկական Ովկիանոսին՝ բովանդակելով իւր մէջ արդի Աֆգանիստանի, Աբուլիստանի եւ Բելուջիստանի մի մի մասը: Այդ երկիրը մի առանձին անկախ թագաւորութիւն էր: Թէ Ե. դարումն էլ Բուշանների թագաւորը ցեղով Արշակունի էր, այդ շի երեւում Հայոց պատմիչների խօսքերից, բայց հաւանական է. որովհետեւ դեռ Գ. դարում յիշուում են Արշակունի թագաւորներ Բուշանների մէջ: Բացի ազգային-քաղաքական թըշնամութիւնը՝ շատ կարելի է, որ Սասանեանները սոհմական թշնամութիւն էլ ունէին դէպի Բուշանները. ուստի եւ հասկանալի է թէ ինչու նորա այնպիսի մեծ եռանդով աշխատում էին ընկճելու նոցա: Պար-

ԳԼԸ Բ՝ սից տէրութեան համար. ինչպէս եւ Սասանեան
6
ցեղի համար բաւականին վտանգաւոր դրացի էին դա-
ռել Քուշանները Եւ. դարում. եւ սորա պատճառն
այն է, որ Քուշանների ցեղակից ազգերից մի մասը
զրեթէ ամբողջ Եւրոպայի եւ Ասիայի ընդարձակ ա-
նապատներն իւր ձեռքն առած՝ մի ահագին տէրու-
թիւն էր կազմում. այդ ազգն էր Հոնաց ազգը, որի
ներկայացուցիչն էր Եւ. դարում՝ Ատախլա անունով
հռչակաւոր աշխարհակալը: Հոնաց ազգն հին ժամա-
նակները որ է շորորդ, հինգերորդ դարերում Ք. յտ.
զանուում էր կատարեալ վայրենի կացութեան մէջ.
եւ մինչեւ քաղաքական ասպարէզում իւր կիսավայրենի
բարբոլ յայտնի լինելը՝ նա սովոր էր վարել անառ-
աբնակ կեանք, մեծ մասով ձիու վերայ, առանց
տունուտեղի, առանց հասարակական սովորութիւն-
ների: «Հոներն, ասում է մի ականատես, երկաթէ
գործիքներով այրում են իրենց նորածին մանուկների
այտերը, որ մազ չբուսնի. մինչեւ անգամ ծերեր կան,
որ միանգամայն լերկ երես ունին եւ նոցա կզակները
կարծես թէ խուզած լինի. նոցա կարծ հասակն եւ
համեմատաբար մեծ գլուխը եւ կորովի անդամները
թողնում են մարդուս վերայ մի ահաւելի տպաւորու-
թիւն. կարելի էր նոցա երկոտանի դազանի տեղ ըն-
դունել կամ միտրեւիցէ անծաշակ շինած փայտէ խր-
տուիլակի տեղ. առ հասարակ նոքա մարդու կերպա-
բանքով կատարեալ անասնութեան մէջ ապրող արա-
բածներ են. իրենց կերակուրը պատրաստելու համար
նոքա ոչ բանջար ու համեմ գիտեն, ոչ կրակ. վայրի
բոյսերի արմտիքը եւ հում միսը ձիերի թամբի տակ
մի փոքր արորած՝ այս է նոցա կերակուրը. նոքա բոլ-
բովին ծանօթութիւն չունին արօրի հետ. ոչ տուն
են շինում եւ ոչ խրճիթ, որովհետեւ ամենայն մի
պարսպած տեղ նոցա գերեզման է համարուում. այդ
պատճառով նոքա մինչեւ անգամ մի յարկի տակ
դանուելիս՝ կարծում են, որ վտանգի մէջ են. անբնդ-
հատ թափառելով լեռների եւ անտառների մէջ՝ նո-
քա փոփոխում են իրենց կացութեան տեղը կամ ու-

դիզ ասած՝ նոքա ոչ մի կացութեան տեղ չունին. այդ պատճառով նոյն իսկ մանկութիւնից սկսած՝ նոքա սովոր են ամէն կարօտութեան տակալով՝ ցրտի, քաղցի, ծարաւի եւ այլն: Նոցա հօտերը թափառում են նոցա հետ միասին եւ իրենց յետեւից քաշում են այն սայլերը, որոնց մէջ նոցա գերդաստունն է. այս սայլերի մէջ են մտնում եւ կարում կանայք իրենց մարդոց հազուստը. այս սայլերն են նոցա հարսանեկան առազաստը. այստեղ են աշխարհ գալիս նոցա զաւակներն. եւ այստեղ են կրթում նոցա մինչեւ տղամարդութիւնը: Հարցուցէք այս մարդոց, թէ որտեղից էք գալիս. նոքա ձեզ պատասխան չեն տար, որովհետեւ չգիտեն: Նոցա հազուստը մի կտաւէ չապիկ է եւ մի մորթեայ վերարկու. չապիկը մութ գոյն ունի եւ գրեթէ փառւ է նոցա մարմնի վերայ. ունին մի տափակ սաղաւյարտ եւ մի այծի մորթ, որ նոցա մազոտ ոտերի փաթւթն է. նոցա ստնաչորը, որ առանց չափի ու ձեւի է պատրաստուում, այնպէս անյարմար է, որ նոքա ստով ման դալ չեն կարող. այդ պատճառով նոքա միանգամայն անընդունակ են հետեւակ կախների մէջ. ընդհակառակը կարելի է ասել, որ նոքա իրենց փոքրիկ, տղեղ բայց տակուն եւ կայծակի նման արագ ձիւրի վերայ բեւեռածի պէս են նստում: Չիտ վերայ են անցկացնում նոքա իրենց կեանքը, երբեմն հեծած, երբեմն կանանց նման կողքին նստած. ձիու վերայ են նոքա իրենց խորհուրդները կազմում, առուտուր անում, ուտում խմում. եւ մինչեւ անգամ քնում են ձիու վրի վերայ թէք ընկած: Արիւնների մէջ նոքա յարձակուում են զանազան զրլխաւորների առաջնորդութեամբ առանց կարգի եւ դասաւորութեան. եւ յարձակուում են սարսափելի գոռոցոց բարձրացնելով. եթէ նոքա հակառակութիւն են գտնում թշնամու կողմից, իրենք սկսում են ցիրուցան լինել, խառնուիլ. եւ յետ փախչելու ժամանակ անխնայ քանդում, կործանում, խորտակում են ամենայն բան ինչոր ճանապարհին պատահի: Նոցա անծանօթ է մի ամբողջ պաշարելը կամ զակիչ

ԳԼ Բ.
6 առնելը. բայց անօրինակելի յաջողութեամբ նետում են նորա իրենց սլաքները, որոնց ծայրը սուր սկիւր է. եւ այդ սլաքներով նորա նոյնչափ փնաս են տալիս, որքան եւ երկաթեայ սլաքներով: Հոները փոփոխամիտ են, ուխտազանց, անհաստատ են ինչպէս հողմը, եւ բոպէական կատաղութիւնից յափշտակուող: Նորա էլ անասունների չափ գիտեն թէ ինչ է պարկեշտութիւն եւ ինչ է անպարկեշտութիւն. նոցա լեզուն անհասկանալի է, խառն եւ այլարանութիւններով լիքը: Իսկ ինչոր վերաբերում է կրօնին, նորա ոչ մի կրօն չունին. նոցա ամենից շատ սիրելի բանն է սկիւն* . . .

Երկու ցեղ էին բաժանուում Հոները. Ուրալեան լեռներից եւ Ուրալ գետից արեւմուտք բնակողներն ասուում էին «Սեւ Հոնք», իսկ այնտեղից արեւելահարաւ՝ «Սպիտակ Հոնք»: Այն ժամանակ երբ Սեւ Հոները որսորդութեամբ պարապելով զանազան թանկագին մորթեր էին ծախում Պարսից եւ Հռովմայեցւոց վաճառականներին Աջլգայ գետի կողմերը, Սպիտակ Հոնք կողոպտում էր առեւտրական կարուանները, որոնք Հնկաստանից գալիս էին դէպի Պարսից սահմանները: Հայոց պատմիչներն էլ զանազանում են այս Հոների անունները. Եղիշէն մի տեղում ասում է «Յազկերտ խաղաց գնաց ի վերայ տէրութեան Հոնաց աշխարհին, զոր Քուշանս անուանեն»: ** Մի ուրիշ տեղում նա ասում է, որ Աարդան Մամիկոնեանը Ճորայ պահակն առաւ եւ Հոնաց մօտ մարդ զրկեց դաշն կռելու բարեկամութեան. եւ նոյն իսկ Ճորայ պահակն առհասարակ անուանում է Եղիշէն Պահակ Հոնաց: Ուրեմն կասպից ծովի արեւելեան երկրներից սկսած մինչեւ արեւմտեան երկրներն, այսինքն այժմեան Խիվայի կողմերից մինչեւ Գերբէնտի կողմերն անխտիր Հոնաց տէրութիւն էր համարուում: Բայց զանազանութիւն այնուամենայնիւ կար, որովհետեւ Հոնաց աշխարհի մի մասը կոչուում էր Քուշանք եւ

* Տես Ամփանուս Մարցելիւնուս, Գ. գարու պատմագիր. (ԱՔԳէ Թիէրի, «Ատախլա», երես 16, 17 եւ այլն):

** Տես երես 21:

այդ՝ այն մասն է, որն ինչպէս տեսանք Խիվայի կողմերն է: Զոն եւ Քուշան անունների վերայ աւելանում է եւ «Լեփթաղ», անունը, որ Փարպեցին է դորժածում, որի հետ կապ ունի նաեւ Եղիշէի յիշած «Երկիր Խաղաղական»,* կոչումը:

Ի՞նչ են այս տարբեր անունները: Մեզ այնպէս է երեւում, որ Զոն անունով մեր պատմիչներն աչքի առաջ ունին արեւմտեան կամ Սեւ Զոներին. իսկ Լեփթաղ անունն յատուկ է միայն արեւելեան կամ Սպիտակ Զոներին. այլ թէ ի՞նչ է Քուշան, այդ դժուար է որոշել. շատ կարելի է, որ Քուշանն էլ Ե. դարում այդ հիւսիսային (Պարսկաստանի վերաբերութեամբ) ազգերի համար այնպիսի մի նախնական պատուանուն կամ կոչումն էր, ինչպէս եւ Արիք անունը նոյն ժամանակուայ Պարսից համար. կամ թէ Քուշան եւ Լեփթաղ համանշան են եւ վերաբերում են միմիայն արեւելեան Զոներին. այս երեւում է եւ նորանից, որ Հայ պատմիչներն առ հասարակ թէ Խորենացին, թէ Եղիշէն եւ Փարպեցին, եւ թէ նաեւ Ազաթանդեղոսն եւ Փաւստոսը արեւելեան անցքերի յիշատակութեան ժամանակ Քուշանների անունն են տալիս, իսկ արեւմտեան անցքերի ժամանակ Զոների:**

Զոնաց ազգի մնացորդներն են Եւրոպայում արդի Զոնգարացիք կամ Մաճառները, Ֆինները որոնք քաղաքակրթեալ ազգութիւններ են. կան նաեւ վայրենի ամբոխներ, ինչպէս են Ալմուկներն եւ միքանի այլ Ֆինական ցեղեր:

Բ. Ապար աշխարհ.

Վուշանաց աշխարհից հարաւային արեւմուտք ընկնում էր Պարսից տերութեան հիւսիսային արեւելեան սահմանը. այդ սահմանը լեռնային երկիր է մասամբ եւ ունի շատ գետեր, որոնք այնուամենայնիւ չեն հասնում իրենց նպատակին, այլ կորչում են ա-

* Տես երես 32:

** Տես Խոր. Բ. Բ. 45. 48. 50. 54. 36. Գ. 4: Եղ. եր. 16, 18, 82, 134, 137, 237, 249, 353 եւ այլն:

Գ. Լ. Բ. 6

ԳԼ Բ. նապատի մէջ. այդ լեռներում եւ պէտք է գտնուէր
6 Ապար աշխարհը, ուր կեդրոնացնում էին Պարսիկներն
իրենց զինուորական զօրութիւնը Քուշանների դէմ
կռուելու: Այդ գաւառի գետերից մէկը կոչուում է
Հարէ-բուզ, որի վերայ գտնուում է Հերատ անու-
նով քաղաքը, որն այսօր եւս վաճառաշահ քաղաք է:
Հարէ-բուզը նոյն իսկ հին Հարսոն կամ Արիօն
գետն է եւ Հերատն էլ Հարեւ քաղաքը, ուր զըտ-
նուում էին Հայոց նախարարները կապանքից արձա-
կուելուց յետոյ:

Հարէ-բուզից հարաւ անցնում է Աուհիսիյահ
կամ Սեաւ լեռան կոչուած գօտին, որի հարաւային
ստորոտներում գտնուում է Համուն լիճը միքանի նը-
շանաւոր գետերով. այդ գետերի վերայ դէպի հարաւ
գտնուում էր եւ Սազաստանը, որ նոյնպէս Պարսկաս-
տանի հեռաւոր սահմանագլուխ գաւառներից մէկն
էր եւ աքսորի տեղ էր համարուում:

Ապար աշխարհի հիւսիսային արեւմտեան կողմն
է Նիւշապուհ քաղաքն եւ Ռեւան գիւղը:

7. Պահպումն:

Սորա մասին Եղիշէի ուս. թարգմանութեան
մէջ, երես 13, այսպէս ենք կարդում. «վերջին ժա-
մանակներին Հայ մատենագրներն, ասում է թարգմա-
նիչ Պարոն Պ. Շանշիեանցը, Պահ-գուռը կարծում
են, որ այժմու Գերբէնդն է, որն յայտնի է Հայոց
պատմաբաններին «Ճորայ-գուռն, Գուռն Ալանաց եւ
Գուռն երկաթեայ», անուններով: Բայց Յազկերտի
հրովարտակի խօսքերին նայելով, որ ասում է թէ «ես
գնալու եմ պատերազմ դէպի արեւելից աշխարհը»,
պէտք է կարծել, որ այդ գուռը Պարսկաստանի արեւե-
լեան կողմն էր, ուր բնակում էին Բակտրիացիք կամ
Քուշանք, մինչդեռ Գերբէնդը գտնուում է Պարս-
կաստանի հիւսիսային կողմը: Աւրիշ կերպ դժուար է
հասկանալ, շարունակում է նոյնը, թէ ինչպէս կա-
րող էր այն զօրքը որ Հայաստանի հիւսիսային-արեւ-

Տոեան կողմն էր, գնալ ներկայանալ թագաւորին ^{ԳԼ: Բ.}
Ապար աշխարհում՝ այսինքն արդի Խորասանում: Բացի
այն՝ Պահ խօսքը յատուկ անուն չէ, այլ հասարակ
անուն է եւ նշանակում է — Պ-ն-դ-ն շքր+, իջէ-ն-ն:
Պահ նշանակում է ճանապարհն ու կիրճը պահպա-
նող: Կարելի է արտագրողները Պահլ խօսքի տեղ
պահ են գրել սխալմամբ, ասում է Պարոն Հանչի-
եանց: Մովսէս Խորենացին յիշում է (Գիրք Բ.
գլ. 54) «Արտաշիբը խոստացաւ Պարթեւներին նոցա
յառաջուան կալուածքն արքայանիստ Պ-ն-լ քաղաքը:»,
Պ. թարգմանիչը չիօթել է երեք տարբեր անուն:
Ճորայ դուռը, Ալանայ դուռը եւ Պահ-դուռը երեք
միմեանցից տարբեր բաներ են, ջսկ ջսկ տեղերում:
Սոցա աշխարհագրական տեղագրութիւնն հետեւ-
եալն է:

Կովկասեան լեռների միջովն հարաւ կամ հիւսիս
անցնելու համար միայն երեք ճանապարհ կայ. մէկը
արեւմտեան ծայրում Սեւ ծովի ափերում, որ մեծ նը-
շանակութիւն չէ ունեցել պատմութեան մէջ. եր-
կրորդը Գարեալ ասուած կիրճն այժմու Ալազիկաւ կաղ
քաղաքի հարաւային կողմից. այս դուռը կոչուում էր
Ե. դարում Գուռն Ալանայ. իսկ երրորդն է այժմու
Գերբէնդ քաղաքի տեղը Կասպից ծովի ափերում, որ
Ե. դարում կոչուում էր Գուռն կամ Պահակ Ճորայ,
Գուռն կամ Պահակ Հոնայ, Գուռն կամ Պահակ
Աղուանից:

Իսկ թէ Պահդուռը պէտք է գտնուէր ոչ թէ
Պարսկաստանի արեւելեան կողմը այլ ընդհակառակն
արեւմտեան հիւսիսային, այս երեւում է նորանից, որ
երբ Զազկերտը Քուշանայ դէմ պատերազմում էր Ա-
պար աշխարհում եւ այնտեղ նորա հետ էին քրիստո-
նեայ զօրականները, սաստիկ հրաման տուեց քրիս-
տոնեանների համար թէ «ովոր արեւմուտքից ա-
րեւելք մեզ մօտ գալու լինի, թող գայ, իսկ ովոր
արեւելքից արեւմուտք գնալու լինի, նորա ճանա-
պարհը թող կապուած լինի:», Սորանից երեւում է,
որ Պահ-դուռը բանակի արեւմտեան կողմն էր ընկնում

ԳԼ. Բ.
7
այլ ոչ արեւելեան. իսկ բանակն, ինչպէս մեզ յայտնի է, զանուում էր Ապր աշխարհում՝ այսինքն Խորասանում Պարսկաստանի հիւսիսային արեւելեան կողմերում, որ ցոյց է տալիս թէ Հայաստանը եւ Հայոց զօրքի ճանապարհը պէտք է բանակի արեւմտեան կողմն ընկնէին, այլ ոչ արեւելեան: Եւ որովհետեւ Պահլ քաղաքը Քուշանաց երկրումն էր ընկնում այսինքն Խորասանի արեւելեան կողմը, վասն որոյ սխալ է ենթադրել, որ Պահլուուր միեւնոյն Պահլ քաղաքն եղած լինէր: Թէ ո՞ւր էր Պահլուուր, այդ մեզ պարզ կ'երեւի եթէ մտաբերենք, որ Յազկերտն իւր զօրքով խաղաց Քուշանաց դէմ Տիգրոն քաղաքից եւ հրամայեց որ Հայոց զօրքը ներկայանայ նորան Ապր աշխարհում: Որովհետեւ Ապր աշխարհն եւ Քուշանաց երկիրը կասպից ծովից դէպի արեւելք էր ընկնում, ուստի Պահլուան տեղն այժմու կասպից ծովի հարաւային կողմերը պէտք է ենթադրել: Ինչպէս յայտնի է կասպից ծովի հարաւային ափերովն անցնում է Էլբուրսի լեռնային զօտին, որի մէկ ծիւղը՝ Գեղամանց ասուած լեռներն են, որ կասպից ծովի արեւմտեան կողմից հասնում են մինչեւ Սաւալանի գաղաթը, իսկ միւս ծիւղն հասնում է մինչեւ Ուրմիայ լիճը եւ միանում է Չաղբօշի թեւերի հետ: Այս երկու ծիւղի մէջտեղովն անցնում է Աէֆեզ-բուզ (Ամարդուա) գետի հովիտը, որի ախունքը Սոհունդի ստորոտներումն են: Այդ հովիտն է եւ այն միակ անցքը, որտեղից կարելի էր գնալ դէպի Պարսկաստանի հիւսիսային արեւելեան կողմերը: Այն տեղում, ուր Աէֆեզ-բուզը թեքուում է դէպի հիւսիսային արեւելք, որ գնայ թափուի կասպից ծովի ծոցը, կայ մի նեղ եւ լեռնափակ կիրճ, որի արեւելեան կողմն է Բուզբար անունով անցքը, որտեղ է եւ Բուզբար քաղաքը, իսկ կրճի արեւմտեան կողմից Աէֆեզ-բուզի աջ ափումը կայ մի բերդ՝ Գէրբէնդ կամ Գեաւուր Գուլայ անունով: Հին Պահլուուր, պէտք է կարծել, որ այդ Գէրբէնդի տեղումն է եղել, ըստորում այդ տեղն իւր բնական դիրքով արդարեւ դուռն է Հայոց

և Պարսից սահմանի վերայ: Գերբէնդ խօսքն եւս, ԳԼ. Բ.
7
ինչպէս յայտնի է, նշանակում է երկաթեայ դուռն:

Այդ տեղերում էլբուրսի գօտու մէջ հին Յոյներին եւս յայտնի էր մի դուռ 8—9 փարսախ երկաթութեամբ եւ մի կառքի լէնքսի շափ լայնութեամբ, որին նոքա ասում էին Կասպից դուռ (porta Caspia). այդ Պարսիկները փակած են եղել երկաթեայ դուռներով: Թէ՛ աշխարհագրական դիրքից եւ թէ՛ բոլոր մեր վերը բերած տեղեկութիւններից երեւում է, որ «Գուռն Կասպից», միեւնոյնն է ինչոր է. դարում «Պաս դուռն», էր կոչուում. եւ այդ Պաս-դուռը կամ Կասպից-դուռը կարող էր գտնուել միմիայն Բուզբարի կիրճում, որը նոյնպէս մօտ 8—9 փարսախ երկարութիւն ունի եւ շատ նեղ է:

8. Ապար աշխարհ, տես Աշխարհ ֆուշանաց,
ԳԼ. Բ. 6:

9. Վիրք կամ աշխարհ վրաց կամ իվերիա:

Արդի Արաստանն է: Ե. դարում նորա սահմանները Կուր գետից հարաւ չէին անցնում. այնպէս որ Արաց աշխարհ ասելով պէտք է հասկանալ Կուր գետի հիւսիսային ափից սկսած մինչեւ Կովկասեան լեռները գեպի հիւսիս. իսկ արեւմուտքից Եզերաց աշխարհն է Սեւ ծովով, հարաւից Գուգարք, արեւելքից Աղուանք: Այն ազգը որ բնակում է այդ երկրում կոչուում է Վիրք,* այսինքն Արացի: Արացիք շատ

* Արացիք անուանում են իրենց Ք-րէլէ. որովհետեւ նոցա նախահայրն ըստ ասանդութեան Քորդոմի որդիքներից մէկը Քարթլուն է: Հին ազգերն էլ՝ Հայերի նման Իբէրէն են ասում Արաստանին, բայց Արարացիք եւ նոցանից առած՝ ուրիշ արդի ազգերը Արացու անունը Կուր կամ Գուր գետի անունից են շինում. Արարացիք Արացուն ասում են Գի-րէլէ, եւ Արաստանը՝ Գի-րէլէ-տան. նոցա նման են ասում եւ Տաճիկներն եւ Պարսիկները: Ուսաները Արաստանին ասում են Գր-աշէն, որից եւ Արացու անունը Գր-աշէն. Գերմանացիք եւ Գաղղիացիք ասում են Գի-րէլէն. Ժե-րէլէ: Ուրե՛ն էթէ ուրիշ ազգերի ասածը մեր լեզուով թարգմանենք, դուրս

ԳԼ Բ՝ Տաւանական է, որ հին ժամանակներում քաղաքա-
 կանապէս կախում ունէին Հայերից կամ դէթ դաշ-
 նակից էին: Այս երեւում է նորանից, որ շատ անգամ
 Արաց զօրքը եւ իշխաններն Հայոց հետ միասին են
 գործում: Այսպէս՝ Տիգրան Ա. ի զօրքերի մէջ բացի
 Հայոց եւ Աղուանից զօրքերը կային եւ Արացուց
 գնդերը Աժդահակի դէմ պատերազմելիս: Տիգրան Բ. ը
 զրկում է Միհրդատին իշխանութիւնից եւ մինչեւան-
 գամ շի տալիս նորան իւր Արաստանը: Արտաւազդ Ա.
 Միջագետք արշաւելիս հրամայում է վերկացնել Արով-
 կասեան լեռնականներին Աղուանների եւ Արացուց
 հետ միասին: Երուանդ Բ. ի զօրքերի մէջն էլ Արաց
 գնդեր կային. Տրդատը շորս զօրավար է նշանակում
 իւրաքանչիւր սահմանի համար, որոնցից մէկն էր եւ
 «Միհրան առաջնորդ Արաց*»:

Քրիստոնէութեան ժամանակներն էլ Հայոց վի-
 ճակակից էին միշտ Արացիք եւ Աղուանք, այդ ե-
 րեւում է նորանից, որ Պարսիկներն անգաղար ասում
 էին՝ երբ Հայերը մեր ձեռքը լինին, Արացիք ու
 Աղուանները մերն են ու մերը: Մենք դիտենք, որ
 Յազկերտ Բ. ն իւր հրովարտակում այս էլ էր ասում
 Հայերին. «Երբ դուք, ասում է, մեզ նման ճանաչէք
 այս ճշմարիտ հաւատը, Արացիք եւ Աղուաններն էլ
 մեր ու ձեր կամքից դուրս գալ չեն կարողանար:» Եւ
 մենք տեսնում ենք յիբաւի որ այդ ազգերը Հայոց հետ

կուգայ՝ որ Արացուն պէտք է ասենք Առաջնէ, այսինքն
 Աւրի երկիրներում բնակող: Իսկ արդի Հայերի գործա-
 ծած Արաջնէ կոչումը նոր է եւ անկասկած՝ Արաստանցի
 է նշանակում. այսինքն այն Արքը բառից է ածանցուած,
 որը նշանակում է Արաջ — շէրաշ, Արաջաշ, այլ ոչ թէ
 Արքը — Արաց ազգ, ըստորում անկարելի է, որ Արաջնէ
 բառը նոյնք լինի ինչոր Արք, Արքը, ինչպէսոր՝ մի ազգի
 անուն նշանակելու համար՝ անկարելի է զորօրինակ՝ Հոյ+
 Խօսքից Հոյաշնէ, Ուրա Խօսքից Ուրաշնէ, Հոյաշ Խօսքից
 Հոյաշնէ, Պարա Խօսքից Պարաշնէ կազմել: Թերեւս
 Արացի կոչումն ազճատուած է նոյն իսկ Իվերիացի (Իվե-
 րացի), Վերիացի (Վերիա) Խօսքերից: Խորենացին Գիրք Գ.
 ԻԹ. ասում է «Արշակայ եկեալ Արաջնէ գնդաւ
 որից երեւում է տեղի մաքով գործածուած լինիլն, այլ
 ոչ ազգութեան. այդ միակ զէպքն է, ուր Խորենացին
 գործ է ածում Արաջնէ Խօսքը:

* Տես Խոր. Ա. ԻԹ. Բ. ԺԸ. ԻԲ. ԽԳ. 26:

միասին կրում են ամենայն հալածանք. նոցա զնդերն^{91: Բ}
էլ Հայոց հետ միասին գնում են Ապար աշխարհ⁹ եւ
նոցա հետ միասին արգելում մնում. նոցա նախա-
րարներն էլ Հայոց նախարարների հետ միասին ներ-
կայանում են Յազկերտին եւ միարան հակառակում
նորա հրամաններին, միասին բանտարկուում, միասին
ուրանում, միասին վերադառնում. մոզերը իրենց
զնդերով Ազուանք ու Արաստան էլ են մտնում եւ
Հայերն իրենց զնդերով անխափր նոցա օգնութեան
են հասնում իբրեւ համախոհ զաշնակիցների*:

Բացի այն՝ եղել է միշտ խնամութիւն եւ ընտա-
նեկան յարաբերութիւն Արացոց եւ Հայերի մէջ.
գործրինակ՝ Արտաշէս Ա. ի դուստրն Արտաշամ Արաց
մեծ բզեշխ Միհրդատի կինն էր. (Խոր. Բ. ԺԱ.) Աշու-
շայ բզեշխի կինն էր Արծրունեաց ցեղից Անուշխամ
տիկինը, որ Հմայեակ Մամիկոնեանի քենին էր (Ղա-
զար եր. 335). այս բզեշխի տունը սնան Հմայեակի որ-
դին Աահան Մամիկոնեանը. այս բզեշխի որդու Աազ-
զէն ուրացողի կինն էր եւ Աարդան Մամիկոնեանի
դուստրը Հուշանիկ (տես Ստիւրք Հայկ. Թ.): Այս ա-
մէնը բացատրուում է նորանով, որ Արացիք Ե-
զարում ունեին հազարդութիւն Հայոց եկեղեցու հետ
եւ ընդունում էին Հայոց կաթուղիկոսի գլխաւորու-
թիւնը. այդ պատճառով եւ ամենայն կրօնական գոր-
ծերում մասնակից էին Հայերի հետ. բայց Չ. դա-
րում նորա բաժանուան Հայոց եկեղեցուց: Արաց
բաժանման մասին տես Աւետանէս եպիսկոպոսի պատ-
մութիւնը: **

* Տես Եզդէ եր. 18, 19, 33, 87. Ղազար եր. 119, 123,
141, 153 եւ այլն:

** Ինչոր վերաբերում է Արացոց հնազոյն պատմութեանը
այդ տակաւին շատ անձնակ վիճակի մէջ է: Իրենք Արա-
ցիք հինգ թագաւորական ցեղ են հաշուում, որոնք եր-
բեմե կառավարել են Արաստանը: Առաջինն է Փա-
նուշխիւն Եւրշխիւնիւն շեշխ. սորա իշխանութիւնն
սկսուում է 247 թուին Ք. յս. եւ վերջանում է
265 թ. Ք. յս. այս ցեղի Արշակունի թագաւորները
մեծ մասով Հայոց Արշակունիներից են եղել կամ նոցա
իշխանութեան ներքոյ: 265—573 թիւը թագաւորում է

ԳԼ Բ.
10

10. Աղուանք կամ Աղբանիա, կամ աշխարհ
Աղուանից:

Ասասից ծովի, Կովկասեան լեռների, Կուր գետի եւ Աբաստանի մէջ տեղը: Այժմու Բագուայ նահանգի մի մասը:

Խաւրճեան տունը. այդ միջոցում մտաւ քրիստոնէութիւնը Աբաստան նունէ կուսի քարոզութեամբ 313 թ., երբ կառավարում էր Միհրան՝ առաջնորդ Աբաց. այդ միջոցում սարածուաւ եւ նոր դպրութիւնը Արձիւ թագաւորի օրով 413 թ.ուին: Չարմանալի է միայն այս, որ այդ միջոցում այսինքն 426—499 թիւը յիշուում է Աբաստանում մի այնպիսի թագաւորութեան մասին, որն աւելի առասպելական է քան թէ պատմական: Մենք տեսանք որ Աբացիք վիճակակից էին Հայերին Աբրգանանց պատերազմի ժամանակ. մինչեւ անգամ նոցա նախարարները բուրոսփին արտորած էին հեռու երկիր (տես Եղ. եր. 82.): Այդ իսկ ժամանակ Աբացոց տեղական պատմիչների վկայութեամբ թագաւորում է Աբխտանդ Գուրկ-Ասլան (որ է Աբխտանդ գայլ-առիծ) թագաւորը, որ տիրում է շատ երկիրների, առնոււմ է մինչեւ անգամ Արզրու Յե Յոյների ձեռքից, հիմնարկում է Տփիսի քաղաքը (455 թ.), հաստատում է առանձին կաթոլիկոսական աթոռ Աբաստանում եւ այլն: Մենք գիտենք, որ Աբացիք մի Աբխտանդի առաջնորդութեամբ սպասամբեցան Պարսիկների դէմ, բայց այդ 483 թ.ուից յառաջ չէր. մինչդայն նոքա եւս Պարսից իշխանութեան ներքոյ էին:

574—787 թիւը թագաւորում է Գաւր-Աշան տունը. այդ միջոց արշաւեցին Աբարացիք. այդ տանից յայտնի է Արձիւ Բ. թագաւորը իրբեւ նահատակ Աբաց եկեղեցւոյ (718 թ.):

Աբաց թագաւորութեան փառաւոր ժամանակն է 787—1424 թիւը, երբ իշխում էր այնտեղ Բաբուր-Նիւնց ցեղը. այդ ցեղի թագաւորներից նշանաւոր են Դաւիթ Բ. եւ Աստի-Թամար թագուհին, որոնք մինչեւ անգամ տիրեցին զբացի երկրներին. Թամար թագուհու առաջին զօրավարն էր Չարարե սպասաւարն Երկայնարագուկ Արզութեանց տանից, որի յիշատակներն անթիւ են Հայաստանի հիստորիային գաւառներում: Թամարի որդու Լաւա Գէորդ Գ. թագաւորի օրով արշաւեցին Մոզըները Աբաստան:

Աբաստանի թագաւորութիւնն ի վերջոյ երեք մաս եղաւ 1424 թ.ուին որոնց մէջ Քաթիւն թագաւորութիւնն 1762 թ. միացաւ Կաթիլի թագաւորութեան հետ. եւ 1800 թ. երբ մեռաւ Գէորդ ԺԳ. վերջին թագաւորը, Կաթիլեան ու Քարթլին անցան Ռուսաց տիրակաւութեան տակ. 1810 թ. էլ երրորդ մասն այսինքն Իւրէրիլ թագաւորութիւնն անցաւ Ռուսաց ձեռքը: Աբաստանի պատմութիւնն եւ նկարագրութիւնը տես Kiaproth'a Reise in den Kaukasus etc.)

Հին ժամանակները Ազուանքը Հայաստանի քա-^{Գ. Բ.}
ղաքական սահմանների մէջն էր. յետոյ ինքնուրոյն¹⁰
թագաւորութիւն դառաւ: Քրիստոնէութեան ծաւ-
ալման ժամանակ շորորդ դարում Ազուանից Աւանայր
թագաւորի օրով այստեղ եւս տարածուաւ քրիստո-
նէութեան լոյսը Ս. Լուսաւորչի օգնութեամբ. նա
ուղարկեց այստեղ իւր Ս. Գրիգորիս անունով թոռին,
որն եւ կոչուում է կաթուղիկոս Ազուանից. այնուհե-
տեւ Ազուանից եկեղեցու կաթուղիկոսներն ու եպիս-
կոպոսները հնազանդում էին Հայոց կաթուղիկոսին
եւ նորանից էին աւանում ձեռնադրութիւն: Ազուա-
նից կաթուղիկոսութիւնն այդ կերպով յարատեւում
էր մինչեւ վերջին ժամանակներս: Արցախու Գանձա-
սար վանքն էր նոցա վեհարանը: Բայց Եփրեմ կա-
թուղիկոսի օրով (1810—1830) այդ աթոռը բար-
ձուաւ եւ դառաւ մետրոպոլտական աթոռ, որն եւ
այժմ Արցախու վեհակաւորի արքեպիսկոպոսական ա-
թոռն է Շուշի քաղաքում: Ազուանից ազգը առանց
հետքի կորել է՝ գուցէ մահմետականութիւն ընդու-
նելով եւ խառնուելով Պարսիկների, Թուրքերի եւ
Արաբացւոց հետ: Ազուանից հին ժամանակների մա-
սին՝ տես «Պատմութիւն Ազուանից Մովսիսի Ազաւն-
կատուացւոյ»:

11. Իրրիւ ետես զամենայն կազմութիւն եւ ըզ-
բազմութիւն զնոյն ըարբարոսաց:

Յոյները միւս ազգերին, որոնք Յունաստանի
քաղաքացի չէին, կոչում էին ք-բ-բ-բ-բ. Եղիշէն
Պարսիկների բերանից խօսելով նոյն մարտի է գործա-
ծում ք-բ-բ-բ-բ խօսքը, ինչպէս Յոյներն էին հասկա-
նում. Պարսիկներն իրենք ք-բ-բ-բ-բ խօսքի տեղ ասե-
լու էին Ա-բ-բ-բ. Հայերը նոցա համար բարբարոս էին
կամ Անարի. թէ ինչո՞ւ, այդ խնդրելի է: — Ա-բ-բ-բ-
բ-բ-բ խօսքը նոյնանշան է արդի սարք, կամ «պատ-
րաստութիւն, խօսքերին: Արմատն է ի-բ-բ, որից կան
բարդութիւններ եւ բազադրութիւններ՝ ք-բ-բ-բ-բ-բ-բ,
ա-բ-բ-բ-բ, ի-բ-բ-բ-բ-բ-բ եւ այլն:

ԳԼ. Բ.

12

12. Խայլնդուրք:

Այն թափառիկ ազգերից էին սքա, որոնք բնակում էին Արփախատի գոտու հիւսիսային երեսի անապատներում: Խայլնդուրներն Ե. դարում, ինչպէս երեւում է, բնակում էին այժմու Ալատիկաւկազի սահմաններում, որովհետեւ նոքա իրենց արչաւանքները դէպի հարաւ՝ կատարում էին Ալանաց գոնից այսինքն այժմու Գարեալի կրճից: Սակայն այս անգամ յիշուում է թէ « դադարեցին ելանել ընդ Պահակն Ճորայ,» Տես հետեւեալ Ծան. 13 եւ 7:

13. Ծորայ պահակ, (Գերբէնա քաղաքի մօտերը Ասսպից ծովի ափում):

Ազուանքի հիւսիսային սահմանների վերայ մի քաղաք է եղել հին ժամանակները Չողայ կամ Ճողայ անունով, ուր գտնուում էր մինչեւ Պարտաւ տեղափոխուելն եւ Ազուանքի հայրապետական աթոռը: Այդ Չողայ քաղաքի մօտ գտնուել է մի պահակ (չօրանոց եւ բերդ) նոյն անունով, որն յետոյ զանազան պատմական անցքերի պատճառով զանազան անուններ գտաւ. ինչպէս օրինակ՝ դուռն կամ պահակ Ճորայ, Ճողայ, Չողայ, կապան Ճորայ, դուռն Ազուանից, Խազրաց, Հոնաց, Ասսպից, կամ դուռն երկաթեայ (Գերբէնա) եւ դրունք-գրանց (Բաբ-էլ-աբուաբ) ըստ Արաբացոց: Ինչպէսոր Հայաստանի հարաւային սահմանների ապահովութեան համար նշանաւոր էր Պարսկաստանի կողմից Պահգուռը, այնպէս էլ հիւսիսային սահմանների համար, ոչ միայն Հայաստանի, այլ մանաւանդ Արատանի եւ Ազուանքի, մեծ նշանակութիւն ունէր Ճորայ պահակը Արփախատի հիւսիսային երեսն՝ արձակ անապատներում թափառող հրոսակների կողմից:

Ճորայ պահակն յայտնի է Հայոց պատմութեան մէջ դեռ Աաղաբը թագաւորի ժամանակից, երբ ինչպէս ասում է Խորենացին՝ (Գիրք Բ. գլ. 45.) «ամ-

բոխութիւնք ի հիւսիսականացն զխաղրացն ասեմ եւ Քւ. Բ.
զՔասլաց արտաքս քան զգուռն Ճորայ ելանել, սկը- 13
սեցին, եւ Վաղարշն ինքն էլ «ձիզ զՏեա եղեալ (նո-
ցա) անցանէ ընդ կապանն Ճորայ . . եւ մեռանի:»,
Վաղարշից յետոյ նորա որդին Խոսրով մեծ եւ ապա
սորա յաջորդները՝ շատ պիտի մարտակին անկոչ հրո-
սակների ասպատակութեանց առաջն առնելու . այդ-
պիսով Ճորայ պահակն հետզհետէ մեծ նշանակու-
թեան տէր եղաւ . որովհետեւ եթէ այդ դուռը գոց
լինէր, այն ժամանակ հրոսակներին անկարելի էր
գէպի հարաւ արչաւել, մինչեւ որ Ալանաց դուռն
ասուած կիրճը (Գարեալ) շհասնէին . իսկ վերջինս
նոցա համար առաւել վտանգաւոր էր իւր ամբողջութեան
պատճառաւ : Որովհետեւ Ճորայ պահակի քաղաքա-
կան նշանակութիւնն այդպէս մեծ էր եւ նորանից կա-
խուած էր մասամբ Հայաստանի խաղաղութիւնը,
ուստի Հայոց թշնամիների համար այդ եւս ծառայում
էր իբրեւ մի շարութեան գործիք . այսպէս՝ Տրդատի
մահից յետոյ Պարսից թագաւորները շատ ստեպ
հրապուրում էին հիւսիսային ազգերին այդ ճանա-
պարհով Հայաստան մտնելու . եւ Տրդատի որդու
Խոսրովի օրով այդ հիւսիսային ազգերն արգարեւ ան-
արդեւլք մտան Հայաստան եւ հասան մինչեւ Հայոց
մայրաքաղաքը Վաղարշապատ . եւ եթէ Վահան Ամա-
տունի զօրավարի սուրբ յաղթող եւ հալածող դուրս
չգար, նոքա պիտի աւերէին ապականէին ամբողջ եր-
կիրը : Այսպիսի շարաքաստիկ դէպքերից խրատուած՝
Աղուանից եւ Պարսից թագաւորները (երբ սոքա տէր
դառան Հայաստանին եւ Աղուանքին) մեծ ուշադրու-
թիւն դարձուցին այնուհետեւ Ճորայ պահակի ամ-
բողջութեան վերայ . մինչեւ անգամ յետոյ այդ պահակի
տեղը շինուաւ մի հաստահիմն ամուր պարիսպ, որի
հետքերն այսօր եւս տեսանելի են Գերբէնտի մօտ :
Արարացիք իրենց աշխարհակալութեան ժամանակ-
ներն աւելի մեծ ուշադրութիւն դարձուցին այն պա-
հակի վերայ, որ նոցա ժամանակ կոչուում էր Քաթ-
էլ-արուաբ այսինքն Գուռն-դրանց : Հռովմայեցւոց

ՊԼ. Բ. եւ Յոյներին էլ յայտնի է այդ տեղը pylae Albaniae
13 անունով. Բիւզանդացւոց յայտնի էր Յուր անունով :
Չողայ նշանակում է ձիերի տեղ, ասում է Շօպէն :

14. Ատրուշան :

Ատրուշան եւ կրակարան խօսքերը միեւնոյն նը-
շանակութիւն ունին. ատրուշանն հին Պարսից խօսք
է. Չանդիկ լեզուով կրակ խօսքին ասում են **ապուր**,
պարսկերէն **ապուր**, որից եւ կազմուել է ատրուշան
կամ ատրուշան խօսքը :

Հին պարսկական գրամների վերայ երեւում է մի
զլանածեւ սիւնի պատկեր, որի վերելք բոց է երեւում
եւ երկու կողմից կանգնած են մարդիկ ձեռքերին մի
մի ձող բռնած. այդ սիւնն է եւ ատրուշանի տեսքը
կամ նմանութիւնը. այժմ եւս Ասիայի Պարսից կամ
Հայոց վաճառանոցներում կայ մի տեսակ շարժական
կրակարան, որ **մանդուլ** է ասում. շատ մեծ նմանու-
թիւն կայ ատրուշանի եւ մանդալի մէջ. զանազանու-
թիւնը գուցէ այն է, որ մանդալն աւելի ցած է :

Ասիայում գործ է ածուում եւ մի տեսակ վա-
ռելիք, որին Հայերն **ապուր** են ասում. հաւանական է,
որ այդ խօսքը նոյնչափ հին է, ինչպէս եւ Չանդիկի
ապուր խօսքը եւ դոքա իրար հետ կապ ունին. Եթար
վառելիքը գուցէ այն պատճառով է այդպէս կոչուում,
որ նա է եղել առաջին հնարը կրակ՝ այսինքն **ապուր** ու-
նենալու :

15. Հաննայ ի րաց զտէրութիւն ի նմանէ :

Տէրութիւն այստեղ նշանակում է աւագու-
թիւնը նախարարական ցեղի մէջ : Տես զԼ. Ա. 3 :

Գ Լ ՈՒ Խ Խ Գ *

1. Աղատուծիւն խօսքն պատեղ նշանակում է ազատանի կամ ազատներ, պյսինքն վերին դասի մարդիկ: Տե՛ս զԼ. Բ. 3. «նախարարեան, զօրագլխեան, բերդեան», եւ այլն:

«Աղատուծիւն», խօսքի նման զօրծ է ածուել եւ «աւագ քահանայութիւն», խօսքը, որ նշանակում է աւագ քահանաներ կամ աւագ քահանայի ժողովարան. տե՛ս զԼ. Ը:

2. Այս հազարապետը, որի վերայ Գենշապուհը զանդատներ հանել տուեց եւ հրաժարեցուց պաշտօնից, ինչպէս Փարպեցու տուած տեղեկութիւններից երեւում է, Ահահան Ամատունին էր որը թշնամութիւն ուներ նաեւ Հայոց մարզպան Աստակ Սիւնուհեա: Ահահան Ամատունին Մեծորոպի աշակերաններից էր. (տե՛ս Արրիւն):

3. Մայրեաց սեռ. հոլ. է. ուղղականն է մայրէ՛ք. այդ խօսքը մենք թարգմանում ենք «անառ», խօսքով, բտորում այժմ եւս սամկօրէն անառսին Տէրէ՛ն են ասում, որ նայնն է ինչոր մայրէ՛ք, մայրէ՛ք խօսքը:

4. Չկարացայ — առաջին դէմքով է զնում Եղիշէն, իբրեւ թէ Պարսիկների տեղն է խօսում:

5. Հրապարակ. տե՛ս զԼ. Բ. 3:

6. Փուշտիպան հին Պարսից խօսք է եւ նշանակում է թիկունքը ($\frac{1}{2}$ -շալ) պահօղ, թիկնապահ: Սաքա մոզերի օգնականներն էին:

1. Արտաշատ քաղաք:

“Երթեալ Արտաշեսի (Բ) ի տեղին՝ ուր խառնին Երասխ եւ Մեծամօր, եւ հաճեալ ընդ բլուրն՝ շինէր քաղաք յիւր անուն անուանեալ Արտաշատ, 11, ասում է Խորենացին այս քաղաքի հիմնարկութեան մասին խօսելիս:

Հօպէնը կարծում է որ այդ Արտաշատն այն չէ, որ շինեց Արտաշէս Բ., այլ աւելի հեռու այն տեղումն է, որ գտնուում է այժմն Խորվիրապու վանքը Երաքսի ափին: Եւ իւր կարծիքը հաստատում է Պլուտարքի եւ Ստրաբոնի վկայութիւններով:

“Երբ Անտիոքոսին յաղթեցին Հռովմայեցիք, ասում է Պլուտարք, Աննիբաղը գնաց Հայոց թագաւոր Արտաշատի մօտ. (սա մեր պատմութեան մէջ յայտնի է իբրեւ կուսակալ Արշակունեաց թագաւորութեան հաստատուելուց յառաջ, այն է Գ. դարում Ք. յս.) եւ քանիոր նորա մօտն էր՝ տուեց նորան միքանի շատ օգտաւէտ խորհուրդներ եւ խրատներ: Ի թիւս այլոց, ասում են՝ որ, շարունակում է Պլուտարք, այն պրտաւէտ եւ ախորժելի երկրում մի յաջողակ տեղ նրկատելով, որ առանց շահի էր մնացել, մի քաղաքի նախագիծ պատրաստեց եւ տարաւ թագաւորին այնտեղ: Սա խնդրեց Աննիբաղին՝ իւր վերայ առնել այդ գիտաւորութեան իրագործումը: Կարճ ժամանակից կանգնեցաւ այստեղ Հայաստանի ընդարձակ եւ հոյակապ մայրաքաղաքը, որ Արտաշատի անունով կոչուաւ Արտաշատ: 11

Աննիբաղի նկատած այդ տեղի մասին մանրամասնօրէն հաղորդում է մեզ Ստրաբոն. նա ասում է. “Տեղի գիբքը դուր եկաւ թագաւորին, որովհետեւ մի թերակզղի էր երեք կողմից շրջապատուած Երաքս եւ Մեծամօր գետերով. միայն շորթորդ կողմն էր որ կա-

րող էր մատչելի լինել, այն էլ ամբայուցին խրամա- ԳԼ Դ.
տով եւ թմբերով: 1

Սորանից հետեւում է, որ երկու Արտաշատ է
եղել Հայաստանում, մէկը Աննիրաղի խորհրդով հիմ-
նած, միւսն էլ Արտաշէս թագաւորի շինածը: Բայց
երկու քաղաք միեւնոյն տեղում կանգնել չէին կա-
րող, աւելի հաւանական է, որ երկու զանազան ժա-
մանակ ապրող մարդ, որոնց ժամանակների մէջ տեղը
գտնէ երեք հարիւր տարի է անցել, միեւնոյն տեղում
միեւնոյն անունով մի քաղաք շինած լինէին:

Բանն այն է՝ որ դեռ հաստատ չգիտենք՝ կայ
եղել արդեօք Մեծամօր անունով գետ եւ ո՞րն է իս-
կապէս այդ գետը: Շօպէնը կարծում է, որ այդ գետը
այժմու Գառնի շայն է, բայց Շահխաթունեան Յով-
հաննէս եպիսկոպոսն ուրիշ կերպ է ներկայացնում
Մեծամօրի տեղը, որն եւ մեզ աւելի հաւանական է
երեւում: Նա ասում է՝ «Մեծամօրի գետ՝ ջուր մեծի
շամբին ժողովեալ ի բաղմակն աղբերց հեռի յԱջմիա-
ծնայ յարեւմտից նորա միջոցաւ երկուց ժամուց. այս
գետ . . . բնթանայ բնդ յարեւելս հարաւոյ Եջմիածնի
եւ յինքն բնկալեալ զՔասաղ գետ՝ անկանի Երասխա-
կամուրջ Մեծամօրի կոչեցեալ ի գիրս՝ գտանի ի վե-
րայ գետոյս յստորեւ քան զխառնուրդն բնդ Քասաղ:
Յայս շամբ անկանի խողակերպեալ մեծ արքայն Տըր-
գատ զինի նահատակելոյն զկուսանան:», (Տես Բ.
եր. 14.) Շահխաթունեանի այս նկարագրութիւնն
հաստատում է Խորենացու խօսքերով, որ ասում է
Վաղարշակի մասին, թէ՛ «հասանէ ի միջոց աշխարհիս
վերագոյն քան զսկունս Մօրէն Բէճէ՛ յափն Երասխայ
մօտ յԱրշա-Էրէն:», (Տես Բ. գլ. Գ.) Սորանից երեւում
է, որ Մեծամօրը Գառնում էր Արարատեան դաշտի
արեւմտեան կիսաբաժնում, այլ ոչ արեւելեան, որ
գտնուում է Գառնին, եւ է նոյն իսկ ԱԷ-ՋԷ* ասուած

* Աւելուր կամ Չէյվիջուր ասուած գետն արեւելահարա-
ուղղութեամբ հոսելով՝ Երասխի հետ միանում է ոչ
հեռու պնտեղից, որ խառնուում է եւ Չանգի գետը
նոյն Երասխի հետ. այդ խառնարանների (Աւելի, Չան-
գու եւ Երասխի) մէջ տեղը մեւացնում է արդարեւ մի

ԳԼ. Գ. 1
 գեար, որ գանուում է Էջմիածնի արեւմտեան հա-
 րաւային կողմը: Իսկ Գառնի շայը հին Ազատ գեան է,
 որի ամերում անկեց Խոսրով Բ. անտառներ. Գառ-
 նու ամերում են Տրդատայ տախտը, Գեղարդավանքը,
 Գուին քաղաքի աւերակներն եւ այլն: Թաղեթեանցն
 իւր ճանապարհորդութեան մէջ (Ճանապարհ. ի Հայս
 եր. 148.) ասում է, որ Գառնի գեար Զանգու (Հրազ-
 դան) հետ է միանում Երասխի խառնարանից շորս
 ժամ հեռու. բայց այդ սխալ է, ըստ որում Գառնին
 ուղղակի միանում է Երասխի հետ Հրազդանի խառնա-
 րանի արեւելեան կողմից:

Քանի որ մենք անձեռնհաս ենք հաստատ որոշե-
 լու Մեծամորի տեղը, դժուար է ճշգրտութեամբ իմանալ
 թէ ուր է գանուում Երտաշատ քաղաքը: Պատմու-
 թեան ցուցումներին նայելով մենք աւելի հիմք ու-
 նինք կարծելու, որ նա գանուում էր այն տեղերում,
 ուր է այժմու Խորվիրապ վանքը, որ մինչեւ քրիստո-
 նէութեան ծաւալումը մահապարտների դուր էր Եր-
 տաշատ քաղաքի մօտ: Իբրեւ մի պատմական սրբու-
 թիւն Խորվիրապը երկար դարեր կայ եւ մնացել է.
 շէ կարելի կասկածել, որ նորա տեղն էլ փոխուած
 լինի եւ կամ նորա վիճակն էլ նոյնը լինել, ինչոր ու-
 թիշ շինութիւններին էր: Խորվիրապի տեղն, ինչպեւ
 նշանակում է Շահխաթունեանը, Երասխի հիւսիսային
 ափումն է Երեւանից շորս ժամ հեռու գեղի հարաւ:

Թերակղզի՝ յաջողակ տեղադրութեամբ, ուր եւ գանուում
 էր դուցե առաջին Երտաշատը (Մենիրադի): Ազատան-
 գեղոսը մի քանի կամուրջների յիշատակութիւն է ասում,
 որոնք երկրորդ Երտաշատի մէջ կամ նորա մօտերը պետք
 է լինին (տես եր. 10). այդ կամուրջներն են՝ 1) կամուրջ
 Վաղարշապատի կամ Մեծամորի, 2) կամուրջ Երտաշա-
 տու եւ 3) Տափերական կամուրջը: Այս կամուրջներն
 անշուշտ մեւնոյն գեղի վերայ չէին, այլ զանազան:
 Այս հաստատում է, որ Երտաշատը չրեքով չբնապա-
 տուած մի թերակղզու վերայ է եղել եւ Վաղարշապա-
 տից այնտեղ հասնելու համար երկու տեսակ ճանապարհ
 կար. մէկը 2—2—2 կամուրջների վերայով եւ միւսը
 2—2՝ երեւի ըստտեքով կամ նաւակներով: Երասխի եւ
 Մեծամորի վերայով. (տես Ազատ. եր. 10. եւ Խորեն. Բ.
 Խթ. ԾԹ:): Արդի Սեւջուրն այնքան խորն է եւ հան-
 դարտ, որ զարմանալի չէ, եթէ նորա վերայ նաւակնե-
 րով ման եկած լինին հին ժամանակները:

“Երասխի ափու մը կայ մի բարձրաւանդակ, որի արեւելե- ԳԼ Գ
լեան զառիփայրի վերայ գտնուում է Ախրապը երկու
եկեղեցուով եւ միքանի վարդապետական խցերով, ա-
սում է Շօպէն. փորրիկ եկեղեցում սեղանի եւ գրան
աջ կողմը կայ մի նեղ ծակ, որտեղից իջնում են ուխ-
տաւորները քսանութն աստիճան փայտէ սանդուղ-
ներով ներքեւ գէպի բաւականին խոր (15 զալ պարս-
կային) եւ բոլորածեւ դուրը: Հայոց պատմիչները միա-
բերան նշանակում են Խորվիրապը Արտաշատի բեր-
դում, որ շատ հաւանական է, բայց որում մահապարտ-
ների բանտը շէր կարող մի ուրիշ տեղ գտնուել մայ-
րաքաղաքից դուրս: . . . Այս հանդամանքն եւ վրձ-
նում է միանդամայն Արտաշատի տեղագրութեան
հարցը. եւ կասկած չկայ, որ այն ամբողջների, տների
եւ կամուրջի աւերակները, որ Խորվիրապի բոլոր շէր-
ջակայքում կան գետի ափից սկսած գէպի սարերը ոչ
այլ ինչ են եթէ ոչ Արտաշէս Բ. ի շինած Արտաշատի
աւերակները: Իսկ Աննիրազի խորհրդով շինած Ար-
տաշատը գտնուում է այնտեղ, ուրը մինչեւ հիմայ
մնացել է նորա անունը, այսինքն Երեւանից 25 վերտա
հեռու գէպի հարաւ Արտաշատ ասուած գիւղում:”
(Ист. пам. 272.)

Փարպեցին պատմելով Մամիկոնեան Ահաճի մի
ձանապարհորդութեան մասին՝ ասում է. “Ահաճն
տեսնելով որ կամուրջը քանդած է՝ ձիով անցաւ Երասխ
գետը, եւ եկաւ Արտաշատ գիւղաքաղաքը:” Արդեօք
այս միեւնոյն Արտաշատ քաղաքն է թէ ջոկ գիւղաքա-
ղաք է, այդ մենք չենք կարող հաստատ ասել:
Երեւում է որ Երասխի ձախ կողմը երկու Արտաշատ
պետք է լինէին, քաղաք եւ գիւղաքաղաք:

Գ Լ Ա Ի Խ Ե Ե .

1. Հրովարտակ. տես զԼ. Բ. 3:

2. Փութային վասն եղբարց եւ այլն:

Խօսքն այն նախարարների վերայ է, որոնք Պարսից բանակումն էին քուչանաց դէմ պատերազմ գնալիս եւ այդ միջոց Յազկերտի հալածանաց տակն էին բանտերում, անապատներում եւ վտանգաւոր կոխներում:

3. Յիշեցուցանելք քեզ զժամանակն Չապհոյ:

Այս այն ժամանակն է, երբ Բիւզանդիոյ Արկադ կայսրը եւ Պարսից Շապուհ թագաւորը բաժանեցին իրենց մէջ Հայոց թագաւորութիւնը: Այդ էր 395 թ. Գ. յա:

4. Գահ նշանակում է այստեղ նախարարների բարձր, որի վերայ բաղմում էին արքայական սեղանի ժամանակ. այժմու խօսքով որ թարգմանելու լինինք, պէտք է ասենք «աստիճան»: Տես զԼ. Ա. 3:

5. Խուժաստան (Արդի Խուզխտան):

Պարսից տերութեան հարաւային արեւելեան զաւառներից մէկն է՝ Տիգրիս գետի արեւելեան կողմը: Խուժաստանն հին ժամանակներն յայտնի էր Յոյներին Սուսիանէ կոչմամբ, յառաջ կոչուում էր նաեւ քիւստիա: Այս երկիրը մի բնդարձակ դաշտավայր է Բարեւրնի դաշտերի հետ միացած, բայց շրջապատող զաւառներից բարձր սարերով բաժանուած եւ առանձնացած. նորա սահմաններն էին արեւելքից՝ Պարսք զաւառը, հարաւից Պարսկական ծոցի սկիզբը, արեւմուտքից Միջագետք եւ Ասորեստան (Տիգրիս գետն եւ լեռներ), հիւսիսից Մարաց աշխարհը (Մեդիա): Խուժաստանի օդն եւ եղանակը շատ նշանաւոր

տեսակներ ունին. հարաւային մասերում օդը շատ քիչ է եւ ճնշող, ըստօրում այնտեղ միմիայն հարաւային եւ արեւմտեան ջերմ տօթաբեր հողմերն են փչում. մինչդեռ արեւելեան եւ այլ լեռնային մասերում օդը խիստ ցրտային է եւ սառնաշունչ, միայն հիւսիսային մասի օդն է փոքր ինչ բարեխառն:

Հարաւային ծովեզերեայ մասը բացի այն ճախին եւ խոնաւ գետին ունի, իսկ երկրի մնացած մասը պտղաւէտ է եւ մշակութեան պիտանի:

Խուժաստանի այդ առանձնացած գիւղքին եւ օդի անախորժութեանը նայելով հասկանալի է լինում մեզ թէ ինչու մեր պատմիչներն իբրեւ պատուհասի տեղ են ներկայացնում այդ երկիրը, ուր եւ իրօք աքսորում էին Պարսիկներն իրենց քաղաքական յանցաւորներին. այստեղ բանտարկեցին Հայոց Արշակ Բ. թագաւորին Անյուշ կամ Անյիշէլի բերդում. այստեղ պէտք է արտօրուէին Հայոց նախարարներն եւ նոցա կանայք, եթէ չկատարէին Յազկերտի կամքը: Այս մի անուն է, որը մինչեւ հիմայ էլ դեռ կարող է գործ գրուիլ նոյն սարսափով, ինչպէս Սիրիւր կամ միայլ աքսորանաց երկիր:

Խուժաստանի բնակիչները կոչուում էին Յունաց խօսքով «Սուսիանք», (οἱ Σουσιανοὶ) իսկ մեր լեզուով երեւի նոյնիսկ «Խուժ», է խուժաստանցու անունը, որ նոյնպէս գործ է ածուում իբրեւ պարսաւական, երբ ասում ենք (Գրոց լեզուով) «Խուժ գուժ, ծառայ, ազատ»: Լեռնաբնակ Խուժաստանցին պարսպում էր մեծ մասով աւազակութեամբ եւ աւարաւութեամբ. մինչեւ անգամ Պարսից թագաւորներին էլ ստիպում էին աւազակ Խուժաստանցիք, որ կանոնաւոր հարկ տան նոցա, եթէ ուզում են ճանապարհորդութեան ժամանակ անվնաս անցկենայ նոցա լեռներից: Խուժաստանի գլխաւոր քաղաքն է Սուսա կամ Շուշան, որն այդ անունով կոչուում էր այն պատճառով, որ նորա շրջակայքը լիքն էր շուշաններով: Շուշանում տօնեցին Աղէքսանդր Մակեդոնացին եւ իւր զօրավարներն իրենց հարսանեաց տօնը Պարսիկ օրիորդների հետ ամուսնանալիս:

1. Լիզու նշանակում է ազգ: Հայոց լեզուով կարելի է ազգութիւնը լէշ- խօսքով յայանել. «ծայրք կամ սահմանք հայերէն խօսից», (տես Խոր.) նշանակում է Հայոց ազգի բնակութեան սահմանները: «Հայերէն խօսք», եւ «Հայոց լեզու», այսպիսով նշանակում է Հայոց ազգ: Մոգերը ոչ միայն Հայաստան էին գնալու այլ եւ Արատտան եւ Ազուանք. այդ պատճառով վիճակ ձգեցին թէ օր ազգը որ խմբին է հասնելու:

2. Պատրուծակ նշանակում է մորթելու անասուն. մոզական օրէնքով մինչեւ անասունը շոյազէին այսինքն շտատանային աստուածներին իբրեւ մատաղացու, իրաւունք չունէին մորթելու: Յազելու համար անշուշտ կատարում էին կրօնական ծէսեր: Այժմ Հայերի մէջ սովորութիւն է մատաղի համար ազն օրհնել տալ. կատարում է նաեւ մատաղօրհնէքի կարգը: Շատ հաւանական է, որ այդ մատաղօրհնէքը Հայոց ամենահին սովորութիւններից մէկի մնացորդը լինի:

3. Հոյսք նշանակում է խմոր, խկապէս ալիւրն եւ ջուրն իրար խառնած՝ բայց դեռ չփաղաղած: Ե. դարում խմոր շաղախելն էլ մի կրօնական ծէս էր, որի համար էլ յատուկ հրամաններ են գրում: Իրար խառնած ալիւրն ու ջուրը իրաւունք չունէին հասարակ կերպով շաղախելու, այլ պէտք է շորեղէնի մէջ լինէր այդ. «հայսք առանց փանդամի մի զանգցին», այսպէս էր Պարսից հրամանը: Փանդամ նշանակում է շորի կտոր, լաթ. տես Հայկազն. Բո. Աննէտիկ:

4. Գոմէզ, գոմիզ նշանակում է եղի կամ կովի

ձեզը, առանց որի ձեռք լուանալ անկարելի էր ըստ Գլ. Զ.
ճոզական օրինաց :

5. Մինչև ի պլուս տարւոյ :

Նախարարներն Յազկերտի մօտ եկան զատիկ
չարաթին. նշանակում է ոչ վաղ քան զմարտի վեր-
ջերը : Եթէ համարելու լինինք, որ նաւասարդ ամսի
մէկն է (օգոստ. 11ին) այդ նշանակած տարեգլուին,
այն ժամանակ մի ամբողջ տարում պիտի գլուխ դար
թագաւորի հրամանը, այսինքն «ի նաւասարդէ ի
նաւասարդ», ինչպէս ասում է Ազիշէն : Նախարարների
առերեսս ուրանալու ժամանակն Յազկերտի թագաւո-
րութեան Երկոտասաներորդ տարու (449 թ. Ք. յա.)
վերջերն էր, այսինքն ամառնային ամիսներում օգոս-
տոսից յառաջ :

Ք Լ ՈՒ Խ Կ :

1. Ժողովք եպիսկոպոսաց :

Եկեղեցական գործերի ատեանն Ե. դարում կոչուում էր «Ժողով» : Եպիսկոպոսներին ժողովներին իմաց տուին ամենից յառաջ՝ նախարարների ու բացութեան մասին : այժմ այդ անսակ ժողովներին (տեղերին) ասում ենք առաջնորդարան կամ եպիսկոպոսարան : Տես զԼ. Բ. 3 :

2. Յամենանն շորսորդի :

Յառաջ Ապար աշխարհից, ուր Պարսից բանակն էր, այսինքն այժմու Խորասանի կողմերից մինչև Հայաստան երեք ամսուայ ծանապարհ է եղել ամառնային ժամանակ : Միակ յարմարին ծանապարհը Պահ-գոնովն էր անցնում : Տես զԼ. Բ. 7 :

3. Անպղ, տես Ծաղկոան գաւառ, 9 :

4. Արամանայ, տես Բաղրեւանդ գաւառ, 5 :

5. Բաղրեւանդ գաւառ :

Այս գաւառն Ե. դարում Այրարատեան գաւառներից մէկն էր Երասխ գետի աջ կողմում : Զբարաշխ կամ Սուկաւէտ եւ Բարգոլ լեռների հարաւային ստորոտներում՝ Եփրատի (Արածանու) սկիզբներում : Սահմանակից էին՝ հիւսիսից՝ Արշարունիքը, արեւելքից Ծաղկոան, հարաւից Տուրուբերանը եւ արեւմուտքից Բասեն : Այդ գաւառումն են հին Նպաս լեռուր, Բաղաւանը, Եփրատի ակունքը : Այժմ այդ գաւառը կոչուում է Ալաշկերտ :

Կապալաշտութեան դարերում Բագրեւանդը աս-^{ԳԼ Ե՝}
տուածներէի գաւառ էր համարուում եւ Բ-՛-՛- խօսքը,
որ շատ ստեպ պատահում է Հայոց հին անուն-
ների բարդութեանց մէջ եւ նշանակում է ~~---~~,
ցոյց է տալիս, որ այդտեղ կեդրոնացած պէտք է լի-
նէին Հայոց կապալաշտական սրբութիւնքը:

Խորենացին Տիգրան Գ. ի մասին պատմելիս ա-
սում է. «Վերջին Տիգրանայ արքայի Հայոց պատուեալ
զգերեզման եղբօրն իւրոյ Մաժանայ քրմապետի
ի Բագնացն աւանի, որ ի Բագրեւանդ գաւառի, բա-
զին ի վերայ գերեզմանին շինեալ, զի ի զոհիցն ամե-
նայն անցաւօրք վայելեացեն եւ ընդունիցին հիւրք
երեկօթիւք: Գորում եւ զկնի Վազարչ տօն աշխար-
հախումք կարգեաց ի սկզբան ամի նորոյ ի մուտն
նաւասարդի: (Բ. ԿԶ:), Այստեղ էր Վ-ն-որք դէ-
տուած ատժու մեհեանք. այստեղ էին գտնում
պատուարան օտարական անցորդները մեհեանի զոհե-
րիցը կերակրելով. այստեղ էին կատարում Վազարչ
թագաւորի սահմանած տօնը Ամանորաբեր ատժու
պատուին՝ օգոստոս ամսի 11ին (Նաւասարդի մէկին)
երբ արդէն հասնում էր Հայաստանի պտուղներից մեծ
մասը. եւ այս տօնի յիշատակն է, որ մնացել է մինչեւ
ցայսօր մեր սուրբ եկեղեցու ազգային միջանի արարու-
թութեանց մէջ. ինչպէս օրինակ խաղող օրհնելը նոյն
խիւ օգոստոս ամսի մէջ Ս. Աստուածածնի վերափոխ-
ման տօնին. կամ միջանի տեղեր նոյն տօնի օրը
եղջերու վազեցնելը, կամ առհասարակ ժողովրդի
մէջ ձիարշաւ կազմելը նոյն Ամանորաբերի տօներին
կատարուող սովորութիւններից մնացած յիշատակ-
ներ են:

Արածանի գետի վերայ Նպատ սարի հիւսիսային
ստորոտում կայ այժմ մի մեծ եկեղեցի Խչքիլիսէ
անունով, որ շինուած է Է. դարում. այդ եկեղեցին
կամ մենաստանն այն տեղն է, ուր եղել է հին ժա-
մանակներում Մաժան քրմապետի գերեզմանը եւ
Վանասարի մեհեանք. այդ տեղը կոչուում էր Բա-
գաւան կամ Գիցաւան, որտեղ Գրիգոր Լուսաւորիչ

ԳԼ. Ե՝ Կոստուններն ու բազինները կործանելուց յետոյ՝ մատուռ շինեց եւ Յովհաննէս Մկրտչի մատուռն ամփոփեց. այս պատճառով Իւշքիլիսէն կոչուում է եւ Բազրեւանդու սուրբ Յովհաննէս եւ մինչեւ հիմայ էլ մեծ ուխտատեղի է. այստեղ եւ մկրտուան Տրդաւան եւ բոլոր Հայերն Իզիրաթայ ջրերի մէջ Ս. Լուսաւորչի ձեռքով: Այստեղի մօտերն էր հին Չիրաւ դաշտը, ուր յաղթուաւ Մէհրուժան ուրացոյն եւ յաղթանակեց Հայոց զօրքը: Այս Բազաւանն Ե. դարում յիշուում է իբրեւ մի գիւղ Նպատի ստորոտում: Բազրեւանդի մէջն են եւ Ղազարի յիշած գիւղերը՝ «Արամանայ, Արծակ, Բերդկունս, Էղեղեակ, Չարեհաւան», որոնց տեղերը մենք դժուարանում ենք որոշել շունենալով ճիշդ տեղագրական հիմքեր:

Փարպեցին ասում է Աբմանայ գիւղի մասին, թէ «հասանէին ի գիւղ մի որոյ անուն էր Արամանայ ի նահանգին Բազրեւանդայ մերջմայ սահմանից Բանայ է՝ Տարածութայ. (եր. 165:): Այս նշանակում է, որ Արամանայ գիւղի տեղը պէտք է փնտրել Ալաշկերտու արեւմտեան հարաւային կողմերը:

Չարեհաւանի մասին Շոպէնն ասում է թէ «կարելի է այժմու Տիասինն է. նա գտնուում էր Ծաղկոտնի եւ Բազրեւանդի մէջտեղը: (Ист. пам. եր. 49.) Միպերան այդ գիւղը դնում է Նպատ սարի հիւսիսային ստորոտում Արածանի գետի ձախ կողմը: Այժմ Ալաշկերտում մի գիւղ կայ Արածանու աջ կողմը Բարդողի հարաւային ստորոտում Չիրո անունով. թերեւս այդ Չիրո գիւղն է եւ հին Չարեհաւանը:

6. Բաստան դաւառ:

Արարատեան աշխարհի արեւմտեան գաւառներից մէկն է. ինչպէսոր Բազրեւանդը գտնուում է Արածանու սկզբներում, այնպէս էլ Բաստնը գտնուում է Երասխի սկզբներում Բիւրակնեան լեռների հիւսիսային երեսը՝ տարածուելով մինչեւ Կարնոյ սարերը գէպի արեւմուտք, մինչեւ Տայոց սարերը գէպի հիւսիս

եւ մինչեւ Վանանդայ սարերը գէպի արեւելք: Բա- ^{71: է.}
սենն այժմ եւս նոյն անունով կոչուում է եւ բաժա- ⁶
նուում է երկու մասն. արեւմտեան հարաւայինը՝
վերին եւ արեւելեան-հիւսիսայինը՝ ստորին Բասեն:
Վերին Բասենումն է Հասանխալայ անունով բերդը
Ծիրանեայ սարի մէկ ստաի վերայ շինած:

Ե. գարում Բասենին սահմանակից էին հիւսիսից
Տայքը, արեւելքից Վանանդ եւ Արասխաձոր, հա-
բաւից Բաղրեւանդ Տօբուբերան, իսկ արեւմտքից
բարձր Հայքի Արնոյ գաւառը: Բասենի մէջն են հին
Մօւրց գետը, Վաղարշաւան քաղաքը եւ շատ բերդե-
րի աւերակներ:

Փարպեցին իւր պատմութեան մէջ մի քանի գիւ-
ղերի անուն է տալիս, որոնք Բասենու մէջ կան մին-
չեւ հիմայ. զոցանից մէկն է Գու գիւղը: «Եւ էր բա-
նակ . . . զօրուն Արեայ ի գեօղն որ անուանի Գու-
--ձ-ն-ի-ց--ն-ն Պարօից եւ Հոսամայ . . . եւ Վա-
հան մերձ ի նա իբրեւ երկուք հրասախոք ի գեօղ մի
որ կոչի Մին-ն-ն. եւ տեղին, որ Վահան էր, յիշխա-
նութեան Պարօից թագաւորին էր,» (414 էր): . . .
Եւ ինքն լուեալ (Հաղարաւուխ) յԱքաղայ իջանէր ի
գաւառն Բասեն եւ բանակէր մօտ ի գեօղն Գու, ի
Կուչին Աշէեր-ն-ն, շէր Արծ-ն-շէերն կոչեն,»
(էր. 446): Գու գիւղն ընկնում է Հասանխալայի արեւ-
մտեան կողմը Արնոյ լեւաների արեւելեան ստորո-
տում: Մկնառինձն ինչպէս երեւում է սորանից աւելի
հեռու էր ընկնում՝ երկու հրասախ հեռաւորութեամբ
գէպի արեւմուտք կամ մի այլ կողմ: Աղբերականայ
գաշար Արնոյ հիւսիսային կողմն է, որ զանուում է
այժմ Արծթի ստուած գիւղը, որ մեր կարծիքով նոյն
իսկ Փարպեցու յիշած Արծաթաղբիւրը պէտք է լինի:
Այդ տեղումն են եւ Արնոյ շրջակայքում հռչակուած
Ներմուկները: Փարպեցին բացի այն յիշում է եւ մի
Ալվար անունով գիւղ Բասեն գաւառում. այդ գիւղն
այժմ եւս կայ եւ ընկնում է Հասանխալայից հարա-
ւերասխի աջ կողմը: Ալաշկերտից Բասեն մտնելու հա-
մար միայն մի անցք կայ, այն է Զարբաշխ լեւաների

ԳԼԵ՛ արեւմտեան ստորոտների կողմից. այդ անցքն այժմ
 6 կոչուում է Ղարա Գէրբէնդ (Սեւ դուռն.) այդ տեղից
 անցնող ճանապարհը ծուում է ուղիղ Կարնոյ կողմը
 դէպի արեւմուտք եւ Հասանխալայի արեւելեան կող-
 մից Երասխի վերայից անցնում է Չօպան-Քէօպրուի
 կամըջով: Երեւի նոյն իսկ ճանապարհն եւս եղել է
 Ե. դարում, որ կարողացել են առանց Արարատեան
 գաւառը մանելու Բագրեւանդից անցնել Բասեն եւ
 Հասնել Գու գիւղը կամ Կարնոյ շրջակայքը: Եթէ այդ
 ճանապարհն էր Պարսիկների սովորական ճանապարհը,
 այն ժամանակ պէտք է կարծել, որ նոքա շեր եւ Չա-
 բեւանդ գաւառից բարձրանում էին Արտաղ գաւառով
 դէպի Ծաղկոտան գաւառի սահմանները, Ղազի գեօլ
 ասուած անցքից մանելով Ալա դաղի (Ծաղկէ կամ
 Ծաղկաց լեռան) հիւսիսային երեսը՝ այժմու Բայրազդի
 կողմերը. եւ այնտեղից Եփրատի օփերովն անցնելով
 Ալաշկերաու գաւառը՝ հասնում էին յիշեալ Սեւ դուռն
 ասուած անցքին: Այս ամէնը հաստատուում է նորա-
 նով, որ Արդանանց եւ Ահանեանց պատերազմների
 ժամանակ մեծ մասով յիշուում են շեր, Չարեւանդ,
 Արտաղ, Ծաղկոտան, Բագրեւանդ եւ Բասեան գաւառ-
 ների անունները իրրեւ զինուորական կամ պատերազ-
 մական իրողութեանց տեղեր:

Գու գեղի տեղադրութիւնը որոշելուց յետոյ
 մենք կարող ենք հաստատ ասել, որ Ե. դարում Պար-
 սից եւ Յունաց տերութեան սահմաններն արեւմուտ-
 քից որոշուում էին Կարնոյ լեռներով — կամ թէ
 Երասխի ափունքն էին վերջին սահման Պարսից կողմից
 եւ Եփրատի (հիւսիսի) ափունքն Յունաց կողմից:

7. Տուարածատափ, Տուրուբերանի գաւառնե-
 րից մէկն է:

8. Որդուցն վասակայ եւ այլն:

Հաղկերա Բ.ը նախարարներին արձակելու ժա-
 մանակ՝ իրրեւ երաշխաւորութիւն, որ Հայերն եւ

Վրացիք կ'ընդունեն կրահապաշտութիւն՝ պատանդ ԳԼ Է՝
առաւ իւր մօտ Հայոց մարզպան Վասակի երկու որդ-
ւոցը՝ Բարիկին եւ Ատրնեբսէհին եւ Վրաց բղէշի
Աշուշային: Հայերի համար շատ անսովոր բան շէր
պատանդ տալը. ինչպէս գիտենք Արշակունի թա-
գաւորների որդւոց մէկը զրէթէ ամէն անգամ, երբ մի
որեւիցէ քաղաքական կասկած էր ծագում Բիւզան-
դացւոց մէջ, պատանդ էր լինում Բիւզանդիայում. նը-
մանապէս մարզպանութեան ժամանակ այդ երեւոյթն
անպակաս էր Պարսից Գրան առաջ. Վահան Մամիկո-
նեանի եղբայր Վարդ Մամիկոնեանն էլ պատանդ էր
Պարսից Գրանն իբրեւ գրաւական Մամիկոնեանների
հաւատարմութեան եւ այլն:

Ղազար Փարպեցին ասում է մի տեղում թէ Ա-
շուշայ բղէշիւր Վարդան Մամիկոնեանի քենեկալն էր.
բայց այդ կասկածելի է. որովհետեւ Վարդանի եւ
Աշուշայի մէջ այլ տեսակ մերձաւորութիւն կար, եւ
մինչեւ անգամ այսպիսի՝ Աշուշան ոչ թէ Վարդանի
քենեկալն էր, այլ նորա եղբօր Հմայեակի. նոյն իսկ
Փարպեցու վկայութիւնները կարող են ապացոյց լինել
սորան. նա ասում է, որ Վահանի մայրը, որ է Հմայ-
եակ Մամիկոնեանի կինը, Չուիկ՝ Աշուշայի կնոջ Անուշ-
վատի քոյրն էր: Ուրեմն Աշուշան Վարդանի քենե-
կալը լինել շէր կարող. սակայն նորա խնամութիւն
ունին մէկ ուրիշ կերպով. Փարպեցու տուած տեղե-
կութիւնների վերայ հիմնուելով մենք բերում ենք
հետեւեալ ծիղազրութիւնը Ե. դարու Մամիկոնեան
եւ Արծրունեաց ցեղերի մէջ եղած մերձաւորութեան
պատկերը ցոյց տալու եւ գորանից սպասելի կարեւոր
եզրակացութիւններն հետապնելու:

ԳԼ Է.

8

1. Ս. Սահակ Պարթև. († 439 թ.) Լուսաւ որչի թոռան թոռի որդին. սորա միակ դուստրը Սահականոյչ: 2. Համազասպ Մամիկոնեան՝ Սահականոյչի մարդը. սոցա ամուսնու թիւնից ծնան՝ վարդան, Հմայեակ եւ Համազասպեան:	<p>3. (Վարդան Մամիկոն. († 451 թ.)
{ Գատրիկ Իսկին.
սոցանից ծնան՝   3. (Հմայեակ Մամիկ. († 453 թ.)
{ Չուիկ Իսկին.
սոցանից ծնան՝</p>
<p>4. -) { Շուշանիկ կամ՝ վարդենի.
{ վարդէն՝ Աշուշայի որդին.
բ) { -ն-նն -նչ-նօթ.
{ Արշաիր Կամսարական.
սոցանից ծնան՝</p>	<p>4. -) վահան Մամիկոնեան.
բ) վարդ Մամիկոնեան.
գ) վասակ Մամիկոնեան.
դ) Արասչէս Մամիկոնեան.
սորա որդին՝</p>
<p>5. -) Ներսէս Կամսարական.
բ) Հրահատ Կամսարական.
գ) Սահակ Կամսարական.</p>	5. Գրիգոր Մամիկոնեան:

Թէ Հուիկ Իսկինն Աշուշայի քենին է, այս երևում է հետեւեալից.

1. վասակ իխան Արծրունի. սորա զաւակներն են՝			
		Գ ա ա ե ր ք	Ո ր ր ի ք
2. -) { Անուշգամ. { Աշուշայ որդէն.	բ) { Չուիկ. { Հմայ. Մամիկ.	-) Աղան Արծրունի (տես գԼ. Թ. 2.)	բ) Մեհրուժան Արծր. գ) Տաճատ Արծրունի. դ) Գատորդ Արծրունի.
3. -) վարդէն. { Շուշանիկ. բ) Զօջիկ.	3. վահան Մամիկ. եւ Եղբարք:		

Այս ամենից երևում է, որ Աշուշան երկու կերպ մերձաւորու թիւն ունէր Մամիկոնեան տան հետ:

9. ժաղկոտն գաւառ:

Արարատեան աշխարհի զաւառներից մէկն էր, որ սահմանակից էր հիւսիսից Ճակատքին, արեւելքից Արաաղին, հարաւից Վասպուրականի Աղիովաին եւ արեւմուտքից Բապրեւանդին:

Բարդուղիւններից հարաւ Արածանու (Եփրատի) ^{ԳԼ: Ե՝ 8}
ակունքը զննելիս՝ մենք կրտեսներ մի լեռան իւր զօտ-
ւովը Մասիսի հետ միացած. այդ լեռան է հին Ծաղ-
կոյ լեռնն ստուած՝ արդի Ալա անունով սարը եւ
Ալազաղ զօտին: Այդ եւ Մասեաց զօտու մէջտեղը
կայ մի հովտածեւ բարձրաւանդակ ըստ մեծի մասին
լեռնոտ եւ լիքն անթիւ առուակներով. այդ բար-
ձրաւանդակն իւր լեռներով եւ էր հին Ծաղկոտն
զաւար: Այժմ զա Ալաշկերտին սահմանակից է.
Դորա մէջն է Բայազիդ քաղաքը, սորա հարաւային-
արեւելեան կողմից Ալազաղ զօտու միջից անցնում է
Ղազի գետը ստուած կիրճը. այս կիրճը միակ անցքն
է Արտաղից Ալաշկերտ դնալու եւ ապա Սեւ զուռն
ստուած կիրճով Զրաբաշխ լեռներիցն անցնելու եւ
Բասեն մտնելու: Այս կիրճի նշանակութիւնն այսպէս
մեծ լինելուց՝ պէտք է կարծել որ սորա մօտերը պէտք
է անպատճառ մի պահակ կամ բերդ լինէր: Փարպե-
ցին մի բերդի մասին յիշում է, բայց մեզ յայտնի չէ
թէ ո՞ր էր գտնուում այն բերդը. նա ստում է.
«Գային հասանէին ի դաւառն, որ կռի Ծաղկուան,
մերձ ի բերդն ամուր, զոր Անգղն՝ անուանեն.» (Ե-
րես 174, Ղազար): «Իսկ գունդն Հայոց եկին հասին
յախարհն Հայոց ի դիւղաքաղաք մի մեծ որում անուն
էր Անգղ.» (Եր. 47, Եղիշէ):

Անգղ բերդն ու Անգղ գիւղաքաղաքը տարբեր
են իրարուց թէ միեւնոյնը՝ այդ մեզ յայտնի չէ:

Պարսկաստանից եկող մոզերի եւ հայ նախարար-
ների գունդը զաղար առաւ Անգղ գիւղաքաղաքում.
պէտք է կարծել որ այդ Անգղը Հայաստանի արեւե-
լեան-հարաւային կողմերումն էր: Իսկ Ծաղկուան
զաւարում գտնուող Անգղ բերդը պէտք է որոնել
այժմու հին Բայազիդ քաղաքի մօտերում:

* Այն Անգղ բերդը որն այժմ Էդիւ է կոչուում հին
ժամանակներն Յոյներից յայտնի էր Ինդիլա անունով եւ
գտնուում էր Զորբորդ Հայքի Ծափաց աշխարհում
Տիգրիս գետի վերայ: Այդ Անգղը չի կարող Եղիշէի կամ
Ղազարի յիշածը լինել, ըստորում ոչ ճանապարհի վե-
րայ է եւ ոչ էլ Պարսից իշխանութեան մէջն էր Եւ զա-
րում: Այդ Անգղը հին Անգղեղտան կեդրոնն է:

ԳԼԵ՛
8

Այժմ կայ մի Անգղ գիւղ Աննայ ծովակի արեւելեան կողմը Խօշապ գետի վերայ հին Տասպայ գաւառում, ուր գտնուում է մի վանք Անգղոյ Աստուածածին անունով՝ մօտն էլ մի գիւղ միեւնոյն անունով. արդեօք Եղիշէն այդ Անգղն ուներ աչքի առաջ թէ Բայազիդի կողմերինը, դժուար է որոշել. սակայն, որովհետեւ Աստուորականի երէցներն էլ շատ փասեցին մտերին՝ Ռշտունեաց եպիսկոպոսն, Արծրունեաց գրան երէցն եւ այլք, ուստի պէտք է կարծել որ Աննայ կողմերի Անգղն էլ մի նշանակութիւն ունեցել է այն ժամանակ: — Շօպէնն ասում է Անգղ բերդը Գուինից 120 ասպարէզ՝ այսինքն մօտ 36 վերստ հեռու է. եւ ենթադրում է, որ Անգղ եւ Անկլօն* միեւնոյն է: Ծագկուան գաւառում էր եւ Աարշակասուած ջերմուկը, որի տեղադրութիւնն անձեռնհաս ենք որոշելու:

* Թէ ի՞նչ հիման վերայ է յայտնում Շօպէնն այս կարծիքը: չգիտենք եւ թէ ի՞նչ է Անկլօն կամ ո՞ւր է, այդ էլ մեզ յայտնի չէ եւ դժուարանում ենք բացատրել:

Գ Լ Ա Ի Խ Ը .

1. Արքունիք, տես զԼ. Բ. 3:

2. Յաւուրս Չապհոյ:

Այս այն Շապուհն է, որն յայտնի հալածանք յարոյց քրիստոնէութեան վերայ եւ Մեհրուժան Արծրունի ուրացօղ նախարարի միջնորդութեամբ Հայաստանի մէջ շատ քրիստոնէաների արիւն թափեց: Այդ ժամանակուայ հալածանքների մասին է մոզպետի խօսածը Աստակ մարզպանի հետ: Տես Ման. զԼ. Բ. 2. եւ Խոր. Գիրք Գ. զԼ. Լ. 2:

3. Ռոմիկ Պարսից բռն (օր) խօսքից է եւ նշանակում է օրական հասոյթ կամ պաշար: «Ռոմիկ տաճարին», այստեղ նշանակում է կրակատների օրական պաշարը փայտի եւ այլ պիտոյքների:

4. Սպարապետն զօրաց:

Այս սպարապետը վարդան Մամիկոնեանն է: Մամիկոնեան նախարարութիւնը հաստատուաւ Հայաստանում Տրդատ թագաւորի օրով, երբ Տարօն գաւառի տէր Աղուկ Աղկունին ապստամբելով թագաւորի դէմ՝ ամրացել էր իւր Աղկան բերդում եւ Տրդատը ժամանակ չունէր նորա ապստամբութիւնն անձամբ պատժելու. հրաման արաւ թէ ովոր Աղուկին սպանէ, նորան կուտամ Աղուկի բոլոր իրաւունքներն եւ կալուածքը: Մի գաղթական Մամգուն անունով, որն՝ ինչպէս Խորենացին ասում է, Ճենաց աշխարհից էր եկած, կարողացաւ կատարել թագաւորի հրամանը եւ ստացաւ Տարօն գաւառն ու նախարարական պատիւ:

Մամգունից յառաջացաւ եւ Մամիկոնեան ցեղը. սակայն երկար ժամանակ այդ ցեղը համարուում էր

ԳԼ Ը կրտսեր նախարարութիւնների կարգից. Ե. դարում
 4 այդ նախարարութիւնն հասաւ մինչեւ Ծրդ գահը, բոտորում Սահակ Պարթեւ հայրապետն արական յեղից ժառանգ շունենալով՝ աշխատեցաւ իւր տոհմական ժառանգութիւնն հաստատել իւր դստեր Սահականցչի վերայ, որն ամուսնացած էր Համազասպ Մամիկոնեանի հետ. ուստի անձամբ Տիգրան գնալով՝ Պարսից Արտաշիր թագաւորից հրաման առաւ, որ դիւանական մատենում Համազասպ Մամիկոնեանն եւ նորա սերունդը Ծրդ բարձի վերայ գրուի եւ սպարապետութեան պաշտօնն էլ նորան յանձնուի: Համազասպ Մամիկոնեանից սկսած Մամիկոնեանները մեծ անուն ստացան եւ մեծամեծ ծառայութիւններ արին Հայոց երկրին: Այդ Համազասպն երեք որդի ունեցաւ՝ Աւարդան, Հմայեակ եւ Համազասպեան, որոնցից առաջինը, երեւի աւագութեան** իրաւունքով, կոչուում է տէր Մամիկոնեից եւ իւր հօր մահից յետոյ վարում է սպարապետական պաշտօնը: Երեք եղբայրն էլ այն մեծ պատերազմի դորձերում մասն ունեին, որը սովորաբար նոյն իսկ Աւարդանի անունով կոչուում է Աւարդանանց պատերազմ:

* Տես գլ. Ը. 3. Նախարարը:

** Բացի այն ինչոր գլ. Ը. 4, 6 եւ գլ. Ը. 8 յիշուած է վարդանի մասին, հարկ է աւելացնել եւ այս, որ նա, ինչպէս երեւում է, ոչ միայն իւր յեղի մէջն էր աւագ, այլեւ միւս նախարարների մէջ եւս: Եյս երեւում է հետեւեալ ենթագրութիւնից. ինչպէս գիտենք վարդանը 402—406 թուականներին Ս. Սահակ Պարթեւի կողմից Բիւզանդիոց կայսեր մօտ գեսպան գնաց Ս. Մեսրոպի հետ մրասին. եթէ այդ միջոցին նա գտնէ 20—25 տարի հասակ ունեցած լինէր, ուրեմն 451 թուին (այսինքն նորա մահուան տարին) պէտք է լինէր մօտ էջնուսուս տարեկան մարդ: Գայտնի է թէ այս հասակի մարդիկ արեւելքում որքան պատկառելի են եւ նահապետական աշխարհում որքան նուիրական: Ըւագ նախարարների մէջ վարդանին հասակակից մարդիկ չկային. եւ եթէ լինէին էլ նոցանից ոմանք աննշան էին թերեւս եւ ոմանք էլ հաստատութեան անարժան, ինչպէս օրինակ Ասակ Սիւնին, որ 450 թուականներին նոյնպէս մօտ 70 տարի հասակ պէտք է ունենար:

5. Կնքաւոր մարդկան:

Կնքաւոր խօսքը նշանակում է կնքուած, մկրթուած. այժմ եւս այդ խօսքը գործ է ածուում «կրնքահայր», խօսքի տեղ. եւ զույգ տւելի ուղիղ է «կնքահայր», խօսքի տեղը Կնքաւոր տաւել, ըստորում «անկնուներ», մարդին «կնքաւոր», մարդը կարող է երաշխաւոր կանգնել մկրտութեան ժամանակ: Կրթութեան հանդէսին մեր ժողովուրդն ասում է «կնուներ», որից եւ յառաջացել է Կնքաւոր կամ Կնքաւոր խօսքը: Այսպատճառով սխալ կը լինի կարծել, որ «կնքաւոր կամ կնքահայր», խօսքը «կնիք», այսինքն գրոյժ խօսքից կաղմուած լինի: Քայց թէ ի՞նչ է նշանակում իրօք այդ «կնուներ», խօսքը, չգիտենք. երեւում է, որ դա շատ հին խօսքերից է, որ ժողովրդի բերանումը պէսպէս ձեւեր եւս ստացել է. շատ կարելի է որ Կնքաւոր եւ Կնքաւոր խօսքերի արմատները միատեսակ լինին, բայց այդ միայն ենթադրութեան բան է, քանի որ մենք այդ խօսքերից ոչ մէկի պատմութիւնն էլ չգիտենք. այսքանս մեզ այժմ յայտնի է, որ «կրնքաւոր», խօսքը այսօր մեր աչքի առաջ Կնքաւոր է դառնել (այնպէսոր ամբողջ Կնքաւոր խօսքից միմիայն մի քիչ իրն է մնացել այդ «քաւոր», խօսքի արմատում). արդե՞ք ի՞նչ կերպարանափոխութիւն պիտի կրած լինի նոյն ինքն «կնուներ», խօսքը անյիշատակ դարերից հետէ:

Հայոց լեզուով ժողովրդի գործածութեան մէջ Կնքաւոր մասնիկը խօսքի վերջում (երբեմն յառաջընթաց ձայնաւոր գրով (ա, է) տալիս է խօսքին «մի բանում մասն ընդունողի նշանակութիւն», այսպէս օրինակ — Պասկ = ամուսնութեան կարգի հանդէսն է. իսկ Կնքաւոր այդ հանդէսին մասնակցող մարդիկն են կոչուում. Հարսնիք, Կնքաւոր = հարսնիքում գրտնուող. Քողք = հարսի քօղն է. Կնքաւոր = քօղքն հարսի տունը տանող հանդիսականների խումբն է. Ճէհէզ (տաճկի խօսք է), որ նշանակում է օժիտ. Ճէհէզաւոր = օժիտը հարսին տանող հանդիսականներն

ՊԼ. Ը. ԵՆ. Բաղնիս, Բաղնիս = բաղնիսում լողացողները.
 5 Ուխտ, Բաղնիս, Թամ, Բաղնիս, Տուն, Բաղնիս եւ
 այլն: Այսպէս՝ «կնունքի», հանդէսին մասնակցողներին
 էլ ասում են կնունքի կամ կնունքի. չմկրտուած
 ծին ասում են կնունքի. կնունքի խօսքի սեռական հս-
 լովը լինում է՝ կնունքի կամ կնունքի. զորօրինակ
 երկու տեսակն էլ ասում են «կնունքի հաց», կամ
 «կնունքի հաց»:

6. Հաւատար կանանց:

«Հաւատար», խօսքն այստեղ՝ հաւատացեալ
 այսինքն քրիստոնէայ է նշանակում. այդ մարդ գործ-
 ածուում է շատ հազիւ: Առհասարակ «հաւատ»,
 խօսքից երկու գործածելի խօսք կայ «հաւատարիմ»,
 եւ «անհաւատ», որիչ տեսակ բարդութիւնք կամ
 բազադութիւնք շատ հազիւ են պատահում:

Առ ձեռն բառարանում «հաւատար», խօսքի
 ստուգաբանութիւնը այսպէս է դրած՝ «հաւատար =
 հաւատար, կուսան, մարապետ», թէ ինչն է այդ-
 պէս ստուգաբանուած, մեզ անհասկանալի է. Աղիշէի
 խօսքերից այդ չի երեւում: Գուցէ այն պատճառով,
 որ կանանց մասին է խօսում Աղիշէն:

7. Վանք այստեղ նշանակում է ժամանակաւոր
 կեցարան կամ իջեւան, այլ ոչ թէ այն՝ ինչ մարդ
 որ այժմ ենք գործածում: Վանք՝ Բաղնիս նշա-
 նակութեամբ անշուշտ փոփոխարեւրական է եւ միեւ-
 նոյն վանք՝ իջեւան խօսքն է: Աշխարհից հրաժարուող
 կուսակրօնների համար վանքը մի իջեւան է, որտեղ
 սպասում են՝ ըստ աշխարհի իբրեւ մի անցորդ եւ ըստ
 կրօնականի իբրեւ մի ուղեւոր դէպի իւրեանց բուն
 նպատակը — դէպի երկնային աշխարհը:

Հայոց լեզուի մէջ կան խօսքեր՝ օթեւան, իջեւան,
 որոնք ըստ մեր կարծեաց = բարդ խօսքեր են եւ կազ-
 մուած են օթեւ եւ իջեւանէլ բայերի արմատներից եւ
 վան խօսքից. այսպէս՝ օթեւան - վան նշանակում է օ-

թելու, գիշեր անց կացնելու տեղ. իջ-ե-վուն, ցած ^{ԳԼ. Ը.} ₂
 գալու, հանգստանալու տեղ: Այս երկու բառն էլ
 կարճ ժամանակ դադարելու տեղեր են նշանակում
 ընդհանրապէս: Էւ այս հաստատում է այն միտքը, որ
 ինչ կամ ինչ խօսքը մի ժամանակաւ որ կեցարան,
 կամ դադարելու տեղ է նշանակում:

8. Արժակ գիւղ } տես զԼ. Է. 5. Բազրեւանդ
 9. Բերդկունս գիւղ } գաւառ:

10. Բանակ:

Ախտապահներն իրենց զօրքը երեք մաս բաժա-
 նեցին եւ յարձակեցան այն բանակի վերայ, որը Աշ-
 տակ մարգպանի ձեռքն էր. այդ բանակումն էին եւ մա-
 գերն ու մոգպետը:

11. Զարեհուան գիւղ, տես զԼ. Է. 5:

12. Արուաշատ, տես զԼ. Գ:

13. Գառնի:

Արեւան քաղաքից արեւմտեան հարաւ Ազատ
 գետի (Գառնի չայ) ձորերում կայ մի փոքրիկ գիւղ
 այդ անունով: Այդ տեղումն էր հին Գառնի քաղաքը
 եւ նորա բերդը: Այստեղի ամրոցի մասին Խորենացին
 գրում է գիրք Բ. զԼ. Գ. «կատարե, ասում է, Տրբ-
 դատ զչինսւած ամրոցին Գառնոյ, զոր սրձարար եւ
 կախածոյ վիմօք, երկաթազամ եւ կապարով մածու-
 ցեալ. յորում շինեալ եւ տուն հովանոց, մահարձա-
 նօք, սքանչելի դրօշուածովք, բարձր քանդակաւ, ի
 համար քեռ իւրոյ Խոսրովիդխտոյ. եւ գրեալ ի նմա
 գոյշատակ իւր հելլենացի գրով:» Այս ամրոցի եւ սորա
 մէջ յիշուած հովանոցի հոյակապ աւերակները մինչեւ

ԳԼԸ. Հիմայ կան Գառնի գիւղի մօտ. տեղացիք “Տրդատայ
13 թախտ”, են ասում հովանոցի աւերակներին:

14. Անի:

Երթեալ բանակէին մօտ ի պարիսպ բերդին . . .
Անի (եր. 366, Ղազար): Եւ առնուին զանմատոյց ամուրսն՝ զԳառնի քաղաքն, զԱնին, զԱրտաղիրս եւ այլն (եր. 56, Եղիշէ):

Երկու Անի կայ եւ երկուսն էլ հինգերորդ դարում բերդեր էին: Մէկը գտնուում է Հայաստանի Բարձր Հայք նահանգի Գարանաղեաց գաւառում՝ այժմու Երզնկայ քաղաքից ոչ հեռու Եփրատի վերայ եւ այժմ կոչուում է Կամախ կամ Կամախք. այս բերդը հին ժամանակները կռապաշտութեան կեդրոններից մէկն էր, ուր գտնուում էին Արամազդի պատկերը եւ Յունաստանից բերած ուրիշ շատ կուռքեր: Այս Անի ամրոցում կամ Կմախքում պահուաւ Օտայ Ամատունին Խոսրովիդուխտի հետ միասին մինչեւ Տրդատի թագաւորելը:

Միւս Անի բերդը գտնուում է Այրարատ նահանգի Շիրակ գաւառում Ախուրեան գետի վերայ: Հինգերորդ դարում այդ բերդը պատկանում էր Կամասարական նախարարներին. բայց յետոյ անցաւ Բագրատունի նախարարների ձեռքը. Աշոտ Բագրատունին 783 թուին վերանորոգեց եւ ամրացուց այս բերդը. 961 թուին Աշոտ Գ. Ողորմածը փոխադրեց այստեղ իւր թագաւորական աթոռը եւ այն օրից Անի բերդը իբրեւ մայրաքաղաք Բագրատունեաց հարստութեան սկսեց ծաղկիլ եւ յառաջանալ. ասում են որ այդ քաղաքն ունեցել է մինչեւ 100 հազար բնակիչ եւ 1001 եկեղեցի. այդ քաղաքի ճոխութեանն ու ամրութեանը վկայ են մինչ ցարդ կեցող հոյակապ եկեղեցիների եւ պալատների աւերակները: 1045 թուին Անին մատնուաւ Յունաց ձեռքը եւ վերջացաւ Բագրատունեաց թագաւորութիւնը. այնուհետեւ Յունաց, Արաբացուց, Սելջուքների, Թաթարների եւ Վրացուց

արշաւանքների տակ Անին կորուց բոլոր իւր շքեղու-^{71. Ը.}
 թիւնն եւ հարստութիւնքը. 1349 թուին երկրաշար-¹⁴
 ժը միանգամայն քայքայեց տակնու վերայ արու Ա-
 նու շինութիւնները եւ նոցա բնակիչներն ստիպուան
 սպաստան գտնել հեռաւոր երկրներում՝ Ղւրիմում,
 Լեհաստանում եւ Փոքր Ասիայի գաւառներում: Այժ-
 մըս Անի քաղաքի տեղումը կայ նոյն անունով մի
 փոքրիկ գիւղ մահաձախանների. եւ նորա լայնատա-
 րած անբնակ դաշտերի վերայ արձակ շրջում են Քուրդ
 հովիւների հօտերը: Անի քաղաքի աւերակները նկա-
 րագրել են շատ ծանապարհորդներ թէ օտար եւ թէ
 մերացնայ, բայց տեղումը հեաաղօտութիւն անօղ չէ
 գտնուել. հազիւ թէ մի ուրիշ հին հուշակաւոր շէնի
 աւերակներն այսպէս ամբողջ մնացած լինին, ինչպէս
 Անի քաղաքինը. այս պատճառով հնախօսները կարող
 են շատ հետաքրքիր նիւթ գտնել պատմութեան հա-
 մար այդ հողումօրի մէջ թաղուած հոյակապ աւե-
 րակներում: Անի քաղաքի վերայ կան եւ շատ սուս-
 պելներ:

Անի քաղաքի անունն յայտնի է օտարներին հե-
 տեւեալ ձեւերով. Մահաձախանք ասում են Անի,
 Ասորիք՝ Ան, Յոյներն՝ Անիօն: Շօպէնն ասում է թէ
 Անի խօսքը եբրայական ծագումն ունի եւ նշանակում
 է — եւ իւր: (")

Եղիշէի եւ Ղազար Փարպեցու յիշած Անին, ինչ-
 պէս երևում է պատմութեան մտքից, Շիրակ գաւա-
 ռումն է:

15. Արտաղերս:

Սպաստանի ամենահին բերդերից մէկն էր, որ
 գտնուում էր Արշարունեաց գաւառում ոչ հեռու
 հին Երուանդաշատից: Չորրորդ դարում այս բերդը
 Արշարունեաց տէր Կամսարական նախարարներին էր
 պատկանում, որոնցից խլեց բռնութեամբ Արշակ Բ-
 թագաւորը. այնտեղ ամրացաւ յետոյ նորա Փառան-
 ձեմ թագուհին արքունի գանձերով միասին: Հին-
 դերորդ դարում Արտաղերսը դարձեալ պատկանում

ԳԼԸ՝ էր Կամսարականներին եւ այն բերդերի թուումն էր, որ աւերեց Վասակ Սիւնին միւս Այրարատեան բերդերի ու ձմերուցների հետ միասին: Եօթներորդ դարում Արտազերսն անցաւ Մամիկոնեան նախարարների ձեռքը, իսկ տասներորդ դարում Բագրատունեաց թագաւորութեան ամուր բերդերից մէկն էր: Ոմանք Արտազերսն եւ Կապոյտ բերդը միեւնոյն են համարում, բայց Եղիշէն թուելով այն բերդերը, որոնք աւերեցին ուխտապահներն Ե. դարում*, Արտազերսի եւ Կապոյտի անուններն առանձին առանձին է յիշում միւսների կարգում (տես եր. 56): Արտազերս բերդը, Շօպէնի կարծիքով, գտնուում էր արդի Սուբմարուայ գաւառակում:

* Այս բերդերն են՝ Արտաշատ, Արտազերս, Անի, Արշնի, Արշնի-Սիւնի, Բարսի-Սիւնի, Գառնի, Գեղի-Սիւնի, Երվանդապետ, Խոբանի-Սիւնի, Կապոյտ, անկասկածելի Սիւնի-Սիւնի, Որոտն, Վան աւան, Վան-Սիւնի: Սոցանից մերանիսը հաւանական է, որ Սիւնեաց գաւառում լինէին՝ Վասակ մարզպանի աւերութեան մէջ: Ստեփանոս եպիսկոպոս Սիւնեաց իւր պատմութեան մէջ զԼ. ՀԳ. թուում է Սիւնեաց երկրի զիւղերի անունները, որոնց մէջ պատահում են եւ հետեւեալները. Երկայնարտի կամ Երկայնարտ եւ Կապոյտը՝ Վայոց ձորում: Վանաւան՝ Գեղարքունի գաւառում. միքանի գաւառներում յիշում է նաեւ՝ Վասակակերտ, Վասակաէն անունները:

1. Բղեաշխն Աղծնեաց, իշխանն Անդեղտան եւն:

Այս իշխանները՝ Յունաց բաժնի Հայաստանումն էին գտնուում. նմանապէս Ծովք, Հաշտեանք, Եկեղեաց դաւառները Յունաց բաժնի մէջն էին. եւ այդ բոլորին վերակացու էր «մեծ սպարապետն Անտիոքայ կամ Արեւելից Անասուլ», որը շինեց Կարին քաղաքը Եփրատայ ախունքներում եւ անուանեց Թէոդոսուպօլիս:

2. Աղան Արժրունի:

Վասակ Արժրունու որդին, յառաջ զինուորական, յետոյ Սահակ պարթեւի օրհնութեամբ եղաւ կրօնաւոր եւ զնաց Յունաց աշխարհն ուսում առնելու. առաջ թարգմանիչներէից մէկն էլ, ինչպէս երեւում է, Աղան Արժրունին էր. սորա մէկ քոյրը Չուիկ անունով՝ Հմայեակ Մամիկոնեանի այսինքն Վարդանի եղբօր կինն էր եւ Վահան Մամիկոնեանի մայրը, միւս քոյրն էլ Անուշիւոմ անունով՝ Վրաց Աշուշա բղեշի կինն էր, որի տանը մեծացան Վահան Մամիկոնեան եւ իւր եղբարքը, որոնց հետն էր եւ մեր պատմիչը Ղազար Փարպեցին՝ Աղան Արժրունու աշակերտը: Տե՛ս զԼ. Է. 8:

3. Առաքեցին յերկիրն արեւմտից խնդրել օգնութիւն եւ եթէ շա կամեսցի, նմա մտանել ի ծառայութիւն:

Այս նախադասութիւնները գործին անձանօթ մարդու համար կարող են շատ անհասկանալի լինել. «առաքեցին, առում է, յերկիրն արեւմտից . . . եւ եթէ շա կամեսցի», (սլ, երկիրը): Պէտք է ասել «առաքեցին յերկիրն արեւմտից (առ կայսրն Յունաց Թէոդոս) խնդրել օգնութիւն եւ եթէ նա կամեսցի՝ նմա մտանել ի ծառայութիւն»: Սորանից երեւում

ԳԼ ԹՎ Է, որ Հայերն ուզում էին Յոյների օգնութեամբ կռուել Պարսիկների հետ եւ ի փոխարէն այդ օգնութեան առաջարկում էին նոյա իրենց հպատակութիւնը:

Այն թուղթը որ Հայերն ուղարկեցին Թէոդոսին գրուած էր բոլոր նախարարների եւ Աստակ մարզպանի բերանից: Եղիշէն ասում է, որ այդ թուղթն ուղարկեցին Ատոմ Գնունի անունով մեծ նախարարի ձեռքով. իսկ Ղազարն ընդհակառակն Ատոմի անունը բնաւ չի յիշում այլ ասում է, որ ուղարկեցին Ահասան Ամատունան, Հմայեակ Մամիկոնեանին եւ Մեհհրուտան Արծրունուն (տես զԼ. Գ. 2 եւ զԼ. Է. 8): Հաւանական է որ Ատոմ Գնունին էլ այս նախարարներին ուղեկից եղած լինի:

Այս գետպանութեան նպատակը գլուխ չեկաւ, որովհետեւ Անատոլ սպարապետը (տես զԼ. Թ. 1.) եւ թագաւորի դրան աւագն Եղիփարիոս (բառ Ղազարու՝ Փլորէնտ) ասորին — «երկոքեան անարգի եւ վատթար արանց, միանգամայն եւ անասուածք», — Թէոդոս կայսեր վերահաս մահից յետոյ (450 թ.) կարողացան համոզել Մարկիանոս կայսերը, որ հրաժարուի Հայերին օգնելուց*: Սոցա լսելով անօրէն Մարկիանոսը նոյն իսկ Եղիփարիոսին դեսպան ուղարկեց Պարսից թագաւորի մօտ եւ վերահաստատեց իւր նախնեաց բարեկամութիւնը՝ յայտնելով միեւնոյն ժամանակ, որ Հայերին օգնելու չէ բնաւ:

4. Խաղխաղ:

Եղիշէն ասում է, որ Խաղխաղը քաղաք է, իսկ Ղազարը թէ գիւղ է: Ազատանգեղոսը Խոսրով Ա. ի

* Թերեւս Անատոլին եւ Եղիփարիոսին Հայնակից էր եւ Յունաց բաժնում բնակող Մամիկոնեաններից մէկը՝ Աստակ, որն այն ժամանակ բիւզանդիոյ իշխանութեան տակ «Ստորին Հայոց», սպարապետ էր եւ «արտաքոյ էր օրինացն Աստուծոյ գործովք իւրովք»: Այս Աստակն ուներ հազարդակցութիւն ուրացեալ Աստակ Արեւոհետ եւ ծածկարար շատ Քեսեւէ է ուխտապահներին. տես Եղիշէ, էր. 162:

մտին պատմելիս ասում է. (եր. 9.) «Եկեալ՝ յան- ԳԼ Թ.
 զիման եղև (Անակ) արքային խոսորովու՝ յՕտի զաւա- 4
 ոի ի խաղիսաղ քաղաքի ի ձմերոցս արքայութեան
 Հայոց:» Սորանից երևում է, որ խաղիսաղն Ուտի
 զաւառումն է եւ խոսորովի ժամանակ (Գ. դար Բ. յա.)
 Հայոց թագաւորների ձմերոցն է եղել: Բայց Ե. դա-
 րում խաղիսաղն արդէն Աղուանից քաղաք է համա-
 րում. ըստորում Եղիշէն ասում է «պատահէր (Սե-
 բուխ) մերձ ի սահմանս Արաց հանդէպ խաղիսաղ
 քաղաքի, որ ձմերոց էր թագաւորաց Աղուանից:»

Միեւնոյնը կրկնում է եւ Մովսէս Աղաւանկատուա-
 ցին. եւ երկուսն էլ ասում են, որ պատերազմից յե-
 տոյ յաղթուող եւ փախչող զօրքը յիրուցան եղաւ
 Լուրնաս գետի ձորերի մէջ. ուրեմն խաղիսաղները
 (Ազաթանդեղոսի, Եղիշէի եւ Աղաւանկատուացու) զա-
 նազան շեն: — Ինչպէս երևում է Լուրնաս գետը
 նոյն Չեղամ գետն է, որ Սեւանի հիւսիսային լեռնե-
 րից թափուելով իջնում է Վաւր գետի ձորը աջ կող-
 մից ոչ հեռու արդի Ելիզաւետապոլ (Գանձակ) քա-
 ղաքից: Եւ այդ գետի վերայ յիշում է այժմս մի
 գիւղ Խիլիանայու անունով. թ երևւա այդ գիւղի տեղն
 եւ եղել է յառաջ՝ երբեմն Հայոց եւ ապա Աղուանից
 թագաւորական ձմերոցը (Խ-Լ-Ե):

5. Տեսանէր, զի - ձէլն առաջի իրեանց դրազ-
 մութիւն զօրաց Պարսից:

Աձէ՛՛՛ բայը գրոց լեզուով նշանակում է բերել
 կամ տանել. այստեղ բնդ հակասակը նա զօրժ է ա-
 ծուել այն նշանակութեամբ՝ ինչոր աշխարհաբարում
 մենք սովոր ենք ասել այժմ ը-ձէլն- մտքով. «ածէին
 առաջի իրեանց», նշանակում է «թափում էին իրենց
 առաջը, վէր էին ածում իրենց առաջին», այլ ոչ թէ
 բերում էին իրենց առաջը: — Աձէ՛՛՛ խօսքը Բէրէ՛՛՛ի
 նշանակութեամբ զօրժ ենք ածում արդի լեզուով
 միմիայն հաւերի վերաբերութեամբ, երբ ասում ենք
 «ձու - ձէլ:» Ընդհակառակն ուրիշ նշանակութիւն-

7. Թ. ներ էլ ունի այդ խօսքն արդի գործածութեան մէջ,
որ հներին անծանօթ էր կամ շատ հազիւ էին գործ-
ածում: Այսպէս՝ «ածեմ», խօսքի նշանակութիւն-
ներն են՝ 1) բերել. (ձու ածել, ման ածել, եւայլն).
2) լցնել, թափել. (ջուր ածել, աղ ածել, կերակուր
ածել), եւ 3) շալել (ջութակ ածել, թառ ածել
եւայլն):

6. Լուրնաս, տես վերելք Խաղխաղ, 4:

7. Լերինք կապիկու կամ ուրիշների գործածած
«կապկոհ», ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ «կովկասեան լե-
րինք», որին Տփիսիսու կողմերում այժմու Հայերն ա-
սում են «կաւկաւ»:

8. Պահակ հոնաց, տես «Պահակ ճորայ», գլուխ
Բ. 13:

Ք Լ ՈՒ Խ Փ

1. Բերդեան նշանակում է «բերդի մարզիկը»
տես նախարարեան, զօրագլխեան եւ այլն զԼ. Բ. 3:

2. Զմերոցք արքունի:

Ար--ճ: — Արուճը այժմ մի գիւղ է եւ կոչուում է Թալիշ. սա ընկնում է Արագածի հարաւային արեւմտեան ստորոտում Սարգարայապատից հիւսիս: Հին-գերորդ դարում այդ աւանն եւս արքունի զօրաց ձմերոցների կարգումն էր, որ առաւ Աստակ եւ աւերեց: 659 թւ. Ք. յտ. երբ Գրիգոր Մամիկոնեանն Հայաստանի կառավարիչ դառաւ իւր հօր Համազասպ Մամիկոնեանի փոխարէն, նա իւր արքունիքը այստեղ հաստատեց եւ 671 թուին մի հոյակապ եկեղեցի եւս շինեց. թէ՛ պալատի եւ թէ՛ եկեղեցու աւերակները տակաւին կան նոյն Թալիշ գիւղում:

Ա--Ն --Ն. (ձմերոց) — Այս աւանն այժմ էլ կայ եւ կոչուում է Աոշ: Արագածի հարաւային ստորոտումն է մի բարձրանիստ սառի վերայ, որի հարաւային կողմից բղխում են Մեծամօր գետի ակները: Արշակ Բ. ի հայրը Տիրան Բ. երբ Շապուհի խորամանկութեամբ միանգամից զրկուաւ իւր աշքերիցն եւ թագաւորութիւնիցը, իւր կեանքի մնացեալ օրերն այստեղ անցկացրեց. մինչեւ որ իւր որդին Արշակ Բ. թագաւորը նորան անգթութեամբ խեղդել տուեց ընտանեկան խռովութիւնների պատճառով: — Աոշայ սուրբ Գէորգն այժմ նշանաւոր ուխտատեղի է, ուր սեպտեմբեր եւ հոկտեմբեր ամիսներին զնում են երկրպագութեան Էջմիածնի ու Մոզնու սուրբ Գէորդի ուխտաւորները զանազան հեռաւոր տեղերից:

Օշ--Ն. — Էջմիածնից երկու ժամու շափ հեռու գէպի հիւսիս Քասաղ գետի վերայ կայ այժմ մի գիւղ այդ անունով, որ պատկանում է Էջմիածնին: Այս այն գիւղն է, որի մօտերը Ահհան Ամասունին

ԳԼ Ժ.
2 արաւ իւր մեծ յազմութիւնը կտորեւով եւ հալածելով հիւսիսական բարբարոսներին, որոնց զանազան հրապոյրներով ուղարկել էր Հայաստանի վերայ Պարսից Հապուհ թագաւորը (Գ. դարում)։ Խոսքով Բ. Տրդատի որդին, որն այն ժամանակ թագաւորում էր, այդ փառաւոր յազմութեան համար պարգևեց Վահան Ամատունուն յիշեալ Օշական գիւղը։

Այստեղ է այժմ եւ «Թարգմանաց զերեղմանը»։ Բայց իրօք միայն Ս. Մեսրոպի գերեզմանը պիտի լինի այստեղ. Խորենացին պատմում է թէ երբ Սուրբ Մեսրոպ վախճանեցաւ, նախարարները երկար վիճում էին իրար մէջ, թէ ո՞ր թագէն նորան, ըստորում ամէնմէկն ուղում էր իւր կալուածքում ունենալ այդ անդին զանձը. վերջապէս Վահան Ամատունին (յիշեալ Վահան Ամատունու ցեղից) իւր խօսքը թագաւորեցուց. եւ երբ հռչակաւոր Վարդապետի դազաղը Վազարշապատից Օշական էին տանում, լուսեղէն խաչը, ինչպէս երբեմն ասաղը արեւելքի մոզերին, առաջնորդ եղաւ յուղարկաւորներին եւ կանգ առաւ այն տեղում ուր պիտի ամփոփուէին Ս. Թարգմանչի նշխարները։ Այժմ նորա գերեզմանն ուխտատեղի է։

Աշտիկ. — Երազածի արեւմտեան հարաւային ստորոտում Թալին գիւղի արեւելեան կողմը կայ մի մահմետականաց գիւղ Աշտիկ անունով։ Այդ գիւղն է եւ հին Աշտիկ ասանը, որն աւերեց Վասակ միւս ձմերոցներէ հետ։

Արմաւիրի բերդ. — Հինգերորդ դարում արքունի ձմերոցների կարգումն էր եւ Արմաւիրը, որ յառաջ գեռչատ հին ժամանակներից սկսած երկար միջոց Հայոց թագաւորութեան մայրաքաղաքն էր։ Բայց նորա նշանակութիւնն հետզհետեւ կորաւ հետեւեալ պատճառով։ Որովհետեւ Երասխ գետը, որ Արմաւրի մօտիցն էր վազում, փոխեց իւր ճանապարհը եւ հեռացաւ այդ քաղաքից, սրով ջրի կարօտութիւնը նեղացնում էր ժողովրդին, ուստի (Ա. դարում Բ. յտ.) Երուանդ Բ. Երասխաձորում մի նոր քաղաք շինեց այն տեղումն ուր Ախուրեանն եւ Երասխ խոռոնում են իրար. եւ

այնտեղ փոխադրեց թագաւորական աթոռը: Այդ Գլ. Ժ.² քաղաքն էր Երուանդաշատը, որի աւերակներն այժմն կարելի է տեսնել Հաճի Բայրամլու ասուած գիւղի մօտ (Երեւանու նահանգի Սարգարապատ գաւառի Սահաթլի ասուած գաւառակում): 1819 թուին Երեւանու Հիւսէյին - Ղուլի - խան սարգարն Արագած սարի հարաւային ստորոտներում՝ դաշտի վերայ մի բերդ շինեց եւ անուանեց Սարգարապատ, որն եւ 1827 թուին ընկաւ Ռուսների ձեռքը եւ կայ մինչեւ յայսօր: Այդ Սարգարապատի շրջակայքումն են հին Արմաւրի աւերակները. «Տեղին Արմաւիրայ ըստ լինելոյն առ եզերք Երասխայի հիւսիսայ կողմանէ, ասում է Շահխաթունեան, երեւի լինել էր — — — — — քաղաք, որ ունի յարեւելից զակունս շամբին Սեւ ջրոյ այսինքն Մեծամօր գետոյ հեռաւորութեամբ երկուց ժամուց, յարեւմտեան հիւսիս զամբոյն Սարգարապատ միով ժամաւ, ընդ հարաւ զԵրասխ գետ հեռացեալ յիւրմէ իբրեւ ժամ մի, իսկ յարեւմտից զգաստակերան Երուանդայ Բ. իբրեւ երեք ժամ, որ այժմ ի բնակչաց անուանի (Ղարաղալայ) Սեւա բերդ. որոյ եւ — — — — — ինչ — — — — — քաղաք, որ կայ ի հիւսիսայ բլրոյն ձգեալ գէւղ յարեւմուտս ցքարափ ձորոյն Երասխայ եւ Ախուրեան գետոյ, ինչ է ցարք է ձեր — — — — — նից (Ար — — — — — զ) Գաշտ Արմաւիրայ*:, (Տես Ստոր. 2. եր. 32):

3. Քաղոց ամիս:

Նայոց ամիսների անունները, ինչպէս յայտնի է, այժմու գործածականից տարբեր են. Քաղոց ամիսը համապատասխան է այժմու հաշուով զեկտեմբեր ամսին, ամսազլուին հաշուելով օգոստոսի 11ին. ըստ-

* Բացի այս ձևերոցները որ մենք նկարագրեցինք, կային եւ միքանի այլ ձևերոցներ, որոնց տեղադրութիւնը ճշգիւ որոշելու անձեռնհաս էինք. այդ ձևերոցներն են Արզեանքն, Գահանակերտ (Գրասխանակերտ), Երաման (Արամոնս), Չոզակերտ (Յուլակերտ), Ղարգանաշատ, եւ Փառախոտ. ձևերոցների թուումն էր եւ Գառնին, որը մինչոյն ժամանակ եւ բերդ էր. տես զԼ. Բ. 13:

ՊԼ. Ժ. որում Հայոց առաջին ամսի այսինքն նաւասարդի մէկը
 3 այժմու օգոստոսի 11ին է եւ իւրաքանչիւր ամիս ունի
 30 օր, բացի Աւելեաց ամիսը, որ միայն հինգ օր ունի:
 — Արեւմն Աւարդանի վերադառնալն Ազուանքից եւ
 եպիսկոպոսների մի ամսական պաս նշանակելը, որ
 սարսափելի աւերումներով, ցրտերի եւ պաշարեղէնի
 պակասութեան երեսից պէտք է յառաջանար, ձմե-
 ուուայ մէջն է եղել 451 թուին ք. յտ. (այժմ եւս
 քաղոց ամսում երկու անգամ շաբաթական պահք
 կայ. մէկ՝ Յիսնակաց, մէկ էլ Ծննդեան). իսկ պատե-
 րազմը պատահեցաւ զարնան ամսներում նոյն 451
 թուին Ալենտէկոստէի տօնին (երեւի Մարերի այսինքն
 մայիս ամսի կէսերում): — Այժմ Աւարդանանց նահա-
 տակութեան յիշատակութիւնը կատարում են բարե-
 կենդանի հինգշաբթի օրը, իցէ՛ թէ՛ այն պատճառով,
 որ Չատկից յետոյ մինչեւ Հոգեգալուստ Եկեղեցին
 չունի ազատ օր, ըստորում այդ միջոցը Չատկի եւ Յի-
 նանց օրերն են բռնում. Հոգեգալուստից յետոյ էլ դա-
 լիս են Հայոց հին նահատակների՝ այն է Հոփսի-
 մեանց, Գայիանեանց եւ Ս. Լուսաւորչի տօներն եւ
 այլն: Գուցէ բարեկենդանին առաւել խորհրդաւոր է
 Աւարդանեանց տօնը:

4. Հայոց բանի խարնաց (վասակ) զթագաւորն.
 այսինքն առանց Հայերի դիտութեանը խոստա-
 ցաւ թագաւորին մոգութիւնն ընդունել տալու Հայոց
 երկրում:

5. Հայեցոյց ի կարծիս սնտախ իբրթէ անկ իցէ
 նմա հասանել մինչ ի թագաւորական վիճակն:

Սորանից եւ Ղազարի վկայութիւնից, որն ըն-
 թերցօղն յետոյ պիտի կարգայ, նաեւ նորանից, որ
 Եղիշէն ասում է Առասկի համար՝ թէ «այն որ կամէրն
 Բ-ճ-ճ-ճ լինել մեղօք՝ Հայոց աշխարհին եւ այլն.»,
 երեւում է, որ Առասկի ուրացութեան կամ ուխտա-
 նենդութեան զլխաւոր պատճառներից մէկն էլ այն է

եղեւ, որ Պարսիկներն յոյս են տուել նորան (զուցե ԳԼ Ժ 5⁵ արգարեւ խոտացած են եղեւ) տալ նորան Հայոց թագաւորութիւնը, որն ինչպէս գիտենք, արդէն մտաքսան տարի կար որ, բոլորովին բարձուած էր: Եթէ թագաւորութիւնը վերականգնելու հրապոյրքից էր, որ Աստակի հետ միացած էին եւ շատ նշանաւոր նախարարներ, այն ժամանակ զարմանալի չէ, որ Աստակն այնպիսի հաստատամտութեամբ աշխատում էր ընկճել ուխտապահներին: Նա կարծում էր, որ եթէ միանգամ ուրացութեան անունն իւր վերայ առած՝ պիտի կամ իւր սրդիքն, երկիրն ու մարդպանական իշխանութիւնն եւ բոլոր փառքն ու պատիւը կորցնէր, որ ուխտին հաւատարիմ մնար, կամ թէ ոչ՝ նոյն ուրացութեան անունով զեռ պէտք է քաշ տար գործն այնքան, որ Պարսիկներին խաբել կարողանար եւ նորանով հասնէր իւր փառասէր նպատակներին: Բայց նա սխալուում էր: Հայոց ուխտապահներն այն աստիճանի լաւ էին հասկացել Պարսից քաղաքականութեան խարդախութիւնը, որ ոչ թէ այդպիսի հրապոյրքներով չէին ուզում խաբուել, ինչպէս Աստակ, այլ մինչեւ անգամ աշխատում էին բոլորովին խղել իրենց յարաբերութեան կապը Պարսիկների հետ: Այդ մենք տեսնում ենք եւ նորանից, որ ուխտապահ Հայերը ցանկացան Բիւզանդիոյ կայսերութեանը հպատակելու եւ յարաբերութիւն սկսելու Յունաց բաժնի Հայ իշխանների հետ:

6. Արիք, տես զԼ. Բ. 6:

7. Կեանք, տես զԼ. Բ. 3:

8. Զօրապլխան, տես զԼ. Բ. 3:

Ք Լ Ա Ի Խ Ժ Ա .

1. Հեր եւ Ջարեւանդ գաւառ :

Խորեհնացիին ջոկ ջոկ է դնում այս երկու անունը իբրեւ Պարսկահայքի առանձին մասեր : Մեր միւս երկու պատմիչներից՝ Էղիշէն երկու տեղ յիշում է այսպէս՝ « Ջգունդն առաջին հեռացուցի ի կողմանս Հերայ եւ Ջարաւանդայ : — Ջորագլուխն Պարսից . . . եկեալ հասանէր յաշխարհն Հայոց ի Հեր եւ ի Ջարաւանդ գաւառ . . . » (62, 89) : Իսկ Ղազար, որ նոյնպէս մեծ մասով Հեր եւ Ջարեւանդ անունները միասին է յիշում, մի երկու տեղում ջոկ է յիշում Հերի անունն առեւտով . « գաղարեալ ի գաւառին, որ կոչէր Հեր, ի գեօղն որում անուն էր Նուարսակ եւ այլն . . . » (եր. 48) եւ 495) : Սորանից երեւում է որ այդ երկուսը ջոկ ջոկ գաւառներ են, բայց իրարու հետ կից եւ երկուսն էլ ճանապարհի վերայ : Եւ այդպէս էլ է. ըստօրում Հեր գաւառը այժմու Խոյ քաղաքի շրջակայքն է, Աւրմիոյ ծովակի արեւմտեան հիւսիսային ափերից մինչեւ Աւտոր գետը Խոյ քաղաքով միասին, իսկ Ջարաւանդ կամ Ջարեւանդ գաւառը Հերի հիւսիսային արեւմուտքը՝ այնտեղ ուր այժմ գտնուում է Ջարաւայ աւանը, Ակ չայ (Տղմուս) գետի սկիզբներում Արտաղ գաւառի հարաւային արեւմտեան կողմից :

Նուարսակ գիւղը Խոյի մտերը պէտք է լինէր, բայց թէ որտեղ, այդ մենք չենք կարող ապել :

2. Արտաշատ. տես գլ. Գ. 1 :

3. Արտաղ գաւառ :

Սասաւուրականի գաւառներից մէկն էր Ե. դարում : Այս գաւառին սահմանակից էին հիւսիսից հին Մասեացոսն՝ արդի Սումալուայ գաւառակը, արեւելքից Երասխը Շարուրայ դաշտով, հարաւից արդի եւ

Հին Մարանդ ու Հեր գաւառները, իսկ արեւմտից Հին Գլ. ձ. Ա. Ծագղկոս գաւառն՝ արդի Բայազէդու Վելայէտը: Արդի Մակուայ խանութիւնը Հին Արտազի մի մասն է Մակու գետի վերայ: Արտազ գաւառն ի հնումն կոչուում էր Շաւարշան եւ այդ նոր անունը գտաւ այն ժամանակ երբ Արտաշէս Բ. ի հրամանով Սմբատ Բագրատունին բնակեցուց Շաւարշան գաշտի վերայ Մասիսի «արեւելեան հարաւային կողմից» նոր գաղթականներին, որ եկած էին Ալանաց երկրից:

Արտազ գաւառը յայտնի է շատ հնութիւններով, որոց մէջն է Թադէոս առաքելոյ վանքը, որ մինչեւ հիմայ էլ կայ Մակու գետի ձախ ափի վերայ Փոքր Մասիսի հարաւային ստորոտում. այնտեղ են ասում Թադէոս առաքելոյ եւ Սանդուխտ կուսի նահատակութիւնը եւ Գրիգոր Առասաւորչի յղութիւնը. այնտեղ են եւ շատ հին վանքեր թէ շէն եւ թէ աւերակ դրութեան մէջ, որոնք մինեւիցէ կերպով ծառայութիւն են արած Հայոց ազգին եւ եկեղեցուն: Բայց այդ ամենից աւելի յիշատակաց արժանի է Արտազն իւր Աւարայրի դաշտովն եւ Տղմուտ գետովը, որոնք Վարդանանց պատերազմին տեղն են նշանակում:

Մեր պատմիչները միտերան վկայում են, որ Վարդանանց պատերազմն եղել է Արտազ գաւառում: Իսկ թէ ի՞նչ տեղ էր իսկապէս պատերազմի գաշտը, զորա մասին ժամանակակից պատմիչները՝ Եղիշէն եւ Ղազար շատ քիչ են խօսում եւ իրարու համաձայն չեն երեւում: Եղիշէն ասում է. «Վարդէր եւ կազմէր (Վարդան) զճակատն . . . ընդ մինչն էրէս քաջութիւն գէմ յանդիման Արեւաց դնդին՝ — մին Տղմուտ գետոյն», (եր. 100): Իսկ Ղազարն ասում է. «Հասանէին գունդն Պարսից ի գետն Արտազ նոր է գետն, որ ինչ է Արտազ, է ընդ մինչն էրէս Տղմուտ քաջութիւն, զոր ընտրեաց (զօրավարն Պարսից) յաղազս երկիրդի զօրացն Հայոց. ամուր ապաստանի անձանց համարէին պատշաճ եւ ի միջի նորա (Տղմուտ գաշտին) զակիչ ածեալ բանակէին», (եր. 203):

Մէկի ասածով Տղմուտը գետ է. միւսի ասածով

ՔԼ. ԺԱ. 3
գաշտ է. Եղիշէն մի ուրիշ տեղում Աւարայրի անունը տալիս գաշտ է ասում նորան. (եր. 163:)

Աչքի առաջ ունենալով՝ որ Հայոց բանակը 66 հազար զօրքով էր տեղաւորուած այդ տեղ, Պարսիցն էլ գուցէ դորա կրկնապատիկն էր, պէտք է կարծել, որ պատերազմի գաշտը բաւականին լայն եւ բնդարձակ պէտք է լինէր: Այս պատճառով այդ գաշտը կարող էր ընկնել արդի Կոտոր անունով գետի եւ Մակու գետի մէջ տեղը՝ Արտաղ գաւառի արեւելեան հարաւային բաժնում, Հեր գաւառի արեւելեան հիւսիսային սահմանի վերայ եւ մինչեւ անդամ քարէ Այծայ (Սէդդ-է Էն-Է) ----- շէտէ քէտէ քէտէ: Եթէ ուշադրութեամբ կարդանք ականատես ճանապարհորդների նկարագրութիւնը եւ հետեւինք աշխարհագրութեան քարտեզով նոցա խօսքերին, մենք կրտեսնինք, որ Արտաղ գաւառում ուրիշ շէտ-քէտէ, շէտ-քէտէ, քէտ-քէտ գաշտ չկայ այդ տեղից զատ: Սիպտակջուրը միանալով Կոտոր գետի հետ թափուում են Երասխ՝ Կարմիր գետ անունով: Այդ երկու գետի խառնարանումն է Մառական աւանը՝ Վասպուրականի թագաւորների ձմերոցը. այդ տեղը մի շատ նեղ եւ ամուր կիրճ է, որ պահպանում է անցքը հարաւից հիւսիս: Սիպտակջուրն այդ կիրճին չհասած երեք առաջ է բաժանուում, ինչպէս նկարագրում է Պր. Գ. Շիրմազանեանց. (տես Արարատ ամս. 1872 ամի Գեկտեմբեր):

“Իս առունների մինը, ասում է նոյն ականատես պարոնը, գնում է արեւմտեան կողմէն Չօրսի (գիւղաքաղաք) մտնելը՝ լեբանց կողքովը անց կենում սուղելով են կողմի հանդերը՝ հասնում Մառականի կիրճը: Երկրորդ առուն, որի սաստիկ ցեխոտ լինելոյ համար կարաւանի անց կենալու կողմի թումբերը բզգուշութեան մասին շատ բարձրացած է (.) առուի մէջի ցեխովն ու քարերով՝ գնում է մինչեւ Մառականի կիրճն: Երրորդ յառաջն կամ լաւ եւս ասած իսկական գետն կամ վտակն, որ գաշտը (Չօրսի) կէս է անում մէջ տեղովը՝ գնում է եւս մինչեւ Մառա-

կանի կիրճն ու ընդունում իւրեան մէջն արեւմտեան ^{ԳԼ ԺԱ}
 ու արեւելեան կողմերի առունները՝ ամառն աւելորդ եւ ³
 ձմեռն բոլոր ջրերն եւ մտնում կիրճն գնում Մառա-
 կանի միջովը խառնուում կարմիր գետին: . . . Չորսի
 դաշտի երկարութիւնը պէտք է երկու միլիոնէն (վերստ)
 աւելի լինի եւ լայնութիւնը մին ու կէս միլիոն. տասնէն
 աւելի գեղեր կան էս դաշտի եւ լեռների լանջերի վե-
 րայ: Երեք յառաջի վտակների վերայ հարիւրէն աւելի
 նեղ ու լէն փայտէ կամուրջներ կան շինած. ամէն ա-
 ուունները տղմուտ լինելոյ համար հետեւեալ մարզն
 անգամ չի կարող անց կենալ, որքան եւ ջուրը ծան-
 ծաղ լինի. անջուր ժամանակն էլ տղմերին նայելիս
 մարդ սարսափում է: . . . Էն երկու մեծ առունները
 չեն բնական, այլ երեւում է, որ յետոյ են վեր ա-
 ուում իսկական գետէն: , Յիշեալ պարոնի նկարա-
 գրութիւնից երեւում է, որ Ապրիլի-ջրի երկու կողմն
 բնկած դաշտերը շրջափակ եւ տղմուտ են եւ նոցա
 հողը սեւ կաւից բաղկացած:

Համեմատելով այդ տեղերի այժմու նկարագրու-
 թիւնը Փարպեցու եւ Եղիշէի հաղորդած սուղ տեղե-
 կութիւնների հետ՝ պէտք է կարծել, որ Ա՛-2-յը նոյն
 է՞՞՛ Տը՛-տըն է, կամ Չը՛-տըն իւր շրջակայ յետատ
 սահմաններովը Տը՛-տըն է, որի վերայ եւ գրու-
 նուել է Աւարայր գիւղը:

Մեր ենթադրութիւնը թէ Ա՛-7-տըն-ջըն է նոյն
 Տը՛-տըն եւ թէ այդ տեղերումն է եղել Աւարդանանց
 պատերազմը, հաւանական է երեւում այն պատճառով
 եւս, որ այդ կողմերում ժողովրդի մէջ կան շատ
 աւանդութիւններ Աւարդանանց յիշատակի վերայ, որն
 ուրիշ տեղերում չի պատահում: Չորսիմակ՝ վե-
 րոյիշեալ Պր. Շիրմազանեանցը (որ անձամբ պատա-
 հել է այն տեղերում) ի թիւս այլոց հաղորդում է,
 որ Մառականի շրջակայքում կայ մի տեսակ այժեամ,
 որի պորտից հանում են մո-չի՛ ասուած քարացեալ
 արիւնք եւ գեղի համար շատ թանգ են ծախում Ա-
 սիայում: «Այդ մուշկի վերայ շատ առասպելներ կան
 հնարած, ասում է նա, շատիցը մինը ասենք. ըստ-

ՊԼ. Ժ. Ա. որում Վարդանանց պատերազմից յետոյ է յայտնուած,
3
ասում են, էս քարացած արիւնը այժեմների պորտի
վերայ, վասնորոյ եւ ի շնորհս էն սուրբերին է էս յա-
ռաջ եկած. այսինքն՝ ինչ այժեամն երեք օր (ըստ այ-
լոյ 7 օր) արածել է էն տեղ, ուր նահատակուել են
Վարդանանք, նրանց արիւնի շնորհքովն է բաղկանում
այժեմի պորտի վերայ էն արիւնը ու լինում բժշկու-
թիւնն ախտաժետաց եւ այլն:,, Թագէտս առաքելոյ
վանքի վարդապետների մէջ սովորութիւն կայ եղել
հին աւանդութեամբ, ինչպէս վկայում է նոյն ակա-
նատեսը, այդ տեղերում կարաշխաղինի մօտերից ան-
ցնելիս Վարդանանց նահատակութեան շարականն
երգել. 70 տարեկան ծերունի Սիմէոն վարդապետը,
որ Պր. Շիրմազանեանցի ուղեկիցն է եղել Թագէի
վանքից, այդ սովորութեանն հետեւելով կարաշխա-
ղինի մօտ երգել է Վարդանանց շարականը եւ Հոգւոյ
ատել: Մակու եւ Բայազիդ քաղաքների մէջ կան
Հայոց եկեղեցիներ Ս. Վարդանի անունով. եւ այն
կողմերի բնակիչ Հայերը սովորութիւն ունին տարին
մի շաբաթ կամաւոր պաս պահել սուրբ Վարդանի
անունով Հոկտեմբեր ամսի վերջերը: «Էս պասն, ա-
սում է Շիրմազանեանց, պահում են մինչեւ ցայսօր
էն տեղրանքից գաղթուած Ռուսաստան Հայերը:,,

Այս փաստերը մեր կարծիքով բաւական զօրեղ
ապացոյց են թէ Վարդանանց պատերազմն եղել է
այդ իսկ տեղերում:

Տղմուտ դաշտի եւ գետի վերայ այսքանովս
բաւականացած՝ մեզ մնում է որոշել Աւարայր գիւղի
տեղը: Բայց մենք անձեռնահաս ենք այդ հարցը լուծե-
լու՝ չունենալով կարեւոր տեղեկութիւնքը, մանաւանդ
լիակատար աշխարհագրական քարտէզ Պարսից տե-
րութեան Հայոց գաւառների: Թերեւս նոյն իսկ
Պր. Շիրմազանեանցի յիշած կարաշխաղինը կամ
Զօրսն է Աւարայր գիւղը. այս դէպքում հարկաւոր է
դեռ որոշել իսկութեամբ նոցա գիրքը եւ նոցա պատ-
մութիւնն իմանալ թէ որքան հին են սոքա եւ որպիսի
հնութիւններ ունին: Նմանապէս դեռ պարզուած չէ

միանգամայն թէ ինչ է նշանակում Աւարայր խօսքը ԳԼԺԵ.
եւ ունի՝ արդեօք մի համանշան անուն արդի գիւղերի
մէջ Սպիտակ-ձրէ ակերում: Եթէ այդ խօսքը հայերէն
է, պէտք է կարծել որ նշանակում է աւարի այր =
Աւար-այր, ինչպէսոր կան ուրիշ անուններ զորօրինակ
Բագնայր, Հոսամայր, Քորայր, Այրիվանք եւ այլն:
Եւ թէոր մեր այս ենթադրութիւնը հիմք ունենայ,
այն ժամանակ պէտք է կարծել, որ Աւարայր գիւղի
տեղը լեռների կողմն էր, ուր գտնուում էին այրեր
(մաղարա). այս աւելի հաւանական է երեւում այն-
պատճառով, որ զօրքի համար աւելի ապահովութիւն
կրլինէր գիւղը, սարերն եւ այրերը իրենց յետեւից
ունենալ, որպէսզի յամենայն դէպս ապաստանելու տեղ
ունենային:

Փարպեցին Ահահանի պատմութեան մէջ երկու
ուրիշ գիւղի անուն եւս տալիս է, որոնք Արտաղ
գաւառումն էին. այդ գիւղերն են Ներսէհապատ եւ
Եղինդ: Թէ ի՞նչ տեղ էին այդ գիւղերից իւրաքան-
չիւրը, մենք չենք կարող ասել:

1. Խաղաղիք:

Խաղաղիք, որ ուրիշ կերպ կոչուում էր եւ ճանիւս կամ ճանեթ, մի երկիր է այժմու Տրապիզոնի հարաւային կողմը. նորա միջովն անցնում են Պարսարի արեւմտեան թեւերը եւ երկրի մակերեւոյթը շատ լեռնոտ է եւ դժուարագնաց. այժմ այնտեղ բնակում են Ղազերը: Խաղաղիքը հին Եզերաց աշխարհի կամ Կողքիսի գաւառներից մէկն էր. նորա սահմաններն էին հարաւից Բարձր Հայք, արեւելքից Տայք, հիւսիսից Սեւ ծովի եզերքը եւ արեւմուտքից Պոնտոս: Եղջներին յայտնի է այս գաւառը Խալէէն անունով:

2. Տմորիք:

Կորձայքի մէջ Մոկքի սահմանի վերայ կայ եղել մի ամուր բերդ Տմորիք անունով. այդ բերդն ինչպէս երեւում է Կորդուաց լեռների մէջն էր զանուում եւ նորա նշանակութիւնն այնքան մեծ էր, որ ժամանակով Կորձայքի բոլոր սահմանազուխ մասն էլ Տմորիք էր կոչուում, որ յետոյ Կորդիք ասուաւ: Տմորիքի տեղադրութիւնը չկարողանալով աւելի ճիշդ որոշել, այնու ամենայնիւ Խորենացու եւ այլոց վկայութիւններից զիտենք, որ նա մտ էր Վասպուրականի Ռբշտունեաց գաւառին եւ Մոկքին. ուրեմն ընկնում էր Հայաստանի հարաւային կողմը եւ Կորձայք գաւառի արեւմտեան հիւսիսային:

Տմորիքի անունը տալիս մարդ ակամայ մտաբերում է Սմբատ Բագրատունու վիճակը, որ չնայելով թէ ինչպէս ազատեց Սանատրուկի սրդուն՝ Արտաշէս Բ.ին Երուանդի դահիճների ձեռքից, տարաւ Պարթեւաց աշխարհն եւ մեծացուց եւ ապա բերեց թագաւորեցուց Հայաստանի վերայ. թէ ինչպէս նա զանազան պատերազմներում Հայոց թնամիների դէմ

դուրս գալով հալածեց նոցա եւ թաղաւորին ու հայ- ԳԼ ժԲ.
րենիքին անգին ծառայութիւններ արաւ, այնուամե- 2
նայնիւ իւր ձեռութեան օրերում հալածանք կրեց
Արտաշէսի ազահ օրդուց երեսից եւ ստիպուած էր ա-
ռանձնանալ այս Տմորիք ասուած բերդում:

Տմորիքումն առանձնացաւ Ռշտունեաց Չօրայ
նահապետը, որ Տիրանի հրամանով պիտի ուղեկցէր
գնդով շար-Յուլիանոսին. բայց Տիրանն իր շարու-
թեամբ եւ Յուլիանոսն իր հեթանոսութեամբ այն-
քան տուելի էին Չօրայի աչքին, որ նա ասում է իւր
զօրքին, « մի վարեցուք հրամանաւ այնորիկ, որ (Տի-
րան) գայթակղութիւն արկանէ յերկրպագութիւն
Քրիստոսի եւ սպանանէ զուրբս նորա. եւ մի ճանա-
պարհակցեցուք այսմ ամբարիշտ թաղաւորի, » եւ
եկան ամրացան Տմորիքում:

Գիտելատիանոսի հալածանքներից խոյս տուող
Հռիփոսմեանք Հայաստանի ամուր տեղերը թափառե-
լիս այստեղ էլ եկան օթեւանեցան « ի վտակս գետոյ
ժօտ ի կամուրջն ի կողմն Տմորեաց ի ծառաւէտ բնկու-
զուտ տեղիս: »

3. Արձախ:

Արձախ կամ Արցախ Հին Հայաստանի տասնեւ-
հինգ գաւառներից մէկն էր: Նա սահմանակից էր
Սիւնիք եւ Ուտիք գաւառներին եւ երեւի բնկնում էր
այն լեռների մէջ, որոնք գտնուում են Երասխ, Աուր
Թարթաւ եւ Ագար (Ակրա) գետերի մէջ տեղը:
Քարակզի վերայ նայողը կրտսնի այդ քառակուսի
տարածութեան մէջ արեւմտեան հիւսիսային բաժինը
լեռնոտ, իսկ արեւելեան հարաւայինը տափարակ:
Առաջինը Արցախն է ըստ մեր կարծեաց եւ երկրորդը
Ուտեաց աշխարհի եւ Փայտակարանի մասերը — Աուր
գետի ափովն անմիջապէս դասաւորուած:

« Լեռնային է տեղին, թաւաթուփ եւ մացառա-
պատ. ուրանօր են բազմաթիւ խորածորք, անմատչելի
խոխոմք, գժուարագնալի սորսօրք եւ դարեւանդք եւ
բարերեր գաշտածեւ հովիտք. յորս գտանին գեռեւս

ԳԼ ԺԲ.
3

կիսակործան եւ մամուլապատեալ ամայի վանորայք եւ բերդորայք տօնելի իշխանաց . . . եւ ի կողմանէ ամբռութեան ոչ վրիպի ոք կօշեւ զսա երկրորդ Աովկաս. ծաղկածին են լերինք, յորդաջուր եւ անտառաշատ. . . ասում է Ջալալեան Ս. արքեպիսկոպոսն իւր Ճանապարհորդութեան մէջ. եւ այս նկարագրութիւնը միանգամայն համապատասխանում է ուրիշ օտար եւ մերացնեայ ճանապարհորդների վկայութեանը:

Հասկանալի է ուրեմն թէ որքան յարմար պէտք է լինէին «ամուրքն Արցախոյ» յուսահատութեամբ փախչող Հայերի համար եւ թէ որքան դժուար պէտք է լինէր Պարսից զօրավարին մաքառել փախստականների հետ, եթէ Ասասկի նման հաւատարիմ առաջնորդ չունենար: Արցախն իր լեռնոտութեան պատճառով երկար ժամանակ պահէց եւ իւր քաղաքական անկախութիւնը:

Արցախ գաւառի արեւմտեան սահմանակիցն է Սիւնեաց աշխարհը, որ նոյնպէս անմատչելի է օտարների համար. Աքար գետը ինչպէս երեւում է սահմանագիծ է եղել այդ երկու մեծ գաւառների մէջտեղը: Արցախու հիւսիսային սահմանակիցն էր Գարդման գաւառն Ուտեաց աշխարհի եւ դուրջ սահմանագլուխն էլ Թարթառ գետի ակններն էին կամ Մոսասորը. ոմանք մինչեւ Համլսօրու ջուրն են նշանակում Արցախի հիւսիսային սահմանը, որ կընշանակէ թէ Թարթառ գետը գրեթէ Արցախի մէջ տեղումն էր հասում. Գանձակ քաղաքը՝ արդի Էլիսաւետապօլ (Գենջե) նոյնպէս այդ գաւառի մէջն են նշանակում ոմանք:

Արցախն յայտնի է մեր պատմութեան մէջ նաեւ իւր միջանի հռչակաւոր վանքերով: Այնտեղ է Ամարաս գիւղը, ուր ամփոփուած են Գրիգորիս Աղուանից կաթուղիկոսի (Աուսաւորչի թոռան) նշխարները, այնտեղ է Գանձասարու վանքը ուր նստում էին մինչեւ վերջին ժամանակներս Աղուանից կաթուղիկոսները. Եփրեմ կաթուղիկոսի օրով 1810—1830 Աղուանից կաթուղիկոսութիւնը որ բարձուաւ, Գանձասարու վանքն էլ հետզհետէ նուաստացաւ:

Արցախն այժմ կոչուում է Ղարաբաղ, որի գրւ- ԳԼԺԲ.
խաւոր քաղաքն է Շուշի: 3

4. Կապոյտ լեռնն:

Արդրումից հիւսիսային արեւմուտք զանուօղ
գօտին, որ Պարխարի մի մասն է, կոչուում էր հին
ժամանակները Կապոյտ կամ Կապօտէս*: Եթէ Պար-
սից զօրքը ապստամբներին հալածելով կարող էր
մտնել Հայաստանի Զունաց բաժինը, ուր գտնուում
էր Կապոյտ սարը, այն ժամանակ պէտք է ենթադրել,
որ այդ սարի վերայ կային բերդեր, որոնց մէջ ամրա-
ցած էին փախստականները: Բայց մեզ անկարելի է
երեւում այդ ենթադրութիւնը. աւելի հաւանական
է կարծել, որ «ամուրք Կապոյտ լերին», ասածը —
կամ Պարխար լեռների մէջ գտնուող Գէօ+ Գուշ (կա-
պոյտ սարն) է եւ կամ նոյն իսկ Կապոյտ բերդն էր, որ
իրբեւ անառիկ տեղ յայանի է մեր պատմութեան մէջ
եւ գտնուում էր Արշարունիքում ոչ հեռու այն տե-
ղերից, ուր խառնուում է Ախուրեանն Երասխի հետ
Բարդոզի հիւսիսային թեւերում: Տես զԼ. Ը. 15:

* Տես Ինքիճ. Ը. 99:

1. Պարխար լեան:

Այն գօտին, որ անցնում է Արզրումի Տիւսիսային կողմով՝ արեւելքից արեւմուտք եւ բաժանում է ճորտի գետի հովիտը Երասխի եւ Եփրատի հովիտներից, կոչուում էր Պարխար լեան առհասարակ: Ե. դարում այդ լեանագօտին՝ ինչպէս երեւի՝ սահմանագիծ էր Յունաց եւ Պարսից տէրութեան մէջ, ըստորում նորանից Տիւսիս Յոյներին էր պատկանում:

Պարխարն իւր ձորերով եւ հովիտներով այնպիսի մի ապաստանարան դարձաւ յուսահատութեան մէջ ընկած Հայերի համար Արդանանց պատերազմից յետոյ, ինչպէս եւ Արձախն ու Տմորիքը: Այդ լեանագօտու մէջն էր Կապոյտ ասուած լեանն իւր ամրոցներով, որն այժմ կոչուում է Գեօք դաղ = կապոյտ լեան: Այդ ամրոցների գեմ էին զինուորուած Ասակի ու Արորմիզդի զօրքերը:

Պարխարի արեւմտեան հարաւային մասը կոչուում էր Սեպուհ լեան, արեւմտեան մասը՝ Պարխ կամ Պախր կամ Վայլաղուտ, հարաւայինը՝ Առիւծ եւ Տիւսիսայինը՝ Կարնոյ լերինք: Հին ժամանակները Պարխարն եւ իւր թեւերը կոչուում էին նաեւ Խաղտեաց լերինք*։ Այժմ Թուրքերն այդ լեաներին ասում են Չլգըր-գաղարի: Տես «Կապոյտ լեան», զԼ. ԺԲ. 4:

2. Յերկրտասաներորդում մի Էւայն:

Յագիկերտի թագաւորութեան 13րդ տարին 450

* Այժմ ճորտի գետի ձախ կողմից՝ Արզունը քաղաքի կողմերում կայ մի լեան, որ մասն էր Պոնտոսեան գօտու. այդ լեանը կոչուում էր Բալխար-գաղ, իսկ նորա արեւել. ստորոտում կայ մի աւան Բալխար անունով. անշուշտ այս Բալխար անունը նոյն իսկ Պալխարն է, որ տակաւին անհետացած չէ հին սահմաններից: Կայ մի Բալխար գիւղ եւս Կուր գետի սկիզբներում: Արդեօք այս անուններն այսպէս են արտասանուում, ինչպէսոր յիշուած են բարոէզներում: Տես Կիպերտի Աշխ. Բարոէզը:

Թուականն է Ք. յս: Այդ տարին Հայոց մեծ պատե- ԳԼԺԳ.
րազմբ դեռ սկսուած չէր, այլ՝ այդ այն տարին էր, երբ ²
Վարդան Մամիկոնեանն իւր զօրքով զնայ Աղուանքին
օգնութեան, իսկ Վասակ Սիւնին էլ զօրքի մի մասովը
մնաց Հայաստանը պահելու, որից յետոյ եւ դրժեց
նա իւր ուխտը: Ուրեմն այդ տարին այսինքն 450 թուին
Վասակը չէր կարող զնալ Տիգրան: Փարպեցու եւ
Եղիշէի նկարագրութիւններից մենք գիտենք, որ մեծ
պատերազմից յետոյ, որ պատահեցաւ Յազկերտ Բ. ի
Թագաւորութեան 14րդ տարին, այսինքն 451 թուի
Քր՛Քր՛, Վասակ Սիւնին Մուշկան Նիւսալուուրտի հետ
միասին դեռ բաւական ժամանակ մաքառեցաւ Հայոց
բերդերի եւ փախստականների դէմ. սորանից երեւում
է, որ նա 451 թուից յետոյ միայն կարող էր զնալ
Տիգրան:

Եղիշէն իւր պատմութեան Ը. րդ եզանակի սկզբ-
բումն ասում է, որ Յազկերտ Բ. իւր Թագաւորու-
թեան 16րդ տարին երկրորդ անգամ զնայ Քուշանաց
դէմ. այդ պատերազմի անյաջողութիւնից ստիպուած
հրամայեց նահատակել Հրոտից ամուռ՝ Հայոց քա-
հանաներին, որոնց կապանքով պահում էին Նիւշա-
պուհի բերդում. Հրոտից ամիսը այժմու յուլիս —
օգոստոս ամիսներն են. ուրեմն հաշուելով, որ տար-
ւայ սկիզբը նաւասարդ ամիսն է, այսինքն օգոստոս
11ից մինչեւ սեպտեմբերի 10ը, դուրս է դալիս, որ
Յազկերտի Թագաւորութեան 16րդ տարու այսինքն
453 թուի վերջերը նահատակուան Ղեւոնդեանք:
Այս բանն հաստատում է եւ Փարպեցու վկայութիւնը,
որ պարզ ասում է թէ 16րդ տարին Հրոտից 25ին
նահատակուան Ղեւոնդեանք* — Միւսնոյն ժամա-
նակ Փարպեցին ասում է, որ Հայոց նախարարները,
որոնք Պերոզի Թագաւորութեան 6րդ տարին այսինքն
463 թուին միայն արձակուան կապանքից, 9 տարի եւ
6 ամիս կապանքի տակ էին. սորանից երեւում է, որ
Հայոց նախարարներին բռնել եւ կապանքի տակ դնելը
պատահած է 453 թուին, այսինքն Յազկերտ Բ. ի
Թագաւորութեան 16րդ տարին:

* Տես էր. 305:

ԳԼ. ԺԳ.

2

Եթէ Ղեւոնդեանց նահատակութիւնն եւ նախարարների կալանաւորութիւնը երկու ժամանակակից պատմիչների ցուցումներին նայելով Յազկերտ Բ. ի թագաւորութեան 16րդ տարին, այսինքն 453 թուին են պատահել, Աստակը, որ նոցա հետ միասին էր գատուում Տիգրանում, չէր կարող աւելի յառաջ պատժուել քան թէ նորա Մեր պատմիչներն ասում են, որ Աստակն աւելի յառաջ գնաց Տիգրան. այդ կարող էր լինել, որ նա միքանի ամսով յառաջ գնացած լինէր Տիգրան. բայց խօսք չկայ, որ զանազանութիւնը ոչ թէ տարւայ, այլ ամիսների մէջն է. այսքանս հաստատ է, որ նորա գնալը եւ քահանաների Տիգրան հասնելը ձմեռ ժամանակն է պատահել եւ այդ կարող էր 453 թուի ձմեռը լինել, որից յետոյ զարնան սկզբին Յազկերտը գնաց Քուշանաց գէմ: — Աւրեմն Աստակն էլ, ինչպէս միւսները, Յազկերտի թագաւորութեան 16րդ տարին է գնացել Տիգրան, այլ ոչ 13րդ, ինչպէս կարգում ենք Փարպեցու պատմութեան մէջ: Ասողիկը Ղեւոնդեանց նահատակութեան համար ասում է, որ այդ պատահեցաւ Յազկերտի թագաւորութեան 15րդ տարին այսինքն 452 թուի վերջերը. բայց մենք աւելի հաւանական ենք համարում ժամանակակից Եզիշէի ցուցումը, որ Փարպեցու ցուցումներին էլ բնաւ չէ հակաճառում:

Իսկ թէ ինչու Փարպեցու պատմութեան մէջ ասում է թէ Աստակն Յազկերտի թագաւորութեան 13րդ տարին այսինքն 450 թուին գնաց Տիգրան (որ ակներեւ սխալ է), այդ մենք վերագրում ենք զբռնարի կամ օրինակողների պակասութեանը. յայտնի է, որ շատ հեշտ կարելի է շփոթել զբռնարի մէջ այս երեք թիւը՝ ժգ, ժդ եւ ժղ. շատ հաւանական է, որ օրինակողը ժղ. ի (16) տեղ կարող էր ժգ (13) կամ ժդ (14) գրել եւ գորանով սխալանքի մէջ ձգել ուրիշներին:

3. Ապա ընդ իս Տեառն Աստուծոյ շէ խօսեցեալ:

Այս մի երգման ձեւ է եղել հների մէջ, ինչպէս որ մենք այժմ ասում ենք «Աստուած պատիժս տայ», եւ այլն. թէ բառացի թարգմանելու լինէինք, պէտք է ասէինք «Աստուած ինձ հետ խօսած շէ»:

Հայերը սովորութիւն ունին այժմ եւս Աստուծոյ անունով երգուելու ամէն քայլում. եւ «Աստուած վիպ», ասելն այնքան սովորական է դառել, որ մինչեւ անգամ մեկին հաւատացնելու համար այդ մի երգումը բաւական չէ. մեկին մի բան հաւատացնելու ժամանակ մարդ լուծ է աւելի ծայրագոյն երգումներ եւս. եւ ինչ էն այդ ծայրագոյն երգումները: Գոքա աւելի մօտիկ կամ շօշափելի բաների անունով են լինում սովորաբար. աւելի հեշտ է հաւատացնել մեկին «արեւ», «գերեզման», «որդի», «հաց», «ժամ», խօսքերը գործածելով քանթէ «Աստուած», «Որդու արեւը», «հօր գերեզմանը», «աղու հացը», եւ այլն այնպիսի գօրեղ երգումներ են, որ ամէն երգումներից յետոյ են բերան դալիս:

Մեզ երեւում է, որ այս կենսական կամ արտաքին առարկաների անունով երգուելու, նաեւ անիծելու սովորութիւնը աւելի հին եւ ազգային պիտի լինի՝ խորին հնութեան միջից մեր օրերին հասած: Քրիստոնէական կեանքի ժամանակներից կան հայ ժողովրդի մէջ նոյնպէս շատ առարկաներ կամ անուններ երգուելու համար. «խաչ, Աստուածածին, աւազան, սկիհ (որկին), նշխարը», եւ այլն. այստեսակ եկեղեցական խօսքերից զատ՝ ամէն գաւառ իւր տեղական կամ իւր երկրից հեռու մի սրբի կամ սրբավայրի անունն է ամէնից շատ գործածում. այսպէս՝ ամէնից ժողովրդական անուններն են երգման համար «սուրբ Վարապետ կամ Օխան անուն», միքանի տեղերում «Նշմիածին, Առասարիչ, սուրբ Գեորգ եւ այլն», — Հայոց լեզուի եւ պատմութեան հնագոյն նշխարները մնում են մինչեւ հիմայ նաեւ Հայոց պատաների անէծքների կամ բանագրական խօսքերի մէջ. «գրօղ ու մահ»,

ՊԼ. ԺԳ. «գրօղս բկիդ», «գրօղի խեղդած», «լուսդ քօռանայ»,
 3 «սեւ անյատակն երթան», «սեւ ծովն երթան», կրակ
 թափի ջանիդ», եւ այլն սովորական անէծքներ են, որ
 երբեմն մինչեւ անգամ իբրեւ անուշ խօսք էլ գործ
 են դնում արդի Շիրակայ կանայք. թողնինք այն, որ
 «գետինը մտնիս», «հողս գլխիդ», «չորնան», «վեր-
 նան», անէծքները ամէն հայ կնոջ բերանում սովորա-
 կան է: Մենք իհարկէ միտք շունինք բոլորը մէջ բե-
 րելու եւ քննելու, այլ միայն հարկաւոր համարեցինք
 մասնաւորապէս զբաւել ընթերցողների ուշադրու-
 թիւնը մեր լեզուի այդ կողմի վերայ. մենք կարծում
 ենք, որ զորա կեանքի պայմաններից դուրս եկած ա-
 սացուածներ են եւ ունին իրենց նշանաւոր հնութիւ-
 նը: — Աստուծոյ անունով սովորական են միքանի
 ասացուածներ իբրեւ անէծք, զորօրինակ «Աստուած
 անիծէ, Աստուած պատիժդ տայ, Աստուած գլխուդ
 խռով կենայ, Աստուծոյ կրակը ջանիդ», եւ այլն:

4. Չմերոցն արքունի, տես գլ. Բ. 5:

5. Մեծ պատերազմից յետոյ (453) Տիզրոն գնա-
 ցող նախարարներն են՝

1. Սիւնիք.	1. Բարգէն, 2. Բակուր.
2. Արժրունիք.	1. Ներշապուհ, 2. Շաւասպ,
3. Շնդին, 4. Մեհրուտան,
5. Պարգեւ, 6. Տաճատ, 7. Ա-
պրսամ.
3. Մամիկոնեանք.	1. Համազասպեան, 2. Համազասպ,
3. Արտաւազդ, 4. Մուշեղ.
4. Կամսարականք.	1. Արշաւիր, 2. Թաթուլ, 3. Վարձ,
4. Ներսէհ, 5. Աշոտ.
5. Ամատունիք.	1. Վահան, 2. Առանձար, 3. Առ-
նակ.
6. Դիմարսեան.	1. Թաթուլ, 2. Սատոյ (եւ այլ
եւս երկուք.)

7. Անձեւացիք. 1. Շմաւոն, 2. Զուարէն, 3. Ա-^{ԳԼԺԳ}
ուաւան.

8. Առաւելեանք. 1. Փապակ, 2. Վարազդէն, 3. Դաղ.

9. Մանդակունիք. 1. Սահակ, 2. Փարսման.

10. Տաշքացիք. 1. Վրէն.

11. Ռափսոսեան. 1. Բարիկ, 2. Յուխնան.

Ընդ ամէնն 36 մարդ. իսկ Աւարայրի ճակատում
(451) ընկնօղ նահատակներն են՝

1. Մամիկոնեանք — քաջն Վարդան 133 արամբք.

2. Խորխոռունիք — կորովին Խորէն 19 արամբք.

3. Պալունիք — արին Արտակ 57 արամբք.

4. Գնթունիք — զարմանալին Տաճատ 19 արամբք.

5. Գիմաքսեան — իմաստունն Հմայեակ 22 արամբք.

6. Քաջրերունիք — հրաշկերան Ներսէհ 7 արամբք.

7. Գնունիք — մանուկն Վահան 3 արամբք.

8. Ընծայինք — արդարն Արսէն 7 արամբք.

9. Սրուանձտեան — յառաջագէմն Գարեգին 2 հա-
րազատօքն եւ 18 արամբք:

Այս նահատակների հետ ընկան այն ճակատում,
ինչպէս յայտնի է, 740 մարդ եւս, որով զուամբը լի-
նում է 1036 մարդ. սոցա բոլորի յիշատակին սահմա-
նուած է Հայոց եկեղեցում մի տօն բարեկենդանի
հինգշաբթի օրը եւ զօրավարի անունով կոչում է
Վարդանանց տօն: (Տես գԼ. Ժ. 3:)

Նոյն պատմութեան մէջ (զԼ. Թ.) գտնում ենք ^{ԳԼԺԵ.}
 մի այլ տեղեկութիւն Սիւնեաց իշխանների զինուորա-
 կան զգեստի մասին: Այն ժամանակ, երբ Արշակ Բ.
 զերի ընկաւ Պարսից ձեռքը եւ մեռաւ Անյուշ բեր-
 դում, Հայոց նախարարներն էլ կորուցին իրենց յառա-
 ջուայ պատիւը՝ անօրէն Պարսիկների ճանկն ընկնելով,
 Հապուհ Պարսից թագաւորը մինչեւ անգամ չէր ու-
 զում ճանաչել նոցա ժառանգական իրաւունքները եւ
 պահանջեց, որ նոքա ապացուցանեն թէ ո՞վ ի՞նչ
 կարգի նախարար է: Նոքա էլ ցոյց տուին նորան
 Ազաթանգեղոսի գիրքը, որի մէջ յիշուած էր 17 բարձ
 նախարարութիւն: Հապուհը հաւատաց Ազաթանգե-
 ղոսի վկայութեանը, որովհետեւ տեսաւ, որ այդ պատ-
 մութեան նախապատճառը եւ մեծ հերոսն սկզբում
 իւր նախահայրն է այսինքն Արտաշիւր Սասանեանը:
 Այդ ժամանակ որոշեց Հայոց նախարարների տեղերը
 արքունի սեղանի շուրջը եւ շորեքտասաներորդ տեղն
 ընկաւ Անդոկին, որն ընդհակառակը զլիսաւոր նախա-
 բարներից մէկն էր բստորում սորա դուստրն էր Փա-
 ռանծեմ թագուհին Հայոց: Այդ պատճառով Անդոկը
 վիրաւորուաւ եւ ոչ միայն ոչինչ չճաշակեց արքունի

պէլ Ն--ւ--ւ--ւ (բաժակօք): Բացի երկու օղն եւ կարմիր
 կօշիկը — Սմբատ Բագրատունի սպարապետն էլ ընդու-
 նեց բոլոր միւս պարզեւները: Միայն խորենացին որոշ
 չի յիշում, թէ վարսակա՞ն էլ նոյնն էր, ինչոր Բրգա-
 միւնը: Ինչպէս տեսանք Արգամի վարսակալը յանթակապ
 (եագութ քարերից շինած) էր, մինչդեռ յայտնի է, որ
 Բագրատունի նախարարների պատուանշաններից մէկն էր
 «առանց սուլոյ եւ ականց զկրտսեր շորեքտասան էրեւո-
 ին շորեքտասան ական» (Խոր. Բ. 7):

Արտաշէս Բ. ի ժամանակ Մարաց տէրը (Մուրացան
 տէր) եւ ասպետը (այսինքն Բագրատունիք) նախապատիւ
 էին բոլոր նախարարների մէջ. բայց յետոյ առաջինները
 կորուցին իրենց նշանակութիւնը, այնպէս որ Սահակ
 Պարթևի ժամանակ Մարացեան տէրը 69րդ բարձն էր,
 մինչդեռ Բագրատունիք Ներսէս մեծի ժամանակ 3րդ,
 իսկ Սահակ Պարթևի ժամանակ 2րդ բարձն էին. (տես
 զԼ. Ե. 3. աղիւսակ): Սիւնեաց իշխանները Ս. Պարթևի
 ժամանակ առաջին բարձն էին. հաւանական է, որ Ստե-
 փան եպիսկոպոսն այդ ժամանակուայ իշխաններին ունի
 աչքի առաջ:

Հայոց իշխանների զգեստի մասին տես նաև Ինճի-
 ճեան, Հնարասութիւն Հայաստանի, Բ. եր. 284—287:

91. ԺԵ. սեղանի ժամանակ, այլ եւ յետոյ գնաց իւր գնդով
 1 պատեհ՝ ժամանակ գտաւ մտաւ Տիգրան քաղաքը եւ
 յափշտակեց թագաւորական զանձերն ու շատ անթիւ
 աւար առաւ եւ անցաւ իւր գաւառը:

Յետոյ փախաւ Յունաց կողմը եւ այնտեղից շատ
 անհանգիստ էր անում Պարսիկներին: Նորա որդին
 Բարիկ, որ Յունաց կայսեր դուռն էր, իւր հայրենա-
 կան ժառանգութեան կարօտը քաշելով եւ յիշելով
 որ «չէք ումք քաղցրագոյն քան զծնօզս եւ ոչ քան
 զգաւառ իւր», վերադարձաւ Պարսից կողմը եւ աշխա-
 տում էր նորից տիրել իւր հայրենի գաւառին եւ ժա-
 ռանգութեանը: Այն ժամանակ երբ Բարիկ Պարսից
 թագաւորի դուռն էր, արշաւում են Պարսից տէրու-
 թեան սահմանների վերայ Հոնաց հրոսակները եւ
 աւերում են շատ գաւառներ. եւ նոցա Հոնանգուր
 անունով զօրավարը — մի հսկայ յաղթանգամ մարդ
 — մենամարտութեան է կանչում Պարսիկների կողմից
 մէկին: Նորա գէմը դալիս է Բարիկ Սիւնին եւ յաղ-
 թում է, այդ դէպքով եւ գտնում է պատիւ թա-
 գաւորից ու ստանում է իւր ժառանգական երկիրը:
 Բարիկ Սիւնին դուրս է գալիս Հոնանգուրի գէմ, ինչ-
 պէս նկարագրում է Ստեփանոս եպիսկոպոսը, «առեալ
 զիւրոյ զօրութեան զգէնան յօրինէր յիւրեան՝ ճ-ճ-ն-
 շ-որ է- մ-ո-ր-ի-ն-ն շ-ր-ն-ն արքունական զայն-
 լուչ հասակն եւ լ-ի-ր-ի-ր-ն-ն ուղ-ու-ր-դ-ն-ն զգեղե-
 ցիկն գլուխն եւ շ-ու-ն-ի-րն ոչ-ու-լ-ու-ր-ի-ն զսէզն միջով, ըն-
 լ-ն-նն ու-ի-ն-ի-ն-դ է- ո-ի-ն-ի-ն-դ յահեակ յուսն ընկե-
 ցեալ եւ ո-ի-ն-ի-ն-դ քաջամուխ ի յաջ բազուկն հաս-
 տարեւտեալ աշտանակէր ի ո-ի-ն-ն + մ-ե-ր-ի-ն-ն եւ այլն»:

Եթէ այն՝ ինչոր Բարեկի սպառազինութեան մա-
 սին գրում է Սիւնեցին՝ նորա ցեղի սօվորական զգես-
 տըն էր, այլ ոչ Պարսից թագաւորի շնորհածը, այն
 ժամանակ երեւում է, որ Սիւնեաց իշխանների պա-
 տերազմական սպառազինութեան պարագաներն էին՝

- ա) Զրահ — ճաճանչի ձեւով եւ մարգարտայեռ:
- բ) Սաղաւարտ — վազրի (զափլան, տիգր) կերպա-
 րանքով եւ նմանութեամբ շինուած:

ԳԼ. ԺԵ.
1

- Ճ) Սուբ (թուբ) — պողվատից շինած :
- Կ) Վահան (ղալխան) ոսկի ականակուռ շրջապատով, թերեւս եւ ամբողջը ոսկի. եւ
- Է) Գեղարդ (ձգբախ) :

Ափսոս որ յայտնի չէ թէ ոտներն եւ թեւերը ինչպէս էին պահպանուած ձիւ վերայ նստած ժամանակ :

Սիւնեաց իշխանների ընտանի հանդիսաւոր հագուստը եւ պարագաներն են՝

-) Գահոյք (տախտ) — արծաթից շինած :
- Բ) Վարսակալ (մազերը կապող զարդ) — մարգարտից գործած : Սորանից երեւում է, որ Սիւնեաց նախարարները փոքրիշատէ երկար մազ պէտք է պահէին, ուրեմն գլուխ զերծելու սովորութիւնը չէ եղել նոցա մէջ :
- Գ) Խոյր (թագ կամ իշխաններին յատկացած մի գրգակ) ոսկուց շինած, որը գնում էին
- Դ) Պատուաժուրի (չալմայի) վերայ : — Պատուաժուրը եւ խոյրը նոցա գլխարկն է :
- Ե) Գինգ — (օղեր) — ոսկեայ, ականջերը գնելու :
- Ղ) Գուճարտակ — (բողմաղ կամ գեարդանլիս) ոսկեայ, վիզը ձգելու համար :
- Ի) Կամար — ոսկեայ, ականակուռ եւ մարգարտայեռ, մէջքը կապելու համար :
- Լ) Մուշտակ — (քիւբք) — սամուրի մորթուց, ուսերովը ձգելու համար :
- Լ) Կօշիկ — կարմիր գունով :
- Ժ) Մատանի — վարազազիր այսինքն վարազի կամ վայրի խոզի պատկերը վրէն փորած : Սորանից եւ սաղաւարտի պատկերից երեւում է, որ Սիւնեաց իշխանների նշանադրօջը (զերք) վարազի եւ վագրի պատկերն է եղել : Մատանին ոչ միայն մատը գնելու համար էր, այլեւ իշխանների կնիքն էր, որով վաւերացնում էին երգումներն եւ այլ ուխտագրութիւնքը : Այդ պատճառով մատանի խօսքի ամականներից մէկն էլ « վաւերական »

Գ. Ժ. Ե.
1

խօսքն է. երբ ասում են «Վաւերականի մատա-
նի», այդ նշանակում է կնիք:

Ժ-) Մ-ի-ն կամ Գ-ն-ն, սկիւղ շինած եւ նորա վե-
րայ իշխանի անունը եւ նորա ցեղի պատուանունը
գրած: Արդեօք այս գաւազանը ամենայն տեղ
էին տանում հետեւերը թէ միմիայն տան մէջ
հանդիսաւոր ընդունելութեանց, կամ ատեան-
ների եւ դատաստանների ժամանակ:

2. Գումարտակ:

Այստեղ նշանակում է զօրք, զունդ (տես գլ.
Բ. 3.) այլ ոչ վզի զարդ, ինչպէս տեսանք Սիւնեաց
իշխանի հագուստը նկարագրելիս: Այսպիսի նոյնա-
ձայն խօսքեր շատ կան Հայոց լեզուի մէջ. զորօրինակ
ի-մ-բ — ո) մէջք կապելու գօտին եւ ք) շինուածքի
բոլորածեւ ծածքը. Գ-ն-ն — ո) թօփ, սումբ եւ
ք) զօրք, խումբ: Մարդու բոլոր անդամների անուն-
ները փոխաբերաբար գործ են անում եւ ուրիշ բա-
ների համար. զորօրինակ. ոչ — ո) մարդու տեսա-
նելիքն է, ք) տան կամ արկղի եւայլն մի մասը, ինչ-
պէս օրինակ «մի աչք տուն», «չորսաչքանի սնտուկ
եւայլն. ոչ, աղբիւրի սաք, աթուի սաք, սարի սաք
եւայլն, այսպէս են՝ գլուխ, գազաթն, թիկունք,
կուրծք, լանջք, թեւ, ձեռք եւայլն. գրոց լեզուում
նա մանաւանդ այս փոխաբերական գործածութիւնն
աւելի պատկերացնում է միտքը. ակունք եփրատայ,
լանջք Արագածու, թիկունք Մասեաց եւայլն: Տես
ակն, արն, եղջիւր, մատանի, մայր, կոյս, գայլ, նը-
խար, որոնք ամենն էլ նոյնաձայն բառեր են: Այստե-
սակ խօսքերն աչքի առաջ ունենալով՝ պէտք է եզ-
րակացնել, որ, ինչպէս առհասարակ՝ Հայոց լեզուի
մէջն էլ, խօսքերն աւելի պակաս են թուով քան թէ
զազափարները:

1. Վրկան այն դաւանն է, որ գտնուում էր Կասպից ծովի արեւելեան հարաւային ափերում Խորասանի արեւմուտք: Միեւնոյն Վրկան անունով կոչուում էր այդ դաւանի գլխաւոր քաղաքը՝ Վրկան կամ Գուրգան գետի վերայ. այդ քաղաքն էր եւ Պարսից զօրքերի կեդրոնն ու արքունի ամարանոցը: Վրկանից հարաւային արեւմուտք գտնուում էր Ապար աշխարհը, որի մայրաքաղաքն էր Նիւշապուհ. տես զԼ. Բ. 6. Բ:

Հալածուած բրիստոնեաները միայն Վրկանում եւ Ապար աշխարհում շէին բնակում, այլ Պարսկաստանի աւելի խորին դաւաններումն եւս. այսպէս Եղիշէն յիշում է, որ Ասորեստան, Խուժաստան, Շահուզն կամ Շահուլ, Քալիւր է- Մէշու գաւառներն էլ այցելում էին աքսորեալ քահանաները (տես եր. 333): Սակայն ամենահեռաւոր կամ սարսափելի աքսորանոցն էր Կալ-Քալ, որ քչեցին բրիստոնեայ գարձօղ զենպետ-մոզպետին:

Թէ ո՞ր են այս դաւաններն, այդ մենք անձեռն-հաս ենք ճշգումթեամբ որոշելու, որովհետեւ այդ անուններն առհասարակ սակաւ են պատահում Հայոց պատմութեան մէջ: Շահուզն կամ Շարուլ գաւառը գուցէ ծովեզերեայ լինէր՝ Խուժաստանից հարաւ. Քալիւր եւ Մեշու գաւառները Պարսկաստանի միջերկրեայ գաւառներից են, իսկ Կուրան Մակուրանը միանգամայն առասպելական կոչումն ունի. թերեւս հարաւային Պարսկաստանի ծովեզերեայ Մէլիւր գաւառը նոյն Մալիւր լինի. այսպէս է կարծում Պրօֆ. Բ. Պատկանեան (տես Մողղաց պատմութեան Ա. մասն, ծանօթ. 1. ուս. սերէն): Խուժաստանի մասին տես Յաւելուածքիս զԼ. Ե. 5:

Անծանօթ է նաեւ Վրդիէ գաւառի տեղը (տես Եղ. եր. 317). պատմութեան մտքից երեւում

ԳԼՃԶ. է, որ այս գաւառը Ալբան աշխարհի մասերից
1 մէկն էր*:

2. Ահա ստան նշանակում է քաղաք: Արդեօք
չա՞ն քոնուտ տեղ լինելու համար է քաղաք խօսքի
նոյնանշան բառն այդպէս կազմուած — շահ-աստան
(շահմունքի տեղ), շահ-ար, թէ այն պատճառով, որ
թագաւորներն (շահերը) էին այնտեղ նստում: Շահ-
աստան խօսքի գործածութիւնից երեւում է առհա-
սարակ, որ վաճառաշահ քաղաքներն են այդպէս կո-
չուում: «Քաղաք, ոստան, շահաստան», նոյնանշան
խօսքեր են: Մասնաւորապէս ասելով՝ +աղ+ առհա-
սարակ այդ տեսակ բնակութեան տեղերն էին կո-
չուում, ոտքն՝ մայրաքաղաքն է, շահ-ոտքն՝ վաճա-
ռաշահ քաղաքը:

* Աշխարհութեան արժանի են հետեւեալ աշխարհագրա-
կան անունները, որոնք պատահում են Եդիէի Պատ-
մութեան մէջ եւ որոնցից շատերը միանգամայն անծա-
նօթ են: 1) Լիփնաց, (Lepnos?) 2) Ճղբաց (Ճիղբբ), 3) Ծօ-
ղէից, Ծաւղէից, (Ծօղէք.) 4) Ասան, 5) Գաւ, 6) Գղուար,
7) Գոաց (Գիւոր, Գուոր), 8) Խրսան, 9) Խրիփան,
10) Խայնդուր, 11) Խոնասան, 12) Փասխ, 13) Փոսխ,
14) Փիւրօնան, 15) Հեճմատակ, 16) Թաւասպարան,
Թաւասպար, 17) Դասան, 18) Տաճկաստան, 19) Կատ-
լաց (Կատիչք), 20) Գեղաց (Գեղ). այս անուններից
Ճղբաց եւ Հեճմատակ անունները պատահում են Հայոց
Նախարարութեան շարքում (տես զԼ. Բ. 3. աղիւսակ).
անկասկած դոքա այն ազգերի ներկայացուցիչներն, որոնք
Հայոց թագաւորից կախում են ունեցել. բայց թէ ո՞վ
են կամ ի՞նչ, այդ դժուար է ասել: Տաճկաստան անունը
նոյն է ինչոր Արարիա, Կատլաց եւ Գեղաց անունները
պատահում են Եդ. եր. 203 իրրեւ գորպնդի անուն այլ
երկու գնդերի հետ՝ Աղբաշիկ եւ Հոնաց: Հաւանական
է, որ Գեղաց կամ Գեղ կոչումը այժմու Գիլանի հին
անունը լինէր, իսկ Կատիչ եւ Ալպարհայիկ անուն են
անմեկնելի: Խայնդուրքի մասին տես զԼ. Բ. 12:

Գ Լ ՈՒ Խ Փ Կ •

1. Գիննպետ:

Պէ՛ն կամ քէ՛ն նշանակում է «հաւատ», այսպատճառով քէ՛նդէք նշանակում է «կրօնագլուխ», թէ ի՞նչ պաշտօն էր այդ եւ ի՞նչ իրաւունքներ ունէր ե. գարու Պարսից մէջ, այդ մասին շունինք մանրամասն տեղեկութիւններ:

2. Մոպպետն, տես գԼ. Բ. 1. «Օրէնք մոպպետ»,

Գ Լ Ա Ի Խ Ժ Թ .

1. Խուժիկ:

Նշանակում է Խուժաստան աշխարհի մարդ. տես
զԼ. Ե. 5:

2. Ռևան գիւղ, տես զԼ. Բ. 6:

3. Արշարունիք:

Արասի գետի վերայ նորա ձորերի եւ հովիտների
մէջ Բասենու լեռներից սկսած մինչեւ Ախուրեանի
խառնարանը գտնուում էր հին ժամանակները մի
գաւառ Երասխաձոր անունով:

Երասխաձորի անունն Արշարունիք գառաւ հե-
տեւեալ պատճառով: «Եւ ազգային նոցա (այսինքն
Գրիգոր Լուսաւորչի եւ Տրդատայ), ասում է Խորե-
նացին, մկրտի իւրայովքն . . . ի ձեռն մեծին Գրիգորի
. . . այլ ոչ աւելի բաւեալ քան զօթն աւուրս յեա
մկրտութեանն՝ վախճանի. բայց . . . Տրդատայ մտի-
թարեալ զգլուխ որդւոցն Կամարայ զԱրշաւիր . . .
կարգէ ի թիւ նախարարութեանց. յաւելու եւ այլ
պարգեւս՝ զքաղաքն Երուանդայ եւ զնորին գաւառն
մինչեւ ցկատար ձորոյն մեծի. . . իսկ Արշաւիր առաւել
սիրեալ զգաւառն՝ յիւր անունն անուանէր Արշա-
րունիս:»

Այս Արշաւրի սերունդից յառաջացաւ Կամարա-
կան ցեղը, որ յետոյ տէր եղաւ նաեւ Շիրակ գաւա-
ռին. այդ ցեղիցն է եւ Վարդան Մամիկոնեանի փե-
սան՝ Արշաւիր Կամարականը, որի մասին յիշուում է
այս պատմութեան մէջ:

Արշարունիքի մէջն էին հին Երուանդաշատ եւ
Բագարան քաղաքները Վարդիկ Հայր վանքը եւ այժ-
մու Կաղզուանը: Ստրաբոնն անուանում է այդ գաւա-
ռը «*Αραξηνόν πεδίον, Araxenii campi*»:

1. Պատուհաս կրեցցեն խեղութեամբ:

Եւրբ մէկին պատժում են նորա ձեռքը, ականջը, քիթը եւ այլն կտրելով, այդ տեսակ պատժելը կոչուում է «խեղութեամբ պատժել», որից եւ այն մարդը, որ խեղութեամբ պատժուած է, լինում է իւր մարդ: Մեծք թարգմանեցինք «խեղութեամբ պատժէ», դարձուածքով, թէպէտ եւ այդպէս գործածելը դժուար է, բայց ոճին յարմար դարձուած չգտանք. պէտք էր ասել «թող խեղութիւնը լինի նոցա պատիժը», բայց մենք նախագասեցինք առաջինը:

2. Հրամայեաց զմահու պան հարկանել:

Մի կարգի պատիժ կար հին ժամանակներում, որ մարդուն այնքան էին ծեծում, որ մահի մօտ էր, լինում. վերջին ժամանակներս էլ երեւի այդպիսի մի պատիժ կայ եղել, բոտորում մեր ժողովրդի մէջ մի դարձուած կայ «մահման զամշի», (մահուան մտրակ.) որ այդ սովորութեան վերայ է մատնացոյց լինում: Ինչպէս ընթերցողը կրօնէ (զլ. Բ. 1.) Ձրազաշտի օրէնքներով զանահարութիւնը մեծ պատիժներից էր եւ հրամայած էր՝ յանցանքին նայելով մինչեւ հազար հարուած տալ յանցաւորին. հազար հարուածի տակ մարդ կայ, որ հեշտութեամբ կը մեռնի, ուրեմն արդարեւ մահուան մտրակ է այդպիսի պատիժը: — Աւերբ բերած նախագասութիւնը մենք թարգմանեցինք «հրամայեց մահուան ծեծ ու տեցնել», թերեւս ասելի լաւ կը լինէր թարգմանել «հրամայեց այնքան ծեծել նոցա, որ մահուան դուռն հասնին»: »

3. Արրահամ խոստովանող:

Ինչպէս ընթերցողը տեսնելու է Յաւելու արքիս

ԳԼ Ի. վերջում բերած Թովմայ Արծրունու Պատմութեան
3 հատուածից, Աբրահամ Խոստովանօղը գրած է իւր
ժամանակի պատմութիւնը. ապաբախտաբար այդ գործը
տակաւին անյայտութեան մէջ է. եթէ ուր եւ իցէ
գտնուում էլ է նորա ձեռագիրը, այնուամենայնիւ
բանասէրներին անծանօթ է մինչ ցայժմ եւ լոյս ըն-
ծայուած չէ: — Աբրահամ Խոստովանօղի վանքի (ա-
նապատի) մասին, որ գտնուում է հին Ասպուրական
աշխարհի Հայոց Չոր գաւառում Վան լճի արեւելեան
կողմը Վարագայ լեռների արեւելեան հիւսիսային
ծայրում, այսպէս է գրում Հ. Սարգսեանն իւր ճանա-
պարհորդութեան մէջ եր. 280. «Ի հիւսիսկողմն
ձորոյն է անապատն Աբրահամու Խոստովանօղի. ա-
մայի է մենաստանն, աննշան եւ անբնակ. գերեզման
երանելւոյն առ ընթեր եկեղեցւոյն, արտաքոյ միւլենոյն
անշուք, այլ յիշատակաւն ցանկալի յոյժ անապատն
եւ շրջակայ վայրքն ամենայն:»,

Գ Լ ՈՒ Խ Ի Ա

1. Բառնայ զսուգ պատուհասին:

Նշանակում է ազատել նախարարներին բանտի հաղուստներից եւ կապանքից. այդ պատճառով եւ տուին նոցա նախարարական զգեստ:

2. Իրրու տեսին թէ ոչ կարացաք ածել ի հաւանութիւն:

Պարուած է առաջին դէմքով, որպէս թէ Եղիշէն Պարսիկների կողմիցն է խօսում. տես զԼ. Գ. 4: Այդպիսի գործածութիւնը նկարագրութեան դէպքերում ոճին կենդանութիւն է տալիս եւ աւելի ժողովրդական է, քան թէ քերականական:

3. Դրունք Ալանաց, տես զԼ. Բ. 7 եւ 12:

4. Հրու, տես զԼ. Բ. 6:

1. Վանանդ գաւառ:

Ուստի (Ղարսայ շայ) զետի երկու կողմը Վանանդու (Սողանլի) լեռների արեւելեան հիւսիսային դաշտի վերայ էր հին Վանանդ գաւառը, ուր գտնուում է մինչեւ ցայսօր կարս քաղաքը: Այդ գաւառը Արարատեան աշխարհի արեւմտեան գաւառներից մէկն էր սահմանակից հիւսիսում՝ Գուգարաց, արեւելքում՝ Շիրակ, հարաւում՝ Արշարունիք եւ Բասեան, արեւմուտքում՝ Տայոց գաւառներին: Հին ժամանակներն այդ գաւառը կոչուում էր Անփայտ Բասեն, բայց «յետոյ վասն հատուածին Վընդուր Բուղկարայ (Բուլղար) Վնդայ բնակելոյ ի նոյն տեղիս յանուն նորա անուանեցաւ Վանանդ», ասում է Խորենացին Բ. գիրք Զ գլ., «եւ անուանց շինիցն յանուն եղբարց եւ զարմից նորա կոչեն մինչեւ յայժմ»: Խորենացու այս տեղեկութիւններից ուսումնականներն եզրափակում են թէ զեռ Բրիտտոսից 2 զար յառաջ կայ եղել մի Ալաւնական ազգ Բուլղար կոչուած (տես Իմին ուս. թարգ. Մովս. Խոր. ծան. 150):

961 թուից մինչեւ 1064 թիւը Բ. յա. Վանանդն անկախ թագաւորութիւն էր Բագրատունի թագաւորներով, բայց իբրեւ մի փոքրիկ վիճակ քառորում Հայոց իսկական թագաւորները նստում էին Անի եւ Վանանդու կամ կարսի թագաւորներին համարում էին հակաթոս:

Վանանդ գաւառում յիշուած Ողմուս եւ Իջւանից զիւղերի տեղերը չկարողացանք գտնել ճշգրտութեամբ:

Ողմուս զիւղը նշանաւոր անձինք է տուել մեր հին պատմութեան մէջ, ինչպէս են Գիւտ, Յոհան Մանգակունի եւ Բարգէն կաթուղիկոսները:

1. Սոկեհատ:

«Նաաանեւ զոսկի», նշանակում է ոսկի կտրել, այսինքն փող շինել. հաւանական է, որ Վահան Մամիկանեանը արքունի դռմանցի վերջացան էր, բայց որովհետեւ Վրիւ Ասորին բողոքում է թէ «Վահան ի գործ ոսկեհատին շեա ինձ մօտ երթալ եւ իւր ժողովեալ զամենայն ոսկի աշխարհին խորհի երթալ առ կայսր եւայլն», որից երեւում է թէ ոսկեհատը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ երկրի հարկերն հաւաքել, ուստի պետք է կարծել, որ Վահանը նորի-նորի դարձն էր կատարում: Այնուամենայնիւ ոսկեհատ խօսքը չի կարող մատնացոյց լինել ոսկի հանքերի վերայ. բնութեամբ ոչ խօսքը այդ բարդութեան մէջ, ինչպէստեղ բոլոր նախադասութեան միտքն է հասկացնում, ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ փող. անմշակ ոսկի լինել չի կարող ուրեմն:

1. ԲՃՆԻ, ԲՋՆԻ:

Արեւան քաղաքից հիւսիս շրջանի գետի ձա-
րում մի փոքրիկ գիւղ է այժմ, որ Ա. դարում
հռչակաւոր բերդերից մէկն էր, իսկ յետագայ ժամա-
նակներում այստեղ էր ԲՋՆու արքեպիսկոպոսական
աթոռը:

ԺԲ. դարում Գրիգոր Պահլավունու կաթուղի-
կոսութեան ժամանակ մի հողէւոր ժողով եղաւ, որ
կանոն սահմանեցին, որ առանց շորս մեծ արքեպիսկո-
պոսների կաթուղիկոս շքնարուի եւ շօժուի: Այս շոր-
սից մէկը պէտք է լինէր ԲՋՆու արքեպիսկոպոսը:

ԲՋՆու տեղագրութիւնն այսպէս է նկարագրում
Յովհաննէս Եպիսկոպոս Շահխաթունեանց. «Ի վեր
անդր ընդ ձորն շրջանի գետոյ յարեւմտեան եղեր —
հնազոյն ամրոց նորա (ԲՃՆու) եւ բերդն է սոս ինչ
բնական դրութեամբ ի հարաւոյ եւ յարեւելից ուղ-
ղաբերձ քարակաւոր անմատչելի. յարեւմտից եւ ի
հիւսիսոյ փոքր ինչ ստորոտովք եւ հնարաւոր ընթա-
ցից մարդոյ, այլ այնք եւս ամրացեալ բարձրաբերձ
պարսպօք եւ աշտարակօք յորձաբար վիմաց եւ ի կրոյ
եւ մուտ ելից նորա յարեւմտից. ինչինչ տեղեր այս
պարսպաց քայքայեալ են յաղագս հին աւուրց զոլոյ
չինութեանն: . . . Քաղաք ըստ հնոյ կամ գիւղն ըստ
արդեանս անմիջապէս յարեւմտից ամրոցին եւ ի հիւ-
սիսոյ գետոյն՝ է բաւականաչափ տարածութիւն ի խո-
րածորի անդ երկայնեալ ընդ գետն եւ ծոցաւորեալ
յստորափ անդ լերինն: . . . (Բ. եր. 180:)

2. ԱՆԻ ԲԵՐԳ, տես զԼ. Ը. 14:

3. ԴՈՒԻՆ:

Խորենացին խօսելով Խոսրով Բ. ի մասին ասում
է. «Սորա զքաջութենէ եւ զբարի յիշատակաց անփոյթ

արարեալ, գրօսութեանց եւ հաւորսութեանց պարա- ԳԼ ԻԵ
 պեալ. նորին ազգաւ անտառս առ Ազատ գետովն 3
 անկէ: . . . Նաեւ զարքունիան փոխէ վերայ անտառին
 յոստ մի . . . որ ըստ պարսկական լեզուին Գուին կոչի,
 որ թարգմանի բլուր: . . . Եւ յս պատահեցաւ, Շօ-
 պէնի կարծիքով, 350 թուին, Ք. յս: Այդ ժամա-
 նակից սկսած Գուինը եղաւ մայրաքաղաք Հայոյ՝ թէ
 թագաւորների եւ թէ մարգպանների ու սասիկանների
 օրով: Մինչեւ 924 թիւը այնտեղ էր եւ Հայոց հայրա-
 պետական աթոռը, որ յետոյ մինչեւ 1441 թիւը թա-
 փառական էր մեծ մասով, մինչեւ որ նորից հաստա-
 տուաւ իր բուն տեղումն Աջմիածնում:

Գուինը կոչուում է ուրիշ կերպով եւ Ռոսան
 Գուին. արդեօք այն պատճառով, որ նա սասի վերայ
 էր շինած՝ թէ այն պատճառով, որ նա մայրաքաղաք էր
 եւ արքունիքի կեդրոնը: Գուին ուներ եւ իւր առան-
 ձին գաւառը, որ ձգուում էր մինչեւ Արասին, մինչեւ
 Շարուրայ գաղաք եւ մինչեւ Ազատ գետը:

Գուինի իսկական տեղը դեռ յայտնի չէ, որով-
 չետեւ ուսումնական հետազոտութիւններ, ինչպէս
 առ հասարակ, նորա վերայ եւս կատարուած չեն:
 «Գուինի վերաբերութեամբ էլ, ասում է Շօպէն,
 կասկածում է մարդ, ինչպէս եւ Արտաշատի վերաբե-
 րութեամբ, թէ արդեօք իսկ այնտեղն էր գտնուում
 քաղաքը, ուր յիշուում է այժմ նորա անունը: Նախ
 որ՝ այժմու տեղի դիրքը հարթ է, այլ ոչ բլրածեւ-
 երկրորդ որ՝ աւելի մտախի գետը Մեծամորն է () այժմ,
 այլ ոչ Ազատը, ինչպէս որ ցոյց է տալիս Խորենացին,
 եւ վերջապէս՝ եթէ այստեղ էրր եւ իցէ Գուինի նման
 մի քաղաք գտնուած լինէր, չէր կարող այն սասի-
 ճանի կոչելէ նորա հետքը, որ ոչ մի շինութեան նը-
 շան չերեւար: Թէ որ Խորվիրապը վերջին Արտաշատն
 է, այն ժամանակ Գուինի տեղն աւելի հաւանական է
 կարծել Գաւալի գիւղը — իսկ բլուրի վերայ՝ Արտա-
 շատից հիւսիս Աւտի գետի վերայ. այս գետը այդ
 արաբական անունը գտնելուց յառաջ գուցէ կոչուում
 էր Ազատ: . . . »

ԳԼԻԵ՝
3

“Մեր ենթագրութիւնն աւելի հաւանական է այն պատճառով, շարունակում է Շօպէն, որ Գաւալի խօսքը Գուին խօսքի թարգմանութիւնն է երեւում: . . . Սէն Մարտէնը աշխատելով Գուին խօսքի ստուգարանութեան վերայ, շի դտնում մի համապատասխան բառ Պարսից լեզուի մէջ, որ նշանակէր **բլոք**: Շատ կարելի է, որ Գուին խօսքը **քէլ** (ուղտ) խօսքից է յառաջացել, որովհետեւ այն բլուրը, որի վերայ քաղաքը շինուած է, նման է ուղտի մէջքին:” (’)

Փաւստոսի խօսքերից երեւում է, որ Գուին խօսքը բլուրի անունն է: Օտարները այդ խօսքը արտասանում են զանազան կերպ՝ Բիւզանդացիք Գուին = Δουβλος են ասում, Ասորիք՝ Ա-Գ-Է, Արաբները Գուին կամ Գէթէլ:

Գուինն այժմ մի շնչին գիւղ է Երեւանի նահանգում, Երեւան քաղաքից դեպի հարաւային արեւելք:

4. Սիսական պետութիւն, որ է Սիւնեաց իշխանութիւնը կամ նախարարութիւնը. իսկ այն մարդիկ որոնց վերայ ցաւում է Սիւնեաց Ստեփանոս եպիսկոպոսն իւր Պատմութեան մէջ, հետեւեալներն են՝ Վասակ Սիւնեաց, Վարազվազան եւ Գ.գիհոն, որոնց մասին կարեւոր տեղեկութիւնքը տես այս պատմութեան մէջ:

5. Ռրծայ իշխան:

“Վա սեպուհ մի Ռրծացի, որում անուն էր Վարազներոսհ, որդի Աղթեկայ իշխանին Ռրծայ, որ էր յերգմանն ընդ նախարարսն Հայոց նենդեալ ուխտին սրբոյ երթեալ աւերէր զհաստատանն **Բ-Ն-ԷԷԷ** եւ առեալ զամենայն կարասի շահաստանին գիմեալ ամբանայր ի բերդն, որ անուանեալ կոչի **Ս-Գ-Է** քէրք, որ էր բերդ ամուր իշխանութեանն ի բեանց:”, Ղազար, եր. 367: Եղիշէն էլ Վասակի օգնականների շարքում յիշում է Ռրծայ իշխանի անունը (Ներսէհ):

1. Կանգարաց գաւառ:

«Յարուցեալ վաղվաղակի եւ անյապաղ ամենայն զօրքն Հայոց առ արքայն Արաց հասանէին եւ բանակեալք առ վայր մի ի գաւառին Կանգարաց զաղարէին: . . . Թեպէտ եւ տօթ էր ժամանակն հարկաւորեցան իջանել ի դաշան ճրճանյն եւ յիշխանացն Հայոց ոմանք ոչ յաջող համարէին զէջս զնդին Հայոց ի Աիրս: . . . Եւ շեւ եւս անցեալ աւուրս երեք կամ շորք զայր հասանէր Միհրան եւ բանակէր դէմ յանդիման բանակին Հայոց մօտ ի բանակն յայնկոյս զետոյն զոր Կուր զեան անուանեն. եւ բանակն Հայոց չուեալ յայլ տեղի հեռագոյն ի բանակէն Պարսից: և Ղաղար, եր. 404 եւ այլն:

Ղաղարի այս խօսքերից երեւում է, որ Կանգարաց գաւառը գտնուում էր Հայաստանի հիւսիսային կողմը Արաց սահմաններին մօտ Կուր գետի աջ կողմից: Կուր գետի ափումը կար մի դաշտ ճարմանայնի անունով, որն արդէն Արաստան է համարուում Փարպեցու խօսքով: Խորենացին ասում է որ Գուշարն հասաւ Կանգարք, որ է լեառն Մթին. եւ Կանգարք գաւառը երկու տեղ էլ դնում է իւր աշխարհագրութեան մէջ. Արաստանում եւ Գուգարք գաւառում, որ նշանակում է թէ երկու երկրում էլ այդ անունով գաւառներ կային: Շօպէնն երեւի Խորենացու խօսքերից առնելով ասում է, որ Կանգարքը Գուգարքի ամենափերջին գաւառն է ընդէն Մթին ասուած լեռների մէջ: Այս բոլոր տեղեկութիւններից պէտք է եզրակացնել, որ Կանգարքը այժմու Բորչալու այ կողմերը պէտք է լինէր, Բորչալու գետի վրայով դէպի արեւելահասիս. ըստորում Մթին լեառն ասուած սարերին համապատասխանում են այժմու Մօկրայա եւ Ղալուար ասած սարերը, որոնք մեծ մասով մառախլապատ են եւ մութը: Բացի այն՝ այդ տեղերն են

Հին Գուգարքի արեւելեան եզերքը եւ աւելի մօտ են ^{ՔԼ. ԻԸ}
երեւում Տայոց դաւառին, ուր առանձնացաւ անյա-
Նող պատերազմից յետոյ Աշահան Մամիկանեանը: Իսկ
Ճարմանայնու դաշտն երեւի ընկնում էր Բօրչալուի եւ
Աուր գետի իրար հետ խառնուելու տեղում:

-
2. Դու գիւղ,
3. Մկնառինձ գիւղ, } տես զԼ. Է. 6:
-

1. Զորացի:

Տայքի հարաւային զաւառներից մէկն էր՝ Բասե- սենին սահմանակից: Շուգէնն ասում է, որ այդ զաւառն բնդ ամէնն երկու դիւզ ունէր:

2. Ղաղապո՛մ գաւառ:

Այն ժամանակ երբ Հայոց երկիրը երկու մասն էր եղել Զունաց եւ Պարսից իշխանութեան տակ եւ իւրաքանչիւր բաժնի հայ ժողովուրդը ապրելով օտար պայմանների մէջ հետզհետէ կորցնում էր թէ՛ հաւա- տի եւ թէ՛ ազգային միութեան սէրը, Ս. Սահակ Պարթեւ կաթուղիկոսն (Ե. դար.) ինչպէս վկայում է Խորենացին, «թողու զՄեսրոպ ի վերայ վարդապե- տութեան կոզմանն արեւմտից (Զունաց) . . . , Հրամայե քննել զժանտաղօրծ Քորբորիտոննսն եւ էթէ ոչ հե- ղութեամբ եւ ոչ սասախ զայցեն յուզգութիւն՝ չար- չարանօք հալածել. զի թշնամանք ի թշնամանաց վրէժ առնուցուն եւ խայտառակեցի իրաւացի մա- հուամբ անիրաւ մահ հողոց . . . Եւ Մեսրոպայ կա- ցեալ, ասում է, յանապատ եւ ի հովանաւօր տեղիսն, որ Շողճուհն անուանին, բովանդակեաց զվարդա- պետութիւնս առաջին առեւոյ խմբիցն: Քանզի ոչ որ- պէս արուեստ ուսուցանէր, այլ իբրեւ զհոգի առաքե- լարար աշակերտելոցն տայր: Յետ որոյ թողեալ վե- րակացուս յիւրոց աշակերտելոցն ի նմին տեղուջ, ըզ- Ղեւսնդ եւ զԵնտփք ի Սպեր, իսկ ի Գերջանն զնոցին եպիսկոպոսն զԳնիթ, եւ յԵկեղեաց՝ զԳանան, ինքն եկեալ յԱյրարատ, անցանէ յառաջնոյ բնակութեան զաւառն Գողթն:»

Խորենացու այս խօսքերից երեւում է, որ Շաղ- գոմբը Սպերին (Տայքում) եւ Գերջանին (Բարձր Հայքում) սահմանակից է: Բացի այն՝ Խորենացու աշ-

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ՝

1. Ո՞րն է Հայոց պատմութեան դարադուխը:

Այս հարցը մեզ համար ապարտաբար անմեկնելի է տակաւին: Ունեցե՛լ են Հայերն իրենց դարա-

* Ո՛չ է պատմութիւն ճշմարիտ առանց ժամանակագրութեան, ասում է Խորենացին: Ժամանակագրութիւնն սորգարեւ պատմութեան գլխաւոր օժանդակներից մէկն է. ինչպէս որ դժուար է մի ազգի պատմութիւնն հասկանալ առանց գիտնալու նորա բնակութեան տեղը, նորա կրօնական ձեւերը, սրբութիւնները կամ համոզմունքը, նորա հասարակական կեանքի ուղղութիւնը, խաղերը, տեսարանները, զգեստը, զէնքը եւ այլն, այնպէս էլ անկարելի է այդ ամէնը պարզ բմբունել առանց գիտնալու նոցա գոյութեան ժամանակը: Ժամանակագրութիւնն այսպիսով մի անսխալ թել է, որ առաջնորդում է մեզ պատմութեան Վարիւրինթոսի մէջ. ժամանակագրութեան լապտերը չունեցած մենք խորխորում ենք մի անճարին մթութեան մէջ, մենք անկարող ենք կշռել եւ տեսնել նոյն իսկ մեզ համար ամենահեռաքրքրի անցքերի նշանաւորութիւնը եւ իմանալ նոցա յարաբերութիւնը զէպի մի այլ անցք:

Ժամանակագրութիւնը նոր գիտութիւն չէ, նա գրեթէ այնքան հին է, որքան եւ աստղաբաշխութիւնն ու թուարանութիւնը, նորա օրօրոցն հին Եգիպտոսն է, իսկ նորա նախահայրն յոյն փիլիսոփայ Երատոսթենէսը (*Ερατοσθένης*), որ ծաղկեցաւ 275—194 թուին Ք. յս. Վղէքսանդրիս քաղաքում Պաղոմես Գ. Եւերգերս թագաւորի օրով: Խօսք չկայ, որ այդ հնութիւնը կախուած է աշխարհիս գործնական պահանջներից, որովհետեւ մարդիկ կարօտ էին իմանալու նաեւ օրերի, ամիսների, տարիների եւ զարերի հաշիւը: Այդ պատճառով հին ժամանակագրութեան սահմաններն ամփոփուած են աստղաբաշխական եւ զուտ շափաբերական գիտօղութիւնների մէջ:

Այլ է այն ժամանակագրութիւնը, որ ծառայում է պատմութեան նպատակներին. այստեղ հին ժամանակագրութիւնը կարող է նպաստաւոր լինել իւր թուերոգ. օրայց լոկ այդ թուերը բաւական չեն կշռելու այս կամ այն անցքի հնութիւնը կամ վերաստուգելու պատմական իրողութիւնների համբնթացութիւնը. այստեղ հարկաւոր է գիտնալ եւ իւրաքանչիւր ազգի տօմարը այսինքն իմանալ թէ մեր ուսուցեալիս քանի ազգի դարադուխը ո՞րն է, ո՞րն է նորա առաջին ամսի առաջին օրը կամ ի՞նչ հաշուով է լրանում նորա տարեւրջանը: Այսպէս մենք գիտենք, որ հին Յունաստանի դարադուխն է

զլուխը քրիստոնէութիւնից յառաջ եւ ինչ առթիւ
 հաստատուած, այդ մասին չկայ որոշ ցուցումն: Այն
 հանգամանքից, որ Հայերն էլ ամանորաբերի տօն ու-
 նէին Նաւասարդի մէկին նաեւ առանձին ամիսներ ու
 տարեհաշիւ (տես զլ. Զ. 5 եւ զլ. 2. 3.), ցոյց է
 տալիս, որ ունեցել են եւ մի յատուկ դարազլուխ:

Հայոց պատմիչները, որոնց մէջ եւ Հայոց պատ-
 մահայր Խորենացին, իրենց ժամանակագրական ցու-
 ցումներն անուժ են աշխարհիս ստեղծագործութեան
 տարիներով, կամ մի որեւիցէ աշխարհակալի (գորօրի-
 նակ Աղէքսանդր Մակեդոնացու) թագաւորութեան
 եւ կամ Պարսից թագաւորների կառավարութեան
 տարիներով: Ահներեւ է, որ այս ամէնը, եթէ հիմ-
 նաւոր էլ լինի, այնու ամենայնիւ ազգային չէ:

Քրիստոնէութեան հաստատուելուց յետոյ պէտք
 էր սպասել, որ 303 թիւը Ք. յա. այսինքն Հայոց ա-
 աջին եկեղեցու՝ սուրբ Էջմիածնի հիմնարկութեան
 տարին համարուէր դարազլուխ վերանորոգեալ ազգի
 պատմութեան համար. բայց մեր պատմիչները շարու-
 նակում են նոյն եղանակով իրենց ժամանակագրական
 ցուցումները՝ ինչպէս որ քրիստոնէութիւնից յառաջ
 պատահած անցքերի մասին են խօսում: Նորա մեծ
 մասամբ աչքի առաջ ունին Բիւզանդական թագաւոր-
 ների դահակալութեան տարին: Արեւմն պյտեղ էլ
 նոյա հաշիւն անհաստատ է եւ փոփոխական:

Հայոց ազգային առմարը հաստատուաւ վեցերորդ
 դարում Ք. յա. այդ տրմարով Հայոց ազգային

առաջին Աղիմայիականը որ էր 776 թուի յուլիս ամսին
 Ք. յա. հին Հռովմայեցոցն է Հռովմի հիմնարկութեան
 տարին, որ է 754 թուի մարտի մէկին Ք. յա. արդի
 քրիստոնէայ ազգերի ընդհանուր դարազլուխն է մեր
 Փրկչի ծնունդը. Մահմտականներինն է Մահմտի փա-
 խուսարը Մէքքայից Մեդինա 622 թուի յուլիսի 15ին
 Ք. յա: Նմանապէս եւ գիտենք, որ Հայոց առաջին ա-
 միսն է Նաւասարդը (Օդոստոս) եւ այդ ամիս մէկին
 կատարուում էր Հայոց նոր տարին, տես Խորենացի
 գիրք Բ. զլ. 49: (Հայոց ամիսների մասին տես պ. Ք.
 Պատկանեանի Ռուսերէն գրուածքը «Մի շանի խօսք
 Հայոց ամիսների անուանց վերայ», արագրութեան
 Ս. Պրբդ. 1871):

Թուականութեան դարազլութիւն է՝ 551 Թուի Նաւա-
սարգ ամսի մէկը (Օգոստ. 11—12) Ք. յա. այդ
Թուականից սկսած Հայոց ապագայ պատմիչներն եւ
կառավարիչ անձինք հաշուում են ամենայն մի յաջոր-
դող իրողութեան ժամանակը:

Առաջիկայ աղիւսակների մէջ տարիներն հաշուած
են փրկչական թուականութեամբ Քրիստոսից յառաջ
եւ յետոյ: Արովհետեւ թէ Սասանեան թագաւորու-
թեան հաստատուիչն Արեւելքում, որ 226 թուին էր
Ք. յա. եւ թէ Հռովմական կայսերութեան վերա-
կազմուիչն Արեւմուտքում, որ 284 թուին էր Ք. յա.
Գիտկեախանս կայսեր ձեռքով, մեծ յեղափոխութեան
պատճառ եղան այն ժամանակուայ Ասիայի քաղաքա-
կան կեանքի մէջ. այդ պատճառով 226 եւ 284 թուա-
կաններն ընդունել ենք իբրեւ սկզբնակէտ մեր ժամա-
նակագրական հաշիւների համար: Այդ թուականներն
իբրեւ ժամանակագրական սկզբնակէտ ընդունելու
պատճառն է եւ հետեւեալը. —) որ Սասանեանների
հաստատուիլը (226) պատճառ եղաւ Հայոց քաղաքա-
կան կեանքի նշանաւոր փոփոխութեանը. ք) որ Հայոց
պատմիչներն, ինչպէս ասացինք, հաշուում են Բիւ-
զանդացի (284) կայսրների տարիներով եւ զ) որ այդ
թուականներն համաշխարհական պատմութեան մէջ
եւս նշանաւոր են եւ տակաւին հաստատ են ու աներկ-
բայելի: Այս պատճառով շարժուած մենք մեր աղիւ-
սակների հաշիւն սկսեցինք մեծն Խոսրով Ա. թագաւորի
ժամանակից, որն, ինչպէս յայտնի է, Սասանեանների
նախահօր ժամանակակիցն էր:

2. Մեծ Խոսրով Ա. ի թագաւորութեան ժամա- նակը:

Խորենացու տուած տեղեկութիւնները շատ
չփոթ են այդ ժամանակի նկատմամբ: Նա ասում է,
որ Խոսրովը թագաւոր նստաւ Արտաւանի թագաւո-
րութեան Ա. տարին: Արտաւան Գ. թագաւորեց
216—226 թիւր Ք. յա. ուրեմն Խոսրովի թագաւո-

բութեան Ա. տարին է 218 թիւը ք. յտ. նորա վերջին տարին որոշելու համար մենք ունինք Խորենացու հետեւեալ երկու ցուցումք: Ա) Խորենացին ասում է՝ Խոսրովը մեռաւ 48 տարի թագաւորելուց յետոյ. սորանից հետեւում է, որ նորա թագաւորութեան վերջին տարին $218 + 48 = 266$ թիւը ք. յտ: Բ) Խորենացին ասում է՝ Արտաշէր Սասանեանն եւ նորա որդին տիրեցին Հայաստանին 27 տարի: Եթէ ենթացրէք, որ Սասանեանները տիրեցին Հայաստանին Խոսրով Ա. ի մահից յետոյ անմիջապէս, այն ժամանակ կը հետեւի, որ Տրդատի թագաւորութեան Ա. տարին է $266 + 27 = 293$ թուականը ք. յտ., որ հակաճառում է նոյն իսկ Խորենացու վկայութեանը. որովհետեւ Տրդատի թագաւորութեան Ա. տարին նոյնն է, ինչոր Գիսկղեօտիանոս կայսեր Գ. տարին այսինքն 286 թուականը ք. յտ:

Սորանից հետեւում է, որ Խորենացու երկու ցուցումներից մէկը ճիշդ չէ: Մեզ աւելի հաւանական է երեւում երկրորդ ցուցումը. միեւնոյն ժամանակ բոլոր մեր պատմիչներն էլ միաբերան վկայում են, որ Տրդատ թագաւորել է Գիսկղեօտիանոսի Գ. տարին. ուրեմն 286 թուականն էլ առ այժմ հաստատ է եւ անփոփոխ: Եթէ այսպէս է, այն ժամանակ կը հետեւի, որ Խոսրովի մահուան տարին չի կարող աւելի ուշ լինել քան $286 - 27 = 259$ թուականը ք. յտ: Եթէ այս 259 թուից հանենք 218, այն ժամանակ կ'երեւի, որ Խոսրովը թագաւորել է ամենաշատը 41 տարի այլ ոչ 48, ինչպէս ասում է Խորենացին:

Բայց մեզ երեւում է, որ Խոսրովն աւելի պակաս պէտք է թագաւորած լինի. որովհետեւ զժուար է ենթացրել որ նորա մահից յետոյ անմիջապէս մանէին Սասանեաններն Հայաստան. եւ այս երեւում է նորանից, որ Հայոց նախարարները Յունաց զօրքերի օգնութեամբ մի ժամանակ հակառակութիւն ցոյց տուին եւ սպասում էին Բիւզանդիոյ կայսրից օգնութիւն, ինչպէս վկայում են Խորենացին եւ այլք:

Միւս կողմից՝ եթէ 266 թուին համարելու լի-

նինք Խոսրովի մահը, դուրս կու գայ, որ Սասանեան-
ները տիրել են Հայաստանին ոչ աւելի քան 286—
266=20 տարի:

Թէ այս երկու թուերից որն է աւելի հաւանա-
կան՝ Խոսրովի 41 տարի թագաւորելը թէ Սասանեան-
ների 20 տարի տիրապետելը, այդ կրմնայ խնդրելի:

Սակայն այս երկուսից որն եւ ընդունելու լինինք,
պիտի հետեւի, որ Խոսրով Ա. իւր պատերազմները
վարում էր ոչ թէ Արտաշէր Ա. Սասանեանի հետ՝ այլ
Շապուհ Ա. Սասանեանի: Եւ Խոսրովի մահն էլ Շա-
պուհ Ա. ի օրով է եղած, այլ ոչ Արտաշէր: Եւ այս
հաստատումում է նորանով, որ Խորենացին ասում է
թէ Խոսրով Ա. սկսեց պատերազմել Հռովմայեցւոյ
Փիլիպպոս Կայսեր (244—249) թմբակէն եւ երկրորդ
անգամ պատերազմ քննել էլ՝ Փիլիպպոսն որդէն
վաղձնել էր: Իսկ Արտաշէր Ա. թագաւորեց 226—
240. Բնչպէս կարող էր Խոսրով Ա. պատերազմ բա-
նայ 244 թուից յառաջ, մինչդեռ 240 թուին Ար-
տաշէս արդէն մեռած էր:

Թէ ինչու Խորենացին Շապուհի տեղ Արտաշէր
է ասում, այդ կարող է զանազան բացատրութիւններ
ունենալ. ուրիշ անգամ դէպք կ'ունենանք այս մա-
սին աւելի ընդարձակ խօսելու:

3. Արշակ Բ. ի թագաւորութեան եւ ներսէս մեծի
հայրապետութեան ժամանակը:

Խորենացին չի յիշում թէ երբ թագաւոր նրա-
տաւ Արշակ Բ. սակայն նորա պատմութեան ընթաց-
քը այնպէս է ցոյց տալիս, որ Արշակը թագաւոր նրա-
տաւ Վաղէնափանոսի թագաւորութեան սկիզբները.
Եւ Թէոդոս մեծի թագաւորութեան ժամանակ նա էլ
գահի վերայ չէր: Արշակ Բ. թագաւոր նստաւ 364
թուին Ք. յա. այս հաստատումում է նորանով, որ
նորա հօր Տիրան Բ. ի վերջին տարին էլ այդ 364
թուականն է: Վաղէնափանոս կայսրը թագաւորեց
364—375 թուին Ք. յա. նորան յաջորդեց Վաղէս

375—378 թուին. Վաղէտին յաջորդեց Թէոդոս մեծ
379—395 թուին: Ուրեմն Արշակ Բ. ը թագաւոր
նստաւ Վաղէնտիանոսի Ա. տարին այն է 364 թուին.
Թագաւորեց Վաղէնտիանոսի եւ Վաղէտի ժամանակ
եւ զահից ընկաւ Վաղէտից յետոյ. այս երեւում է
նորանից, որ Ներսէս մեծը դեռ նոր էր վերագարձել
աքսորից Թէոդոս մեծի թագաւորութեան Ա. տարին,
երբ Պարսից Ալանոզան զօրավարն եկաւ զօրքով Ար-
շակի վերայ եւ բռնեց նորան ու տարաւ Պարսկաստան,
որով եւ վերջացաւ նորա թագաւորութեան ժամա-
նակը. զուցէ նա կապանքի տակ աւելի երկար ապրե-
ցաւ, բայց այսրանք հաստատ է, որ Թէոդոս մեծի
ժամանակ արդէն թագաւոր չէր, այլ Ներսէս մեծն
եւ նախարարք այդ կայսեր օգնութեամբ թագաւոր
գրին Արշակի օրդուն Պապին:

Այսպէս Արշակի թագաւորութիւնը չէր կարող
աւելի աւելել քան 364—380, այսինքն 16 տարի եւ
ոչ էլ դորանից պակաս: Սորանից հետեւում է, որ
Խորենացու յիշած 30 տարին, կամ Փաւստոսի յիշած
« առաւել քան զ30 ամ », եւ կամ միւս պատմիչների
յիշած 7 ամ ժամանակը, որ տալիս են Արշակ Բ. ի
թագաւորութեանը, սխալ է եւ շփոթ: Արշակը չէր
կարող ոչ մի կերպով 30 տարի թագաւորութիւն ա-
նել. այն ժամանակ նա պէտք է մինչեւ Թէոդոսի
մահը թագաւորած լինէր որ ակներեւ հակասութիւն
է նոյն իսկ Խորենացու վկայութեանը. շատ կարելի է,
որ նա ընդ ամենը 30 տարի կեանք է ունեցել իւր զա-
հակալութեան օրից մինչեւ իւր մահը, այդ այլ
խնդիր է:

Արշակ Բ. ի թագաւորութեան ժամանակի հետ
կապ ունի եւ Ներսէս մեծի հայրապետութեան ժամա-
նակը: Խորենացին ասում է՝ Ներսէս մեծ կաթուղիկոս
նստաւ Արշակ Բ. ի Գ. տարին, կաթուղիկոս երեւոյն շր-
տաքէ ու վախճանեցաւ Պապի ժամանակ: Եթէ Ար-
շակ Բ. 30 տարի շթագաւորեց այլ միայն 16 տարի,
խօսք չկայ, որ Ներսէս մեծի 34 տարի հովուելն էլ
անկարելի բան է. հաստատ է, որ նա Արշակի Գ. տա-

ըին նստաւ եւ Պապի Գ. կամ Գ. տարին վախճանեցաւ. ուրեմն նա էլ շէր կարող աւելի հաշուել 4=ն 366—384 = 18 քաշի. իսկ եթէ խորենացու ասածով լինէր, այն ժամանակ Ներսէս մեծի վերջին տարին պէտք է լինէր $366 + 34 = 400$ թուականը, երբ կառավարու՛մ էր նորա որդին Սահակ Պարթեւ:

4. Արշակունեաց անկումը, տես զԼ. Ա. 8:

5. Վասակի Մարգարանութիւնը, տես զԼ. ԺԳ. 2:

Հայոց անարժան կաթնոստիկոսներն Ե. դարում. Մուրմակ, Բրբրիչոյ եւ Շմանկ: Ս. Մահակի եւ Ս. Սկարոպի մահը*:

- Պատմ. Եւ տանուտիրացն Հայոց, որոց խոստացեալ էր զկաթնոստիկոսութիւնն Սուրմակայ՝ Արծկեցի երիցոյն, նստուցին զնա յաթու կաթնոստիկոսութեան Հայոց.
- Խորհմ. Բայց Սուրմակայ ոչ աւելի տեւեալ քան զմի ամ՝ ի նոցին նախարարացն հալածեցաւ յաթուոյն. որ ապա զիւրոյ դաւառին զՔղնունեաց զեպիսկոպոսութիւնն ի
- Պատմ. Պարսից արքայէ եգիտ ունել ազգաւ: Ինդրեցին այնուհետեւ նախարարքն Հայոց յարքունուստ կաթնոստիկոս եւ թագաւորն Առամ ետ նոցա զՔրքիչոյ ոմն Ատրի. սա եկեալ յաշխարհն Հայոց իւրովք
- Խորհմ. րեանց աշխարհին՝ ամեալ ընդ ինքեանս եւ կանայս
- Պատմ. անկալուչս՝ եւ ոչ կէին ըստ ամբիծ կրօնիցն, զոր եղեալ՝
- Խորհմ. Էր՝ յամենայն եկեղեցիս Հայոց սրբոյն Պրիզորի, այլ
- Պատմ. անժուժարար եւ աւելորդօք եւ յափշտակութեամբ
- Պատմ. վախճանն լցն վիճակաց վարեալ ամս երես: Եւ տաղտկացեալ մեծամեծ տանուտեարքն Հայոց եւ աւագ սեպուհքն եւ ամենայն ժողովրդոցն բազմութիւնք ընդ վարս մարդկան, որք եկեալ էին ընդ Բրքիչոյի. սուգ առեալ հեծէին անմխիթար՝ սքանչելի քահա-

* Այս գլուխն իրօք պէտք է Հիսուսաճրի առաջին եւ երկրորդ զբերում երկրորդ գլխի տեղը լինէր. բայց որովհետեւ սորա բովանդակութիւնն ամբողջութեան մէջ չամմատարար երկրորդական նշանակութիւն ունի եւ միջանկեալ պատմութիւն է, այդ պատճառով մենք անյարմար համարեցինք զնել այն տեղում: Այնուամենայնիւ Ահհմիհրչապուհի մարզպանութեան ժամանակի վերայ աւելի լիակատար զազգափար ունենալու համար կարեւոր է գիտենալ եւ կաթնոստիկոսական ամսոթի վիճակը. այդ պատճառով եւ պարտք համարեցինք հետաքրքրողների համար տեղափոխել այստեղ այդ գլուխը՝ հիսուսաճարար կազմելով ժամանակակից եւ այլ պատմիչների խօսքերից միմիայն գրոց լեզուով. բովանդակում է իւր մէջ ութնամեայ ժամանակի նկարագիր այն է 432ից մինչեւ 440 թուականը Գ. յտ:

նայք սուրբ եկեղեցւոյ՝ յառաքելանման աջոյ հայրապետին ձեռնադրեալք. եւ շկարացեալք հանգուրժեւ, մերժեցին զԲրքիչոյն՝ ծանուցանելով Առամայ թէ « ոչ են կարգք սորա եւ վարք ըստ կարգի մերոյ աշխարհի ուսման. տուր մեզ առաջնորդ ըստ մերում բնիկ կարգիս, որ եղեալ վերակացու կալցի հաստատուն զկարգք սուրբ եկեղեցւոյ »: Եւ յերկուս բաժանեալ նախարարքն Հայոց յիւրաքանչիւրոցն առաքելցին խնդրել ակթոսակալ յարքայէն Պարսից. Առաջ Երծրունեաց տէր եւ Հմայեակ Աշոցաց² տէր՝ զոր զքարքայ կամեցի. իսկ Մանէճ Ապահունեաց տէր եւ Սպանդարատ Արշարունեաց³ տէր՝ զմեծն Սահակ. նաեւ զօրավարին Անատոլեայ⁴ ի կարնոյ զՀաւուկ ոմն ի Աուկայառճոյ. յղեցին եւ բազմութիւնք եպիսկոպոսացն հանդերձ երանելեաւն Մերոպաւ եւ բովանդակ ուխտիւ եկեղեցւոյն մաղթանս՝ զքահանայն Տիրուկ զորդի Մովսիսկան ի Զարիշատէ Անանդայ: Իսկ Առամ յերկմիտս եղեալ կասկածանօք տարուբերէր՝ մի՛ գուցէ ոչ առնելով իմ զոր խնդրեն՝ առ կայսր Յունաց՝ հաստատեալ անկանիցին նախարարքն՝ հարկել եւ զինուորել կայսեր: Առան որոյ զերկաքանչիւրոցն կատարեաց զխնդիր՝ տուեալ յակթոս եպիսկոպոսապետութեան զայլ ոմն ասորի Հմուէլ անուն, զի լիցի ընդգիմափառ մեծին Սահակայ եւ հակառակակթոս. եւ գործ նմա զատուցեալ՝ զընկերել մարզպանին, կալ ի վերայ բաշխից հարկաց խնդրեցելոց եւ զատաստանաց եւ այլ աշխարհական կարգաց: Եւ զմեծն Սահակ արձակեալ թողու ի նա սակաւ զիւզս ի նորին տանէ, զի նստցի յինքեան՝ միայն ի խանութիւն ունելով վարդապետութեան սովորական կրօնիցն եւ ձեռնադրութեան զայնոցիկ, զորոց եւ Հմուէլն յանձն առնուցու: Բայց յարձակելն յանդիման իւր արարեալ ի բազմակոյտ ատենին, ասէ. « Երդ մեցուցանեմ զքեզ ի քոյին հաւատ՝ միամիտ կալ ի ծառայութեան մերում եւ ոչ խորհել իրս ապստամբութեան՝ պատրել ի մըլար հաւատակցութիւնն Յունաց եւ լինել կորստեան պատճառ աշխարհին Հայոց ի

մոզմոյ
ԱՅՈՒ.

ԽՈՒՆԷ.

մէնջւ, Յայնժամ կանգուն կացեալ մեծին Սահակայ՝
պարկեշտ եւ նազելի զինքն կազմեալ ի բեմբասացու-
թեան ձեւի համեստ հայեցուածովք, համեստագոյն
եւս ձայնի սկսաւ ճառել զերախտիս ծառայութեան
եւ զպերախտն ի նոցանէ լինել, բնդ նմին եւ զկեղ-
ծաւոր քաղցրաբանութիւնն նոցա յանդիմանելով եւ
եւ զգառնութիւն խորհրդոցն եւ զգործս շարաշարս.
յարելով զընդդիմաբանել հայհոյութեանցն, զոր ա-
սաց մնար հաւատակցութիւն. եւ զնոցայն խայտա-
ռակելով պաշտամունս, կատարեաց ի հրաշալի աս-
տուածաբանութիւն ըստ հանգուրժեւելոյ հեթանոսա-
կան լսելեաց. որով զգազաղացան մոգուցն լեզուք եւ
հիացեալ պակեաւ ինքնին թագաւորն եւ ամենայն բազ-
մութիւն հրապարակին. մինչեւ հրամայեաց Առամ
արծաթ բազում տալ նմա. այլ նորա ոչ առեալ ասէ
ցհամազգին իւր Սուրենն Պահլաւ. «Արծաթ նորա
նմա լիցի. բայց դու հաւանեցուցես զնա տալ ինձ
զերկուս զայս միայն. զգահ նախարարացն Հայոց, որ-
պէս կարգեալ է յԱրտաշէ եւ վարեցան մինչեւ
ցայժմ, նովին օրինակաւ հրամայեցէ եւ առ յապոյ,
զի մարզպանք Պարսիկք մի կարացեն ծանուցումն
սակս այնր առնելով ինչ զերազանցօրէն փոփոխել
ըստ կամաց իւրեանց. եւ միւս եւս զի դարձուցէ բզ-
տուն ազգականին իմոյ եւ քոյ՝ զմանկան Քաղաւոնի
զորդւոյն Հրահատայ, թէ եւ ոչ յիւրում ետեղ՝ զԱր-
շակունին յաշաղելով անուն, գէթ ի կարգ բնկեցեալ
բնդ այլ նախարարսն թուեսցի, յորում տեղով ինքն
կամեսցի,» Այնմ լսող եղեալ Առամայ հրամայէ զամե-
նայն կատարել. եւ դարձեալ հաստատելով զթոռն
նորին զԱրդան ստրատելատն ի տերութեան իւրոյ
ազգին Մամիկոնէից, արձակէ ի Հայս:

Եկեալ Շմուէլի կալաւ զաթոռ եպիսկոպոսապե-
տութեանն՝ հետեւեալ վարուցն Բրբրիչոյի եւ առաւել
եւս ազահութեանն մասամբ. զի նա զվախճանեալ
եպիսկոպոսացն յափշտակեաց զվիճակ, այլ սա եւ բզ-
կենդանեացն. քանզի փոխանորդ մեռելոյ ոչ տայ
թոյլ մեծին Սահակայ ձեռնադրել. եւ զկենդանեացն

դոյզն ինչ պատճառս գտեալ խափանման հարկաց ար-
քունի՝ հալածական առնէր, յինքն կորզելով զամե-
նեցուն զտունս բայց ի Սուրմակայն յայնմանէ, զորոյ
եւ մեծացոյց իսկ զվիճակն արքունի հրամանաւ հա-
նեալ ի բազմաց նմա հաւատայր. բնդ որ նախանձեալ
եւ այլ եպիսկոպոսաց՝ ժպրհեցան զնոյն առնել օգ-
նականութեամբ իւրաքանչիւր իշխանաց:

Իսկ Անատողի զօրավարն Յունաց զՀաւուկ Կու-
կրաճացի կացոյց մտինն Յունաց եպիսկոպոսապետ: Եւ
այսպէս աղմկեալ եւ շփոթեալ երկիրս Հայոց կեայր
լի անկարգութեամբ՝ ըստ յօժարութեան Աշէի
Արծրունւոյ:

Թողնայ
Ընթոյ.

Եւ եղև ի դառնալն սրբոյն Սահակայ ի Պարսից
եկն առ նա Աղան Արծրունի՝⁶ եւ ընկալաւ ի նմանէ
սքեմ կրօնաւորութեան եւ երթեալ բնակէ առ ան-
ձնապէս ի Գողթն գաւառի ի տեղում զարդապետու-
թեան սրբոյն Մեսրոպայ, զոր թողեալ խարսխեաց
Սահակ՝ յեկեղեցւոջն Կաթուղիկէ, որ ի Աղարշա-
պատ, ինքն կալով ի Բագրեւանդ գաւառի:

Խոսնց.

Բայց Շմուէլ կեցեալ ամս հինգ մեռանի ի մե-
րում աշխարհիս: Յայնժամ ժողովեալ ամենայն նա-
խարարացն՝ եւ բովանդակ ուխտին եկեղեցւոյ եւ ժո-
ղովրդոց միահամուռ գիմեալք բուռն հարկանէին զո-
տից սրբոյ առն Աստուծոյ Սահակայ եւ ասեն. «Մեղաք
յերկիրնս եւ առաջի քո. թող մեզ մեղուցելոցս եւ
ձեւացո՞ զքեզ ըստ օրինակի նախնւոյն քո սրբոյն
Գրիգորի, որ ոչ յիշեաց զայնչափ տանջանս եւ զքե-
րանս, զոր անցուցին բնդ նա նախնիքն մեր:», Աւ ազա-
շէին զնա դարձեալ ունել զաթոռն. խոտանային ի
Պարսից արքայէն հաստատել զնա՝ մուրհակ ամենե-
ցուն կնքեալ ազգաւ տալ թոռանց նորա զնոյն իշխա-
նութիւնս Այլ նա ոչ յանձն առնոյր. այլ խաղաղա-
կան պատասխանատուութեամբ ասէր. «Ես ոչ ուսայ ի
ժարդապետէն Քրիստոսէ բարկանալ ումեք, այլ քա-
հանայանալ ի վերայ տիրանենդ եւ տիրասպան եւ
մատնիչ ժողովրդոց ոչ կարեմ: Արդ զուք ձեզէն եղէք
վրէժ ինդիր թագաւորին ձերոյ եւ զայրացեալք նմա՝

Դազար.

Խոսնց.

Դազար.

զուրբ հաւատ 'մեր' մատնեալ ծաղը ետուք առնել
անօրինացն. իւ զիս արգեօք ջանայցէք մխիթարել
եւ կամ ում թախանձեցուցանէք զիս քահանայա-
նալ, որ զվիրաւոր սշխար հօտին քրիստոսի տեսանեմ
ոչ պատեալ եւ օծեալ եւ եղեալ ի վերայ գրաստու
եւ տարեալ ի պանդոկի, այլ առաջի զիշակեր զազա-
նաց ընկեցեալ: 1, 2 Եւ ի բազում թախանձելոյ նոցա
հարկաւորեալ պատմեաց 'Սահակ' զտեսիլն, որ յա-
ռաջ երեւութացաւ նմա: Եւ նախարարացն գիտա-
ցեալ թէ յաստուածային հրամանէ դադարեաց յազ-
դէ նորա քահանայապետութիւնն՝ զարհուրեցան եւ
այնուհետեւ ոչ ոք իշխէր յազազս այսպիսի բանից
խօսել ընդ նմա:

Խորհմ.

Դրոշմ.

Խորհմ.

Չքսան եւ մի ամ թագաւորեալ Առամ Բ.
մեռանի՝ թողլով զտէրութիւնն որդւոյ իւրում Յազ-
կերտի, որոյ մուացեալ զհաշտութիւնն իսկ եւ իսկ
դիմէ ի վերայ Յունաց ի Մծբին՝ հրամայելով զնորին
Ատրպատականի ի մեր աշխարհս ելանել: Արք եկեալ
բանակեցան հուպ առ Բազնայն աւանի: 2 Եւ այս ա-
մենայն այսպէս եղեալ՝ կեցեալ սուրբ Սահակ ամս
հարիւր քսան, 'եհաս նմա'՝ հիւանդութիւն մահու,
եւ առեալ աշակերտացն՝ տարան ի գեօղն, որ կոչի
բլուր՝ ի գաւառին Բազրեւանդայ՝ որպէս ի վայր ըն-
դանեզոյն եւ զերծ ի զօրացն Պարսից: Աւր եհաս
վախճան՝ կեցեալ եպիսկոպոսապետութեամբն ամս
երեսուն եւ մի՝ սկսեալ յերկրորդ ամէ վերջնոյ Խոս-
րովայ Հայոց արքայի մինչեւ ցսկիզբն ամին երկրորդի
Յազկերտի յելս ամսոյն Նաւասարդի յաւուր իւրոյ

Թոյմայ
Ըրօր.

Խորհմ.

Դրոշմ.
Խորհմ.

Կորիւմ.

ագագ.

ճննդեանն՝ յերկրորդ ժամու աւուրն ի պաշտաման ա-
նուշատ իւզոյն*: 2 Եւ ոչ գոյր իւր որդի, բայց միայն
զուստր մի տուեալ կնութեան Համազասպայ՝ տեսան
Մամիկսնէից եւ Հայոց սպարապետի, որ ծնաւ ի Հա-
մազասպայ երիս որդիս՝ զուրբն Աարդան, զուրբն
Հմայեակ եւ զերանելին Համազասպեան, որոց ետ եւ

* Կորիւն ասէ. "Յառաջնուսն ամն Յազկերտի ի Բա-
զրաւանդ ի գիւղ Բլրոցաց: Իսկ Ղազար ասէ. "Յամ-
սեանն Նաւասարդի, որ օր երեսուն եր ամսոյն յերրորդ
ժամու աւուրն: 1, 2

կնքեաց Սահակ զստացուածս զեօղից իւրոց եւ ազա-
 բակաց ի ժառանգութիւն մինչեւ յաւիտեանս: Բայց ^{Խորհ.}
 զպատուական մարմին նորա բարձեալ սարկաւազա-
 պեաին նորին Երեմիայի* հանդերձ աշակերտակցօք եւ
 տիկնան Վամիկոնենից՝ նորին նուաւ, որում անուն
 էր Գասրիկ՝ կին Աւարդանայ, տարեալ հանգուցին
 յիւրեանց զիւզն յԱշտիշատ ի գաւառին Տարօն:
 Եւ անդ շինեալ եկեղեցի մեծապայծաա՝ զարգարե- ^{Չարար.}
 ցին Վամիկոնեանքն՝ մեծագին զգետուք, կանգնե-
 ցին վանս բազմութեան պաշտօնեից՝ կարգեալ զար-
 ման անպակաս պտղոց ի հանգիստ եղբայրութեանն,
 ժողովս տարեւորականս հաստատեցին, որ բազմամբոխ
 ժողովրդօք ազաաք եւ քահանայք գաւառին, այլ եւ
 ի հեռաւոր տեղեաց զիմեալք՝ յօր կարգադրութեան
 նորա կատարեն:

Եւ ցրուեալ աշակերտաց նորա Վահակայ՝ կրօ- ^{Խորհ.}
 նաւորաց սպուգեից ի գաւառս իւրաքանչիւր վանո-
 բեայս շինեցին ժողովեալ եղբարս:

Իսկ երանելի զուգականին լուեալ, զՄաշթոցե ^{Գորհ.}
 ՚զՄեսրոփայ՝ ասեմ, բազում տրտմութեամբ եւ ող-
 բովք եւ սգովք պաշարեալ զներ. բայց թեպէտեւ
 միայնաւորութեանն տրտմութիւն չթողոյր զուարթա-
 նալ, սակայն զվերակացութիւն սրբոյ եկեղեցւոյ ա-
 ռանց պակասութեան տաներ. եւ բազում թուղթս
 խրատագիրս եւ զգացուցիչս ընդ ամենայն գաւառս
 առաքեր: Անդէն ի նմին ամի յետ ամսոց վեցից ան-
 ցելոց վախճանի երանելոյն Սահակայ լինէր հանդերձ
 սրբով վարդապետով Վաշտոցաւ, Մեսրոփաւ՝ բա-
 նակն Հայոց յԱյրարատեան ի Նոր քաղաք, որ եւ՝
 հասանէր սրբոյն քրիստոսակոչ կատարումն յետ սա-
 կաւ ինչ աւուրց հիւանդութեան յերեքսասաներոր-
 զում ամսեան մեհեկանի: Եւ յորժամ որոշեալ ի մի-
 ջոյ ձեռնասուն աշակերտաց ի գունդն քրիստոսի հա-
 սաներ, համբարձեալ զձեռսն վասն նոցա օգնութիւն
 հայցեր: Եւ անուանք զխաւոր աշակերտացն են՝ Յով-
 սէփ եւ Թագիկ՝. ի զինուորական կոչմանն Սահան
 յազգէն Ամատունեաց¹⁰ հազարապետ* Հայոց մեծոց

* Թովմայ ասէ: ՝ Սպարապետ Հայոց ։ . .

և Է մայեակ Մամիկոնեան: Եւ մինչդեռ ձեռք սրբոյն յերկինս կարկառեալ էին, տեսիլ սքանչելի խաչանման լուսաւոր շողաւոր ձեւ երեւեր ի վերայ ապարանիցն, յորում երանելին վախճանէր: ²Եւ փոխեցաւ Վեսորոզ² յաշխարհէ գերազանցեալ քան զամենայն, որ զայնու ժամանակաւ էին առաքինիք. վասն զի գոյր տեսլեամբ հրեշտակական, մտօք ծննդական, բանիւք պայծառ, գործովք ժուժկալ, սարասիւք անձառ, խորհրդակցութեամբ մեծ, հաւատով ուղիղ, յուսով համբերող, սիրով անկեղծաւոր, ուսուցանելով անձանձրոյթ:

Խորհիւ:

Յայնժամ լեալ աղմուկ շիտթի բաժանեալ յերիս գունդս՝ վասն հանգուցանելոյ զպարկեշտն զայն մարմին. կէսքն ասէին տանել ի բնագաւառն իւր ի Տարօն. և և ոմանք ի նախաշկերտեալն Գողթն և ւյլքն անդէն ի Աշղարշապատ քաղաքի ի սրբոյն գիրս: Բայց յաղթեալ քաջն Աշահան Ամատունի, զի էր զօրաւոր հաւատովք և ճօխութեամբ մարմնաւորաւ: ²Առեալ Աշահանայ և Էմայեկի հանդերձ աշխարհական ամբոխիւ, սաղմասիւք և օրհնութեամբ և հողեւոր ցնծութեամբ, կանթեղօք վառելովք և ջահիւք բորբոքելովք և ամենայն լուսաճաճանչ գնդիւ և այնու խաչանշան լուսաւոր առաջախաղաց նշանաւն յՕշական ՚ի գաւառին որ կոչի Ոտն Արագածոյ՝ ելանէին. և անդ ի մարտիրոսարանն մատուցեալ՝ ապա նշանն աներկելոյթ լինէր: Իսկ յետ երից ամաց յաջողեցաւ Աշահանայ Ամատունւոյ խորան սքանչելի կանգնել՝ ի ներքսագոյն խորանին զօրբոյն հանգստարան յօրինեալ. սպաս վայելուչս գունագոյնս պայծառաւ տեսիլս ոսկւով և արծաթով և ակամօք պատուականօք ի յիշատակարան սեղանոյն պատրաստեաց, և ամենայն սրբովք հանդերձ երանելեաւն Մաշթոցի ի հանդիստ խորանին փոխէ. և զնորին աշակերտ Թագիկ անուն հանդերձ եղբարբք սպասաւոր սրբոյն կարգէ: Եւ լինի համար հաւատոյ երանելոյն Վեսորոզայ՝ ամբ քառասուն և հինգ և ի գպրութենէն Էայոց մինչեւ զվախճան սրբոյն ամբ երեսուն և հինգ:

Գործիւ:

Թողմայ Արծն. կորիւն.

Իսկ զաթոս եպիսկոպոսապետութեանն ետեղա- Խորհ.
 պահուած թեամբ յաջորդեաց հրամանաւ երանելոյն
 Մեսրոպայ նորին աշակերտ Յովսէփ քահանայ ի Այոց
 ձորոյ ի Խողոցիմ՝ գեղջէ. սակայն ի հրամանէ Յազ- Յովս-
 4/րդ.
 կերտի Սուրմակ կատարէ զձեռնադրութեան զլրումն
 զամս վեց* մինչև մեռաւ իսկ, եւ ապա զսուրբն Յով-
 սէփ ի ձեռնադրութիւն Հայոց:

Ժ Ա Ն Յ Ո Թ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Վ

1. Սուրմակ երէց, սա յետոյ Բզնունեաց աշխարհի
 (Աւան լճից արեւմուտք) եպիսկոպոսութիւնն բնդունեց եւ
 Ս. Մեսրոպից յետոյ զարձեալ կաթուղիկոսութիւնն արաւ
 Յազկերտ Բ. ի հրամանով, մինչև որ Յովսէփ երէցը ձեռ-
 նադրուաւ (տես ՅովՏ. կթղ.) : 449 թ. երբ ժողով եղաւ
 Յազկերտ Բ. ի նամակին պատասխան տալու այս Սուրմակն
 էլ Արտաշատում հաւաքուած եպիսկոպոսների մէջ կար
 իրբեւ. «եպիսկոպոս Բզնունեաց», այլ թէ նա էլ ուխտա-
 պահների կողմն էր, այդ կասկածելի է: Ինչքան որ կարելի
 է նկատել Խորենացու եւ Փարպեցու խօսքերից, Սուրմա-
 կը ոչ միայն ատելի էր եկեղեցական դասին, այլև նախա-
 րարներին: Հաւանական է որեւէն որ ինչպէս կային երկզիմի
 նախարարներ, կային եւ երկզիմի եպիսկոպոսներ. եւ Սուր-
 մակը այդպիսիներից պէտք է լինէր: Սակայն նորա ազդե-
 ցութիւնը պէտք է աննշան լինէր այն ժողովի մէջ, որով-
 հետեւ եպիսկոպոսների մեծ մասը Յովսէփ կաթուղիկոսի
 դատակիցներն էին եւ Ս. Սահակի ու Ս. Մեսրոպի աշա-
 կերտները:

2. Վաշէ Արծրունեաց տէր եւ Հմայեակ Աշոցաց
 տէր, սոցա մասին չի յիշուում ոչ Լեզիշէի ու ոչ Փար-
 պեցու պատմութեան մէջ:

3. Մանէճ Ապահունեաց եւ Սպանդարտ Արշա-
 րունեաց. Մանէճը Վարդանանց պատերազմի ժամանակ
 ուրացողների կողմն էր, թէեւ Արտաշատու ժողովում կար
 եւ երբ աւագ նախարարները զնացին Յազկերտի մտ ու

* Վարդան ասէ. «Չամս եօթն», Թովմայ ասէ. «Ղ Ի-ռ-ռ-ր
 անն. աշակերտ սրբոյն Մաշտոցի տեղապահ լինէր սրբոյն
 Սահակայ, Ի- Ե-է-է-է Ի- Մ-է-է- Մ-է-է-»:

երեւանց ուրացան, Մանէճն էլ նոցա մէջն էր. իսկ Սպանդարաւոր շի յիշուում ոչ Եղիշէի եւ ոչ Փարպեցու պատմութեան մէջ. շատ հաւանական է, որ սա Արշաւիր Կամսարականի այսինքն վարդան Մամիկոնեանի փեսայի հայրն էր:

Ապահունիքը վանայ ծովի հիւսիսային եւ Տուրուրերանի արեւելեան կողմն է ընկնում, այժմու Մելլազկերտի կողմերը: Արտաշատու ժողովում ներկայ էր եւ Ապահունեաց եպիսկոպոսն Երեմիաս:

4. Անատոլ, տես զլ. Թ. 1:

5. Սուրէն Պահլաւ, տես զլ. Ա. 5:

6. Աղան Արծրունի, տես զլ. Թ. 2:

7. Համազասպ Մամիկոնեան, տես զլ. Է. 8 եւ զլ. Ա. 4:

8. Երեմիա սարկաւազապետ. Արտաշատում ժողովուած եպիսկոպոսների մէջ կայ «Երեմիա եպիսկոպոս Մարդաստանի... թերեւս սա է նոյն Երեմիա սարկաւազապետը: Մարդաստանը վասպուրականի գաւառներից մէկն է վանայ ծովից արեւմուտք լեռներում:

9. Զովսէփ եւ Թաղիկ. Զովսէփը նոյն Զովսէփ կաթուղիկոսն է, որ Արտաշատու ժողովում կոչուում է եպիսկոպոս Այրարատոյ. իսկ Թաղիկը նոյն ժողովում կոչուում է: Բասենոյ եպիսկոպոս... սա յետոյ նահատակուա Յազկերտի հրամանով Ասորեստանում:

10. Վահան Ամատունի, տես զլ. Գ. 2:

Արտաշատու ազգային ժողովի ներկայացուցիչները :

Ինչպէս յայտնի է 449 թ. ք. յտ. Հայոց կրօնական տաղնապի ժամանակ մի ժողով եղաւ Արտաշատ քաղաքում Յազկերտ երկրորդի հրովարտակիր պատասխան տալու : (Տես Հիւսուածք գլ. Գ:) Այդ ժողովի ներկայացուցիչներն Վերայ մի լիակատար գաղափար տալու համար բաւականանում ենք հետեւեալ ցուցակով : Եւ այդ կարող է կրկին նշանակութիւն ունենայ, մէկ որ մենք այդպիսով կրկարողանանք հասկանալ զանազան պատմական անձինքների փոխադարձ յարաբերութիւնը. եւ մէկ էլ որ մենք կ'ունենանք մի շափ կշռելու է. դարու Հայոց զարգացումը, որովհետեւ այդ ժողովը ներկայացնում էր ամբողջ Հայ ազգի ամենալաւ գլխերը :

Եպիսկոպոսք	Նախարարք
Ն Այր-բ-բ Է---	
1 Եովսէփ Այրարատոյ	1 Արշաիր Արշարունեաց ¹
2 Եղնակ Բագրեւանդոյ	2 Գազրիկ Արեղենից
3 Թագրիկ Բասենոյ	3 Ասով Գնունեաց
4 Գաղ Վանանդոյ	4 Հրահաս Արցազ (· ²)
5 Եղիշէ Ամատունեաց	5 Գիտ Վահեւունեաց (· ³)
	6 Առաւան Վանանդեայ
	7 Վահան Ամատունեաց

1. Եովսէփ, Եղնակ կամ Եղնիկ, Թագրիկ, Եղիշէ, Մուշէ, Երեմիա եւ Ամանիա եպիսկոպոսները սուրբ թարգմանչաց աշակերտներն են. սոցանից՝ Եովսէփը կաթողիկոս եղաւ : Եղնիկ Կարաբիճ գրեց « Եղծ ազանդոց » գիրքը : Թագրիկն եւ Մուշէն նահատակուան մեծ պատերազմից յետոյ Յազկերտի հրամանով, իսկ Եղիշէն գրեց Վարդանանց պատերազմի պատմութիւնը :

Միւս եպիսկոպոսներից ոմանք էլ շատ հաւանական է, որ սրբոց թարգմանչաց աշակերտը լինէին : Միշիակ (կամ Մեղեւ կամ Մեղեւո) եպիսկոպոսը կաթողիկոս եղաւ : Ս. Եովսէփից յետոյ : Աշտունեաց Սահակ եպիսկոպոսն էլ նահատակուաւ. մեծ պատերազմից յետոյ Ս. Եովսէփի եւ այլ Ղեւանդանց նահատակների հետ 455 թ. ք. յտ.

2. Նախարարների մասին տես գլ. Ժ. Գ. 5 եւ գլ. լԲ : Վասակ Սիւնիկ, Գիւտը, Գուգէշիկ, Մամեճը, Վարդապետ հր. Աշտունեաց Արտաիր եւ սոցա հետ էլ Բագրատունեաց Տիրոցը, Գարեգինից Արտեմը, Արծայ Ներսէսը եւ այլ մի քանի նախարարներ յետոյ ուրացողների դասն անցան :

Եպիսկոպոսք		Նախարարք	
	Բ Տ—բ—բերան փ—բ—բ—		
6	Քասու Տուրու բերանոյ	8	Գաղէշոյ Խորխունեաց
7	Սահակ Տարսնոյ	9	Վարդան Մամիկոնեան
8	Մեղիակ Մանագիւբոյ	10	Հմայեակ Գիմարսենից (· ²)
9	Սուրմակ ¹ Բզնունեաց	11	Մաղխազն Վրիւ (· ²)
10	Երեմիա Մագհունեաց	12	Մանէճ Մագհունեաց
11	Եւզաղ Մարդոյ աղւոյ	13	Վարազշապուհ Չղալունեաց
	Գ Վ—դ—բ—վան փ—բ—բ—		
12	Մուշէ Երծրունեաց	14	Ներշապուհ Երծրունեաց
13	Սահակ Ռշտունեաց	15	Երտակ Ռշտունեաց
14	Եղբայր Երձեւացեաց	16	Շմաւոն Ընձեւացեաց
15	Երեմիա Մարդաստանի	17	Փապակ Ըսաւեղենից (· ²)
	Դ Մ—լ—ն փ—բ—բ—		
16	Բասիլ Մոկաց	18	Երտակ Մոկաց
	Ե Սէ—նի—ն փ—բ—բ—		
17	Ընանիա Սիւնեաց	19	Վասակ Սիւնեաց
	Չ Տ—յ—ն փ—բ—բ—		
18	Տաճատ Տայոց	20	Վրէն Չիւնական (· ²)
	Ի Բ—ր—ր Հ—յ—ն փ—բ—բ—		
19	Չաւէն Մանանաղւոյ		

1. Սուրմակի մասին տես զԼ. ԼԲ.:

ՀԱՅՈՑ ՄԻՔԱՆԻ ՊԱՏՄԻՉՆԵՐԸ*

Եղիշէից եւ Փարպեցուց զատ կան եւ այլ պատմիչներ, որոնք նկարագրել են մարգպանների կառավարութեան ժամանակը: Այդպիսի պատմիչներից է եւ Եղիշէին ու Փարպեցուն ժամանակակից Աբրահամ Խոստովանօղը (տես զԼ. Ի. 3), որի պատմութիւնն ապարտաբար տակաւին ոչ մի տեղ զանուած եւ լոյս տեսած չէ: Եւելի ուշ Հանդէս եկող պատմիչները յիշում են գործադրութեան մասին, իրենց տեղեկութիւնները մասամբ քաղում են այդ պատմութիւնից. Ստեփանոս Օրբէլեանն յիշում է նաեւ Սիւնեաց Պետրոս Եպիսկոպոսի ճառերի կամ պատմութեան մասին, որոնցից նա բերում է իւր պատմութեան մէջ նաեւ ամբողջ գլուխներ:

Ինչպէս որ նկարագրութեան եղանակի ու հայեացքների մէջ կամ նաեւ նոյն իսկ տեղեկութիւնների կողմից, կայ զանազանութիւն Եղիշէի ու Փարպեցու պատմութիւնների մէջ, այնպէս էլ, շատ կարելի է, որ Աբրահամ Խոստովանօղի կամ Սիւնեաց Պետրոս Եպիսկոպոսի գրուածները բովանդակում էին իրենց մէջ զանազան հայեցուածներ եւ մինչեւանգամ տարբեր տեղեկութիւններ մանրամասնութեան կողմից:

Եւելի ուշ Հանդէս եկող հայ պատմիչները հազորդում են մեզ միքանի անձանօթ եւ հետաքրքրական տեղեկութիւններ. խօսք չկայ, որ նոքա իրենց զլխից չեն հնարել այդ տեղեկութիւնները. եւ որովհետեւ գործքին ժամանակակից պատմիչներն Եղիշէն եւ Փարպեցին բնաւ չեն էլ յիշում այն անցքերի մասին, վասնորոյ պէտք է կարծել, որ աւելի ուշ Հանդէս եկող պատմիչները կամ ուրիշ անյայտ պատմիչներից են քաղել իրենց տեղեկութիւնները կամ լսել են ժողովրդի բերանից:

* Այս գլուխը բովանդակում է իւր մէջ եւ մի ծաղկաբաղ պատմադրութեան եօթն հատուածներով:

Նայելով նոյն իսկ անձանօթ տեղեկութիւններէ վերայ՝ մեզ այնքան չի զարմացնում նոցա լինելութիւնը, որքան այն որ դոցանից ոչ մէկը ժամանակագրօրէն չի կապուում Եղիշէի ու Փարպեցու ցուցումների հետ: Զորօրինակ Զովհաննէս կաթուղիկոսն առաջինը հազորդում է մեզ, որ կայ եղել մի Շաւասպ Արծրունի անունով նախարար, որը Անդոյ եւ Շիրոյ անունով անձերի հետ միասին սկսում են մոզութիւն տարածել Հայոց մէջ եւ Գուին քաղաքում շինում են տարուշան. Արդան Մամիկոնեանը զալիս սպանում է նոցա, փախցնում է Մշիւն անունով մարզպանին եւ կաթուղիկոս է կարգում Գիւտին: Թովմայ Արծրունիէ էլ (թերեւս Զովհ. կթղ. կամ որ աւելի հաւանական է Արրահամ խոստովանողի պատմութիւնից քաղելով) կրկնում է նոյն Շաւասպի պատմութիւնը. բայց հազորդում է մի այլ հետաքրքիր տեղեկութիւն էլ, իբրթէ Արշակունեաց անկումից յետոյ Արդան Մամիկոնեանը մարզպանի ահից առանձնանում է Մուկաց աշխարհում. եւ նորա հետ էին Մուկաց Զովհան, Ռշտունեաց Սահակ, Անձեւացեաց Շմաւոն եպիսկոպոսները. յետոյ երբ Արդանը լսում է Շաւասպի եւ նորա բնկերների գործերը, կանչում է Տաճատ Ռըշտունի եւ Ահարիճ Անձեւացի նախարարներին ու նոցա հետ միանալով յարձակուում է ուրացողների վերայ եւ հալածում, կոտորում նոցա եւ այլն. յետոյ նախարարները կամենում են թագաւոր բնարել Ահասն Արծրունուն, բայց անմիաբան դանուելով բանը գլուխ չի գալիս եւ այլն: Թովմայի խօսքով Շաւասպը (ուրեմն եւ Արդան Մամիկոնեան) Պերսոզ արքայի ժամանակն էր, իսկ Հայոց մարզպանը մոզպեա Աշդոյն էր եւ կաթուղիկոսն էլ Քրիստափոր: Զովհաննէս կաթուղիկոսի եւ Թովմայի պատմածը կրկնում է եւ Արդան Բարձրերդցին:

Միթէ այդ ամէնը մտացածին է կամ բնաւ կապ չունի Արդանանց ժամանակի հետ: Մենք անձեռնահաս ենք լուծելու այդ հարցը. այլ բաւականանում ենք միայն հետեւեալ փաստերը ցոյց տալով: Ասխ որ դոր-

ծին ժամանակակից պատմիչներն Եղիշէն եւ Փարպե-
ցին ոչ մի տեղ չեն յիշում Հաւասոյ Արծրունու,
Վնդոյի եւ Շիրոյի անունները*։ Թէեւ մի Հաւասոյ
Արծրունի կայ, բայց նա կապեալ նախարարների մէջն
է, որոնք Վարդանանց պատերազմից յետոյ զնացին
Տիրզոն (տես զԼ. ԺԳ. 5)։ Երկրորդ որ՝ ոչոր չի յիշում,
որ եղել են Հայաստանում Մշկան եւ Վնդոյ անունով
մարդկաններ։ Մշկան Նիւսալուսբան, ինչպէս յայտնի
է, զօրավար էր Պարսից կողմից Վարդանանց պատե-
րազմի ժամանակ, իսկ մարդկանն էր Վասակ Սիւնին.
Երրորդ որ՝ Վարդանի հետ Մոկաց աշխարհում գրու-
նուող եպիսկոպոսներից երկուսի անունը նոյնպէս չեն
յիշում ժամանակակիցը, միմիայն Ռշտունեաց Սահակ
եպիսկոպոսն է պատմական անձն այդ երեքի մէջ,
որովհետեւ, ինչպէս յայտնի է, նա Ս. Ղեւոնդեանց
նահատակներից մէկն է. չի յիշուում նաեւ Քրիստա-
փոր** կաթուղիկոսի անունը մինչեւ անգամ իբրեւ
եպիսկոպոս. չորրորդ որ՝ Վարդանին աջակցող Տաճառն
եւ Վախրիճը նոյնպէս չկան ու չեն յիշուում ժամա-
նակակիցների պատմութեան մէջ. եւ հինգերորդ որ
այս ամենն, ինչոր հաղորդում են Զովհաննէս կթղ.
եւ Թովմայ, ներկայանում է իբրեւ տարածայնութիւն
ժամանակի (անխորոնիզմ)։ որովհետեւ Վարդանը
գործում է Պերոզի ժամանակ, Գիւար կաթուղիկոս
է նստում Վարդանի օրով եւ այլն. (տես Հատուած
Գ, Գ, Զ։)

Այս բոլոր վաստերից եւ տարածայնութիւններից

* Մուրատեան Հ. Մեկրիսեղեկ վարդապետն իւր «Պատմու-
թիւն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ», գրքում (տպ. Եզմ.
1872 թ.) Վարդանանց պատերազմի պատմութիւնն անե-
լիս եր. 216 յիշում է նաեւ Հաւասոյի, Վնդոյի եւ Շի-
րոյի մասին, իբրեւ նախապահներն ու բացօղներին ըն-
կնելիս եւ բերդերի վերայ բռնանալիս սոցա էլ բռնեցին
եւ այլն. թէ ինչպէս է կապում Հայր Մուրատեանն այդ
ամենը իրար հետ, մեզ անհասկանալի է տակաւին։

** Այ միայն Եղիշէն ու Փարպեցին չեն յիշում Քրիստա-
փորի անունը ոչ կաթուղիկոսների եւ ոչ էլ Արտաշա-
տում ժողովուած եպիսկոպոսների շարքում, այլ մինչեւ
անգամ Զովհաննէս կաթ. չի յիշում, որին ամենից լաւ
յայտնի պիտի լինէր Հայոց կաթուղիկոսների յաջորդա-
բար իրեն հասնելը։

պաշարուած՝ մեզ մնում էր փոքր ինչ կասկածանքով նայել յիշեալ անցքերի վերայ, — չէ՛ս ասուց՝ չէ՛ն ինչ յիշեալ, այլ ուրիշ ժամանակի պատուշ, այսինքն — Վարդանանց ժամանակը: Եւ այնպէս է երևում, որ այդ ամենի մէջ համաձայնութիւն կրլինէր, եթէ Վարդան Մամիկոնեանի անձնաւորութիւնը չլինէր, որն իւր դիւցազնական շքեղութեան համար միայն աեղ է գաեւ այդ անցքերի մէջ. Երեւելքի համար զարմանալի երեւոյթ չէ, որ երեւելի դիւցազուններին ամենայն ժամանակ եւ ամենայն շրջանի մէջ գործել են տալիս, այդ պատճառով Աղեքսանդր Մակեդոնացու նման հռչակաւոր աշխարհակալները աբեւելցու երեւակայութեան մէջ ամենուրեք են եւ ամեն ժամանակ պատրաստ՝ լինի այն նորա ժամանակից հազար տարի յառաջ թէ յետոյ: Այսպէս եթէ Վարդանի անձնաւորութիւնն հեռացնենք Յովհաննէս կաթողիկոսի եւ Թովմայի ցուցումների միջից, դուրս կուգայ, որ այն ժամանակ, երբ Պարսից թագաւորու՛մ էր Պերսոյ եւ Հայոց կաթողիկոս էր Գիւտ, կրակապաշարութեան արբանեակները դարձեալ սկսել են վրդովել քրիստոնեաների հանդուսութիւնը: Փարպեցին այդ ժամանակի իշխանների վատութեան վերայ զանգատելով (տես Հիւսուածք գլ. ԻՊ.) պարզ յիշում է արգարեւ այդ արբանեակների մասին առանց անունները տալու: Ո՞վ էին դորա. շատ հաւանական է, որ Շաւասպը, Անդոյն, Շիրոյն այդպիսիներից էին, որոնք այդ միջանկեալ ժամանակում մինչեւ Վահանեանց ապստամբիլը բռնացած էին Գուին քաղաքի վերայ եւ որոնց պատիժը թերեւս նոյն իսկ Վահանեանց ձեռքից հասաւ:

Այս ենթադրութիւնն անելով՝ թէեւ մենք չենք կարողանում գտնել միւս անձնաւորութիւնների համար մի որ եւ իցէ հաստատութիւն, այնուամենայնիւ նոցա լինելութիւնն էլ այդ դէպքում կարող է աւելի հաւանական երեւել: Փարպեցին յիշում է, որ Վահան Մամիկոնեանն ուղարկեց օգնութեան կանչելու Երծրունեաց, Ռչաունեաց եւ Անձեւացեաց իշխան-

ներին. (տես Հիւսուածք գլ. ԻԷ.) այս բանն ապացուցանում է, որ այդ իշխանների մէջ եղել են անձինք, որոնք կրակապաշտութեան արքանեակներին խոչընդոտն եղած են Վահանից յառաջ եւս. շատ կարելի է, որ Վահան Արծրունին, Տաճառ Ռշտունին եւ Վախրիճ Անձեւացին այդ իսկ իշխաններից էին, որոնք եւ սոսիս հանդիսացան Շաւասպնեքի գլխին:

Այս ամէնից յետոյ մնում է սպասել, որ աւելի ձեռնհաս անձինք քննելով Յովհաննէս կաթուղիկոսի եւ Թովմայ Արծրունու ցուցումները՝ տան իւրաքանչիւր անձին իւր տեղը: Մեր նպատակն էր միայն հարեւանցի կերպով ակնարկել այն կէտի վերայ թէ նոցա պատմածը միմիայն ժամանակի տարածայնութեան պատճառով երեւում է փոքր ինչ առասպելական եւ թէ այդ տարածայնութիւնն յառաջացած է նորանից, որ պատմիչները՝ թերեւս իրենցից անկախ պատճառներով՝ Վարդան Մամիկանեանին էլ զեռ են տուել այդ գործերի մէջ:

Գալով այն կէտին թէ ինչ ազգիւրից պէտք է քաղած լինին այդ տեղեկութիւնները թէ Յովհաննէս կաթուղիկոսն եւ թէ Թովմայ Արծրունին, երբ ոչ Եղիշէն եւ ոչ Փարպեցին ոչինչ չեն հաղորդում, այդ մնում է տակաւին խնդրելի: Աչքի առաջ ունենալով այն, որ Յովհաննէս կաթ. երբեմն ամբողջ երեսներ է դուրս գրում Նորենացուց, կարելի է կարծել, որ նա այդ անցքերից երեք չորս դար յետոյ նոցա մասին գրել սկսելով՝ նոյնպէս մի սրեւիցէ մեզ անյայտ տեղից ուղղակի արտագրել է այդ տեղեկութիւնները, որովհետեւ նորա պատմածից չի երեւում, որ նա այդ գրած լինէր ժողովրդի աւանդութիւններից: Այլ է Թովմայի պատմութեան եղանակը: Նա թէեւ սճով է պատմում, բայց ցոյց է տալիս միեւնոյն ժամանակ մի առանձին կենդանութիւն. կարծես թէ հինգ դար յետոյ նա գարձեալ ակննատես է Վարդանի քաջութիւններին. Թովման պատմելով թէ ինչպէս Վարդանը բռնել է Շաւասպին, ասում է «Պատահի յառաջ Շաւասպ Արծրունի, յորոյ վերայ ի՛նչ՛ է ի՛նչ՛»

+—Յն վարդապետ իբրև զ—ի—ժ իբրև զի—րդ—ն —ի—ժ—
 ե— — — — — ի— եր—բ—ն—ն ի—ն—ն ի վերայ յի—ն—լ ըն—
 ղի—ն յերկ—ն իբրև զ—ն—ն—ն—ն—ն—ն—ն—ն—ն—ն—ն—ն—ն—
 շում են թարմ ժողովրդական ոգւով. կարծես մի երգ
 է սա կամ թէ մի ականատես անձի նկարագրութիւն.
 Թուովայ Արծրունին շէր կարող իւր ժամանակն այդ
 խօսքերով պատկերացնել, ինչպէսոր շէր կարող Աւար-
 դանանց պատերազմի մանրամասնութիւնքն իւր գլխից
 հնարել ու այսպէս գրել. «Ի վեր ի—ն—ն—ն—ն—ն—ն—ն—ն—
 սրբոյն Աւարդանայ՝ տեսնե՛ դանօրէնն Աստակ Սիւնեաց
 տեր եւ զհետնորս աստպարեալ արկանեն զնա ի յամ-
 բախակ զինեալ վաշտն ի մէջ փղացն. եւ քաջն Աւ-
 հան Արծրունի ընդ նմա նիզակակցեալ մեռանին»:
 Եթէ Եղիշէն է այսպիսի մանրամասնութեամբ եւ
 պատկերներով նկարագրում, այդ զարմանալի չէ,
 որովհետեւ Եղիշէն ականատես էր պատերազմի հան-
 դէսին: Այնպէս որ եթէ Թուովման ժողովրդական աւան-
 դութիւններէից չէ քաղել այդ տեղեկութիւնքը, ինչ-
 պէս որ նկարագրութեան ձեւից երեւում է, այն ժա-
 մանակ պէտք է կարծել, որ նա ուղղակի դուրս է գրել
 Աբրահամ Խոստովանողի պատմութիւնից ինչպէս որ
 նա յայտնում է թէ «Եւ պատմի այս ի համառօ-
 տութեան Աբրահամու Խոստովանողի*»:
 (Տես Հա-
 տուած Գ:)

* Ինչպէս պարզ նկատելի է՝ Մովսէս Կաղանկատուացին էլ
 (տես Հատուած Բ.) ուղղակի Եղիշէի պատմութիւնից է
 արտագրել իւր պատմութեան միջանկ տեղերը: Այս
 արտագրելը հազուադէպ երեւոյթ չէ. այն պատմիչները,
 որոնք աւելի հին ժամանակներն են նկարագրում, այլ ոչ
 իրենց ժամանակը, նորս քաղում են կամ դուրս են
 գրում իրենց տեղեկութիւններն աւելի հին մատենագրո-
 ներէից: Այսպէս՝ Ստեփանոս Օրբէլեանը (ԺԳ. գարում)
 նկարագրում է Սիւնեաց Ընդոկ եւ Բարիկ իշխանների
 գործերը. (տես ԳԼ. Բ. եւ Թ.) նոյն անձանց նկարագրու-
 թիւնը միեւնոյն բառերով անում է եւ Մովսէս Կաղան-
 կատուացին (Գ. գար.) (տես հատ. Բ. ԳԼ. Ա.) Օրբէ-
 լեանն իւր նկարագրութեան աղբիւրը ցոյց է տալիս՝
 ասելով որ նա քաղել է Սիւնեաց Պետրոս եպիսկոպոսի
 ճառերից, բայց Կաղանկատուացին ցոյց չի տալիս: Այս
 եւ պատճառ է տալիս մեզ երկու ենթագրութիւն անե-
 լու. =) կամ Օրբէլեանն էլ Կաղանկատուացին էլ միեւ-
 նոյն Պետր շէ եպիսկոպոսի ճառերից են դուրս գրել այդ

Այս կարճառօտ տեղեկութիւնների հետ միասին կարելոր համարեցինք ամփոփել այստեղ եւ զանազան դարերում հանդէս եկած պատմիչների խօսածը Աարդանանց եւ Ահհանանց ժամանակի վերայ: Այդ ամփոփումը կարելոր ենք համարում երկու պատճառներով. նախ որ՝ մարդպանութեան Պատմութեան Ամասի համար կասկածելի կամ անորոշ տեղեկութիւններին եւս ծանօթանան ուսումնասիրօղներն. եւ երկրորդ որ՝ նոցա քննութեան համար իմի ամփոփուած լինի այն ամէնը ինչոր խօսած են այդ ժամանակի վերայ Հայոց նշանաւոր պատմիչները զանազան դարերում. եւ միեւնոյն ժամանակ՝ հարկաւորութիւն չլինի զանազան զբբեր ունենալու ձեռքի տակ՝ այդ նպատակի համար: Բայց պատմական հատուածները դասաւորեցինք ժամանակագրական հետեւողութեամբ իրրեւ մի պատմագրական ծագկարպղ եօթն հատուածներով, ինչպէս ցոյց է տալիս հետեւեալը: Այդ հատուածներից առած հատուկոր տեղեկութիւնները հիւսել ենք ամբողջութեան մէջ Ա. եւ Բ. զբբերում:

զուխները. Բ) կամ թէ՛ Օրբէլեանը կաղանկատուացու զբբից է դուրս գրել՝ ցոյց տալով միեւնոյն ժամանակ նորա աղբիւրը, որը կաղանկատուացին թերեւս զանցառու էր եղած յիշելու:

Առաջին ենթագրութիւնն աւելի հաւանական է. նախ այն պատճառով որ Օրբէլեանը ոչ մի տեղ չի յիշում կաղանկատուացու անունը եւ երկրորդ որ ինքը Սիւնեաց կպիսկոպոս լինելով կարող էր ունենալ Պետրոս կպիսկոպոսի ժամանակից Քաջած յիշատակարաններ, որոնց մէջ էւ նորա ճառերը: Եթէ այս ենթագրութիւնը հիմք ունի, ինչպէսոր Օրբէլեանի պատմութիւնից էլ երեւում է, այն ժամանակ հաստատ է, որ զեռ ժԳ. գարում ձեռքի տակ են եղել հաշակաւոր Պետրոս կպիսկոպոսի գրուածները, որոնք ցարգ Քնում են անյայտութեան մէջ: Պետրոս կպիսկոպոսի մասին տես Սխտանէս կպիսկոպոս, զԼ. ժԳ:

Ս Ե Բ Է Ո Ս Ե Պ Ի Ս Կ Ո Պ Ո Ս Ի Ը Գ Բ Ը Տ Ո Ի Ն Ի

Պ Ը Տ Մ Ի Զ Ե Օ Թ Ն Ե Բ Ո Բ Դ Դ Ը Ը Բ Ո Ի .*

Եւ եղև յամս Պերոզի արքայի Պարսից բարձուսն ամենայն իշխանութեանցն եւ կարգաց եւ օրինաց քրիստոնէութեան եւ զտանգ նեղութեան հալածանաց եւ քամահանաց ի վերայ հասեալ իշխանաց: Եւ ապստամբեալ Մամկոնեանն Վահան հալածեաց զՊարսիկս եւ բռնարարայն գրաւեաց զիշխանութիւնն:

Յայնժամ արձակէ ի վերայ նորա Պերոզ արքայ՝ Հոնաց զօր յոյժ: Եւ հրաման տայ խիտ սաստիւ սպանանել զապստամբն եւ հարկանել զամենայն արու սրով սուսերի: Ընդդէմ սորա ածապարեալ Վահան սպարապետ երեսուն հազարաւ ընտիր վառելոյ յարձակին ի միմեանս է ԳՆԻՆԳԻՆԻ: Ընդ զօրացեալ զօրն Հայոց վանեցին կստորածով զզօրն Պարսից եւ զմնացեալսն փախստական արարեալ տանելին. եւ դարձան յաղթութեամբ մեծաւ:

Ըստ Վահան ժողովեաց եւ զհարկս աշխարհին Հայոց եւ շինեաց եկեղեցիս մեծամեծս, զոր աւերեալ էր Պարսից ի Վաղարշապատ քաղաք եւ ի Գրւնի եւ ի Մզրայս եւ ի բազում տեղիս աշխարհիս Հայոց: Եւ շինեալ զերկիրն նորոգեաց վերստին:

Իսկ Պերոզի արքային Պարսից՝ թէւպէտեւ կամեցաւ վերստին զօրս գումարել ի վերայ աշխարհիս Հայոց, ոչ եղև նմա պարագ, զի համբաւք թշնամեացն ստիպէին զնա ի կողմանցն Քուշանաց: Եւ յայն մարդէ. զի ինքն իսկ արքայն Քուշանաց խաղացեալ գայր ի վերայ նորա զօրու մեծաւ: Եւ նորա (Պերոզի) գումարեալ զզօրս իւր զնաց ընդդէմ նորա տազնապաւ մեծաւ: Ըսէ. . . . Երթայց նախ առաջին զնա վանեցից եւ ապա պարագաւ դարձեալ զնացից ի Հայս եւ մի ինայեացէ սուր իմ ի նոսա՝ յարս եւ ի կանայս: Եւ ինքն անցեալ փութանակի էհաս ընդդէմ թշնամիոյն յարեւելս, եւ եղև պատերազմն սաստիկ. հարին եւ կործանեցին զրազմութիւն զօրացն Պարսից, մինչև ոչ մնաց ի նոցանէ ապրեալ եւ փախստական: Եւ մեռաւ Պերոզ արքայ ի պատերազմին հանդերձ եօթանկրումք որդւովքն:

* Տես «Պատմութեան Սերեոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն», Կոստանդնուպոլիս, 1851 = ՌՅԱ. երես 45-47:

Եւ ապա յայնժամ թագաւորեաց Վաւատ* սրդի նո-
րա ի վերայ աշխարհին Պարսից: Եւ զի բեկեալ էր զօրու-
թիւն բազմութեանն զօրաց իւրոց, ոչ ընդ ումք կամեցաւ
ունել գործ պատերազմի, այլ արար խաղաղութիւն յամե-
նայն կողմանց. առնէ եւ ընդ Հայոց հաշտութիւն եւ կոչէ
զՎահան ի Գուսն մեծարէ զնա մեծապէս պատուով: Եւ
տայ նմա զմարդպանութիւն աշխարհին եւ Մամիկոնեաց
տէրութիւն եւ երդում առ բազում ի ծառայութիւն եւ
արձակէ բարեաւ յերկիր իւր:.

* Ինչպէս երեւում է՝ Սերեոսը Վաւատին է ընծայում այն
ինչոր Վաղարշ Վաղարշին: Վաւատ Մ. թագաւորեց
490—531 թիւր Ք. յս. իսկ Վաղարշ 486—490 թիւր
Ք. յս: Ըստ ակնբերեւ շփոթութիւն է:

Մ Ո Վ Ս Է Ս Կ Ը Ղ Ա Ն Կ Ը Տ Ո Ւ Ը Յ Ի

Պ Ը Տ Մ Ի Զ Ե Օ Ք Ն Ե Բ Ո Ր Դ Ի Դ Ե Ը Բ Ո Ւ . *

Ի ժամանակս Յազկերտի ամբարշտի վառէր բորբորէր սաստանայ ի միտս նորա բառնայ գքիտառնէութեան կրօնն։ Իշաս չրաման սաստկագոյն յաշխարհս Աղուանից թողուլ զհաւատս եւ հնազանդ կայ մոգական աղանդոյն կրակապաշտութեան. նոյն աղէտք եւ ի Հայս գործեցան ի նոյն թագաւորէ։ Բայց զէմ՝ եղեայ հաղարապետն Աղուանից եւ սուրբ եպիսկոպոսապետն աշխարհիս՝ հասանէին միարան յուխտն Հայաստանեայց եւ պատմեայ զանցս աղետին մեծաւ տագնապաւ փութացուցանէին զգօրս եւ ասէին. «Պաւնդն Պարսից, որ էր ի կողմանս աշխարհին Լճնաց՝ դարձաւ այսրէն, եկն եմուտ յաշխարհս մեր, եւ բազում եւս այլ անձինք, որ ի դրանէ եկին. եւ թող զերկուսեանդ, այլ եւս երեք հարիւր փարդապետք ածեալ են ընդ ինքեանս։ Պառակտեցին զաշխարհն, զոմանս յինքեանս արկին, կամէին յեկեղեցիս ձեռնարկել. եւ հրամանաւ արքայի ստիպեն զամենեւեան եւ ասեն. «Իթէ կամաւ յանձն առնուք զօրէնս պարզեւս եւ պատիւ գտանէք ի նմանէ եւ թողութիւն հարկաց արբունի լինի ձեզ, ապա եթէ կամաւ զայդ ոչ առնէք, հրաման ունիմք ի զիւրս եւ յազարակս շինել ատրուշանս եւ զԱւամական կրակն ի ներքս դնել, եւ կացուցանել մոգս եւ մոգպետս օրէնսդիրս աշխարհիս։ Իւ եթէ ստամբակե որ մահաւամբ սատակի, եւ կին եւ որդիք այնպիսոյն անաշխարհիկ լինիցին. . . Չայս յուեալ զնոյն Հայոց՝ ոչինչ լքեալ, այլ համագունդ լեալ վասն զուծին այնմիկ քաջայերս տուեալ արձակեցին զնոսա, զի առ ժամանակ մի խարէութեամբ կայցեն զնոսա, զի մի ձեռնարկեցցեն յուխտ եկեղեցւոյ, մինչեւ էլս խնդրեսցեն։ Յայնժամ՝ զրեցին զուսնդք Հայոց առ թէտողոս կայսր օգնել նոցա ի մեծի փտանգին, իսկոյն հասանէր նմա վախճան, եւ անօրէնն Մարկիանոս թագաւորեալ՝ ոչ պահէր զուխտն, այլ բոտ իւրում բարուցն միակամ լինէր ընդ հէթանոսս։ Իւ ոչ ուստեք գտեալ օգնականութիւն քաջացն Հայոց՝ ի վերինն ապաւինեալ յամենակալ զօրութիւն Բարձրելոյն, յերիս բաժանեալ զգօրս Հայոց զառաջինն տան ցՆերշապուհ Ռբմբոսեան՝ պահապան Ատր-

* Տես «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», Մոսկւա, 1860. տես հտ. Բ. զԼ. Բ. եւ հտ. Ա. զԼ. Ժ՛

պատական կողման: Իւ գերկրորդ գունդն տան ի ձեռն վարդանայ զօրավարին Հայոց, անցանել ընդ սահմանս վրաց ի վերայ մարզպանին Չոզայ*, որ եկեալ էր աւերել զեկեղեցիսն Աղուանից: Իւ երանելին վարդան ոչ գիտէր զգարանագործութիւն անիծելոյն Ասասկայ ուրացօղի, որ յառաջ քան զգալ զօրուն Հայոց Ղշուանս՝ ազգէ Ասասկ մարզպանին Պարսից Մէշ-է-Մէշ-է-Մէշ**, էթէ բաժանեցին զգօրս Հայոց եւ զվարդան պակաս զօրս յայդմ կողմն հանին. արդ պատրաստ լեր ի դիմի ելանել, զի ի սպասատակեցես զդոսա: Այս էր անօրինին խորհուրդն, զոր կկացեալ Մերսերուխտայ զքաջալերան ի Ասասկայ՝ ոչ եկաց ի կողմանս Չոզայ, այլ կուտեսց զամենայն բազմութիւն զօրացն իւրոց եւ փութանակի զայ անցանէ ընդ գետն մեծ կուր. եւ պատահէ նմա ի սահմանս վրաց հան. զեպ խաղխաղ քաղաքի, որ ձմերոց էր թագաւորութեանն Աղուանից: Ռազմ եղեալ՝ զրոյր մեծութիւն դաշտին ի ներքս փակէր, զինեալ եւ վառեալ ի մարտ պատերազմի ընդդէմ՝ գնդին Հայոց: Իսկ քաջն վարդան եւ զօրքն որ ընդ նմա՝ իրբեւ տեսին զբազմութիւն հեթանոսացն եւ նայեցան յիւրեանց սակաւութիւն, թէպէտ եւ կարի իսկ նուազ էին քան զնոսա՝ ոչ ինչ զանգիտեցին առ ի յոյժ բազմութենէն. այլ առհասարակ միարանեցին, եւ ամբարձեալ յերկինս զձայնս իւրեանց ասեն. «Գատեա Տէր, զայնտոսիկ, որք գատեն զմեզ, եւ մարտիր ընդ այնտոսիկ, որք մարտնչին ընդ մեզ: Զինուք եւ ասպարօք օգնեա մեզ, շարժեա եւ զողացօ զգունդ անօրինացն»: Այսպէս կացեալ յաղօթս եւ խումբ արարեալ յարձակէին քաջքն Հայոց, եւ զաջ թեւն բեկեալ ընդ ձախու կողմամբն արկանէին. սրոյ ճարակ զամենեսեան առնէին եւ ընդ երեսս դաշտին փախտական արկանէին յամուր տեղիս մայրեացն առ խորագոյն դարիւք Վուրնաս գետոյ. ուր ընդդէմ դարձեալ թագաւորացնեաց Բաղասական արքայի, անդ ընկեցին ի ձիոյ զոմն ի նախարարացն Հայոց ի գնդէն Գիմարսեանից, զՎուշն սպանին, զԿազրիկն վիրաւորեցին: Յայն տեղոջ գիտակն ի վեր ամբառնայր Արշաւիր Արշարունի. զոչէր առ իւծարար եւ յարձակէր վարազապէս սատակէր զվուրկն քաջ՝ զեղբայր թագաւորին Վփնաց եւ զայլս անհամարս, զորս յայնմ տեղոջ սատակէր: Իւ այնպէս ամենեքին այր զընկեր իւր անոյշեան կործանէր. եւ առ յոյժ յանդուզն յարձակմանէն բազումք այն էին՝ զոր գետասոյց առնէին քան զընկեայսն որ ի ջամարի: Իւ ի բազմութենէ անկելոցն՝ յստակ ջուր գետոյն յարիւն գառնայր եւ ոչ գտանէր որ ի նոցանէ ապրեալ: Իւ ի թագաւորեացն յանտառախիտ մայրիս դաշտաց ի զօրաց թշնամեացն ոմն մի զինու հան.

* Չոզայ նոյնն է ինչոր Ճօրայ Պահակը:

** Եղիշէն սօում է «Սերուխտ»:

դերձ ելեալ ի նիւս երիվարին անցանէր ընդ մեծ գետն մա-
զապուրծ զերձեալ՝ գոյժ տանէր ի բուն բանակն, որք
փախտեալ անկանէին ի մեծ շահաստանն: — Եւ յայնմիկ
զօրք Հայոց կատարելով զգործ մեծի պատերազմին զբաղ-
մութիւն աւարին կուտէին՝ արծաթ եւ ոսկի յոյժ, գէնս
եւ զարդս, որք յարանցն քաջաց եւ յերիվարաց, եւ զար-
ձեալ յարձակէին քաջարար ի վերայ բերդից եւ քաղաքաց,
զոր ունէին Պարսիկք յաշխարհիս Ազուանից. հզօրապէս
մարտնչէին, այրէին զամուրս արգելանոցաց նոցա եւ զերամ
երամ մնոս զայլթակղեցուցիչս՝ ուր եւ գտանէին, սրոյ ճա-
րակ առնէին՝ գէշ թռչնոց երկնից եւ զազանաց երկրի:
Արբէին զտեղիսն յամենայն պղծագործ զոհից եւ ազատէին
գեղեղեցիսն յանհարին նեղութենէն: Եւ բազումք ի նա-
խարարացն Ազուանից եւ ի շինականաց, որք վասն անուանն
Աստուծոյ ցրուեալ եւ վատրեալ էին յամուրս յերանց
կապիկու, իրբեւ տեսին զմեծ յաղթութիւն զնոյն Հայոց,
զային ժողովէին եւ նորա եւ խառնէին ի զօրս նոցա, եւ
միաբանեալ կցորդ ինէին նահատակութեան նոցա: Խաղալ-
ին զնային այնուհետեւ ի վերայ պահակին Հոնաց, զոր
ունէին բանութեամբ Պարսիկք. առնուին քանդէին զպա-
ղուսնն տային ի ձեռն Աւարդանայ ումեմն, որ էր յազգէ
թագաւորացն Ազուանից: Եւ յայսմ ամենայն քաջու-
թեանց վերայ ոչ ոք անկաւ ի նոցանէ, բայց միայն որ նա-
հատակեցան: Եւ անդէն զնոյն այր, որում զղուսնն
յանձն արարին՝ արձակեցին զեսպան յաշխարհն Հոնաց,
բանս զնել ընդ նոսա եւ ուխտս հաստատել անբակ ու-
նել զմիաբանութիւնն: Իսկ իրբեւ նորա զայն լուան իս-
կոյն հասին ի տեղին եւ ականատեւք ինէին յաջողմանն:
Երրորդամբ եղին ուխտ օրինօք երկնից, յանձն առին զեր-
դուսն քրիստոնէութեան՝ պահել ընդ նոսա հաստատուն
միաբանութիւն: Եւ այսպէս կատարեալ զամենայն կամս
իւրեանց՝ մինչդեռ ի տեղիսն էին, զուժկան հասանէր յեր-
կրէն Հայոց վասն ուրացողին Աստակայ, եթէ աւերեաց
զբազում երկիրս Հայոց: Չու արարեալ Աւարդան մեծաւ
աւարաւն, անարտում ուրախութեամբ առ Աստուած եւ
նորին յուսովն հաւանէր յերկրն Հայոց յաւանէր իրեանն: Ազգ
ինի Աստակայ բարեյայթ գալուստ քաջին Աւարդանայ եւ
միաբանութիւնն Հոնաց եւ Ազուանից, զնայ փախտեամբ
յերեսաց նորա, ըստ շար բարուցն շար կրեալ անցս, նսեւ
ոչ գտանէ Աստուծոյ ոգորմութիւն: Եւ յս եղև ի ժամա-
նակս Զաղկերտի արքայի ի մէջ Ազուանից եւ Հայոց վեր-
նոյն օգնականութեամբ:

Յիննեւտաներորդի ամի թագաւորութեանն Զաղ-
կերտի հասանէ նմա վախճան մահու. եւ ընդ հակառակս
ելեալ երկու որդիքն նորա ի վերայ տերութեանն կառու-

ցան. Եւ մինչդեռ նորա ի խոսովութեան էին՝ ապստամբէ
ի-Վաչէ* արշաւն Աղուանից, զի էր նա նոցա քեռորդի եւ
յառաջ լեալ էր քրիստոնեայ բատ հայրենի աւանդիցն,
զոր Ռուսնայր հաստատեաց, եւ անօրէնն Յաղկերտ արար
բռնութեամբ զնա մեզ: Իսկ յայսմ վայրի ժամ գտեալ
պարապոյ անձին իւրոյ լաւ համարեցաւ մեռանել պատե-
րագմաւ քան ուրացութեամբ ունել զթագաւորութիւն:
Զընդերկար խոսովութեանն Արեաց զնդին ամն Ռուսնոց**
անհն է Միշրիւն արշաւ, որ էր գայեակ կրտսեր որդւոյն
Յաղկերտի՝ զիմեաց զալ անբաւ զնդիւ իւրով ի վերայ
երկց որդւոյ թագաւորին. Եհար սատակեաց զգունդն եւ
ձերբակալ արար զորդի թագաւորին, զոր եւ անդէն ի տեղ-
ւոջն սատակեաց. եւ զմեացեալ զօրսն ամ հաւանեցոյց եւ
միաւորեաց ի գունդն Արեաց եւ թագաւորեցոյց զիւր սանն,
որում անուն էր Պերոզ: Իսկ արքայն Աղուանից ոչ կամե-
ցաւ նուաճիլ անդրէն ի ծառայութիւն նորա, այլ խրա-
մատեաց զպահակն Չորայ, էանց յայնկոյս եւ անցոյց բզ-
զօրսն Մասքութաց, միարանեաց բնդ իւր եւ զմետասան
թագաւորս զԵսառնորդեայս, բնդդէմ եկաց պատերազմաւ
Արեաց գնդին եւ բազում փաստ արար զօրացն արքունի:
Եւ գրեալ երկիցս եւ երկցս զհրովարտակս աղաչանաց, ոչ
կարաց (Պերոզ) ի հաւանութիւն ամել զնա, այլ զրով
եւ պատգամաւ յանդիմանէր (Վաչէ) զնա վասն ի զուր
աւերելոյն զաշխարհն Հայոց. յիշեցուցանէր եւ զմահ նա-
խարարացն եւ զարչարանս կապելոցն, որոց փոխանակ բզ-
կեանս տալոյ սիրոյն եւ վաստակոցն զարեւան հատիք. լաւ
իցի ինձ չարչարանօք մեռանել քան ուրացութեամբ կեալ:
Իբրեւ գիտացին, եթէ ոչ բռնութիւն եւ ոչ սէր
կարէ ամել զնա ի հաւանս՝ դանձ սաստիկ ետուն տանել
յաշխարհն խայնորաց եւ բացին զգրունս Արեաց եւ հա-
նին գունդ բազում ի Հոնաց եւ կռուեցան ամ մի բնդ
Աղուանից արքային: Եւ թէպէտ պակասեցան եւ ցրուեցան
զօրք նորա, սակայն զնա ոչ կարացին ամել ի հաւանս:
Այլ եւ հարուածք մեծամեծք հասին ի վերայ նորա, էր որ
կռուով եւ էր որ չարաչար աստիք ծիրեցան: Եւ երկա-
րեալ պաշարմանն մեծ կողմն աշխարհին աւերեցաւ, այլ ոչ
ոք ի նմանէ բաժանեցաւ: Ապա յղեաց առ Վաչէ թա-
գաւորն Պերոզ. «Չքոյրդ իմ, ասէ, եւ զքեռորդիդ ի բաց
տուր ամել, զի ի բնէ մեզ էին եւ գու քրիստոնեայ արարեր.
Եւ աշխարհդ քո քեզ լիցի»:

Իսկ երանելի այն ոչ եթէ ի վերայ տերութեան
կռուէր, այլ յաստուածպաշտութեանն մրցէր. եւ ետ տա-
նել զմայրն եւ զկին եւ զաշխարհն բովանդակ ի բաց եթող

* Եղիշէն չի յիշում Աղուանից արքայի անունը, բայց
պատմում է մեծանոյն ինչոր Մովս. Վաչ:

** Եղիշէն ասում է «Ռուսամ անուն ի Միշրան տանէ»:

Էւ ինքն զՎ. Էտարանն առ Էւ ի բաց կամէր գնալ : Չայն լուեալ թագաւորին Պերոզին ի զեղջ Էկեալ՝ զամենայն փնասն ի հայր իւր արկանէր. անսուտ երգմունս կնքէր Էւ տայր տանել առ նա Էթէ : « յաշխարհէդ միայն մի գնար. Էւ զոր ինչ ասես առնեմ : », Իսկ սա հաճեցաւ միայն զսեպհականն առնուլ բաժին իւր. զոր ի հօրէն էր առեալ հազար երդ. առ զայն ի թագաւորէն Էւ նստաւ ի նմա միայնակեցօք հանդերձ : Եւ այնպէս անզբաղապէս կեայր ընդ Աստուծոյ. Էւ ոչ յիշեաց ամենեւիմբ. Էթէ թագաւոր լեալ իցէ յառաջ : Այս եղև վարք նորա :

Ընթեան վասն առ ի Քրիստոս Տաւատոյն կատարեալ՝ արժանի գտանի առնուլ բազում եւ այլ եւս ընկերօքն զպսակն անթաւամ յանմահ արքայէն Քրիստոսէ: Զկնի այսորիկ ապա լինի կատարումն սրբոյ կաթուղեկասին Յովսէփայ՝ կալեալ զաթոռ Տայրապետութեան զամս ութն. բնդ նմին եւ այլ եւս եպիսկոպոսաց եւ քահանայից Ղեւոնդեանց եւ սարկաւազաց նոցա ի Պարսս յանօրինէն Պերոզէ:

Զայսու ժամանակաւ մեծ Տայրապետն Գիւտ, որ յաթմոյ գեղջէ, կացեալ ամս տասն յաթոռ Տայրապետութեան վախճանի: Եւ զկնի նորա յաջորդէ Յովհանն Մանգակունի, որ առլցեալ իսկ էր ամենայն Տանճարով. եւ կարգս յօրինեալ ճոխացուցանէ պայծառապէս զամենայն աղօթական ժամակարգութիւնս եկեղեցւոյ սրբոյ. եւ յարդարէ եւս ճառս բզզուշացուցիչս զիտաւորական կենցաղոյս, որ բերէ զօգուոյն փրկութիւն: Եւ յաւուրս սորա պայազատէր զՏայաստանեայսս Ղահան Մամիկանեան՝ որդի Հմայեկի՝ եղբօրորդի սրբոյն Ղարգանայ, որ արիաբար յաղթեալ ամենայն զօրաց եկեղց ի վերայ նորա. եւ ժողովեալ զՏարկո աշխարհիս՝ շինէ այնուիկ զեկեղեցիս զաւերեալս ի թշնամեաց թելադրութեամբ եւ խրատու եւ աղօթից նպաստիւ սուրբ Տայրապետին Յովհաննու Մանգակունոյ:

Եւ մինչդեռ Պերոզ զկորուստ աշխարհիս Հայոց Տնարէր կատարել՝ յանկարծ օրէն յաղօթից սրբոյ առնն Աստուծոյ Յոհաննու սատակի ի Քուշանաց ինքն եւ առ Տատարակ զօրք իւր:

Յետ սորա Ղաղարչ թագաւորէ Պարսից, որ բարեխրատուց լսող լեալ՝ ի Ղահան զաշխարհս մեր Տաւատայր: Իսկ մեծ Տայրապետն Յոհանն Մանգակունի կացեալ յաթոռ Տայրապետութեան ամս վեց փոխի առ Քրիստոս: Եւ զկնի նորա ապա Բարդէն ի նորուն յաշակերտութենէ կալաւ զաթոռ Տայրապետութեան. յորում ժամանակի Պերոզ (՝) թագաւորեալ Պարսից եւ ի Գուռնն զՂահան կոչեալ՝ ետ նմա զմարդպանութիւն Հայոց եւ առաքէ ի Հայս:

Թ Ո Վ Մ Ա Յ Վ Ա Ր Դ Ա Պ Ե Տ Ա Ր Թ Ր ՈՒՆ Ի

Պ Ա Տ Մ Ի 2 Տ Ա Ս Ն Ե Բ ՈՐ Դ Դ Ա Ր ՈՒ Ի *

Յամի երկրորդի Յազկերաթի որդւոյ Վաւամայ Բ.՝ բարձաւ թագաւորութիւնն ի տաննէն Հայոց, որ տեւեաց ամս շորեքհարիւր տասն եւ հինգ: Իսկ զտեղի թագաւորութեանն Հայոց հրամանաւ Յազկերաթի ունի Մչիմ զօրաւար Պարսից:

Իսկ Վարդան Մամիկոնեան որդի Համազասպայ Մամիկոնէի թաւն սրբոյն Սահակայ խոյս տուեալ զնաց զկողմամբն Մոկայ՝ ի խոխոմս Տօրոսական լէրինն ի լեւուրս Զերմածորոյ եւ բնակէ յամրոցին, որ այժմ Զաղալլ վասն անխեղեղ ամբութեանն զեղջկարաննն: Եւ քանզի յեա մահուան մեծին Սահակայ Բագրատունւոյ սպարապետի ասպետի եւ զօրաւարի Հայոց հաւատացեալ էր Թէոդոսի կայսեր զսպարապետութիւնն Հայոց Համազասպ Մամիկոնէի եւ որդւոյ իւրում Վարդանայ, երկեաւ Վարդան ի մարզպանէն բնակել յանդորբու, այլ այնր սպաղաւ անց զնաց յամուրան Մոկայ. եւ կայր մնայր ի նախախնամութենէ Աստուծոյ այցելել աշխարհիս Հայոց: Աւ կոչեալ առինքն զեպիսկոպոսն Մոկայ զՅովհանն եւ զեպիսկոպոսն Ռչտունեայ Սահակ եւ զեպիսկոպոսն Անձեւացեայ Շմաւոն եւ կարգէ զդասս պաշտօնէից կատարել զպաշտօն Տեառն ի տուէ եւ ի զիշերի անձանձորոյթ աշխատութեամբ՝ եւ առատաձեռն տեսչութեամբ ազբասաց զի գացեն զողորմութիւն ի Քրիստոսէ:

Յեա բառնալոյ թագաւորութեանն Հայոց ի տաննէն Արշակունեայ. ապա Մարզպանք Պարսից կալեալ արեւին աշխարհիս. եւ զլիաւորք Հայոց մեծաց ամբանային ի քարանձաւս ամբաշէն բերդիցս. բառ

* Տես Վաւամայ թիւն տանն Արծրունեայ, Վ. Պօլխա յՕրթագիւղ, 1852 = ՌՅԱ. եր. 81, 84-89, 91-93:

տեղիս տեղիս եւ բոս աշխարհս աշխարհս, եւ բոս
Պարսկական բանութիւնն զօրացեալ աճէր. եւ հար-
կապահանջք դունդըն ելեւելաւ առնէին սաստիկ խոշ-
տանդանօք:

Ընդ նոյն ժամանակ Շահապ Արծրունի խորհեցա-
ւորէր շնորհ, եւ ինչու ինչ շնորհ մանանձար ի մոցմանց
— Պէրսիա արաւ Պարսից. եւ յանիւս արեւել ինչն-
մալարս ինչն զբնն մալարս շնորհ եւ ինչարեւել յարաւ
շնորհ մանանձար շնորհ: Եւ նորա կասարեալ զինդիրն,
զարծեալ գասնայ ի շայս. բնդ իւր աճելով մարզպան
չաւարս Պարսից մոլորէր. եւ բնդ մասնէն նոցա յաշ-
խարհս, վրդովեցին զսխա քրիստոսն եւ թեան, եւ
փոյթ բնդ փոյթ ձեռնամուխ եղեն աւերել քանդել
զեկեղեցին. գասնապէս շարչարեւել զբահանայս, զարս
եւ զկանայս մասնել ի բանդս ի խոշտանդանս ծան-
րարեան հարկապահանջութեամբ, զի այնու զիւրաւ
կարասցեն հեքքել մերժել ի բաց կալ ի սուրբ հաւա-
տոյ քրիստոսն եւ թեան, եւ բազում այն էր որ մար-
տիրոսական ճգնութեամբ վկայեցին, քան որք զբը-
դուեցան. առ ոչինչ համարելով զյափշտակութիւն
բնչիցն եւ ստացումսց, եւ զմահս գասնազոյնս: Եւ
նախեւ Շահապ Արծրունի միւրս յԱրարաւոր
նախարարն մարզպանն, շնորհ ի արաւն ինչն զար-
ման մանանձար, եւ շնորհ մարզպանն մարզպանն
բարեւ ի նա:

Այս լուր գասնութեան ե հասաւ առ մեծն Ար-
զան Մամիկոնեան՝ որ էր ամբայեալ ի Տօրոսականն
Չոպլ: Եւ առ շահնդուրժել այնքան եկեալ հասեալ
վտանդաւոր նեղութեանցն ինչն զարաւորս զար-
մանն — Տահապ Ուշարունից տէր, եւ — Աւերիճ Ան-
յեւեցեց տէր, զեկուցանել նոցա զեկեալն, եւ նորա
թափառանակի անյապաղ հանդերձ իւրաքանչիւր զօ-
րու եկին հասին առ մեծն Արզան. եւ զօրս լեռ-
նակողմանն բնդ իւրեանս աճելով, ոչինչ աւելի քան
զհազար եւ երկերիւր սյր. եւ յանիւս բնդն նախն ի
միւրս Շահապ եւ Մարզպանն Աւարայի: Եւ քանզի
էին բանակեալ ի խառնուրդս Երասխայ եւ մարտին

յԱւարայրեան գաշտին, յԱրտազական գաւառի ձախոյ կողման թեւն Հայոց պարտել սկսաւ, եւ սրբոյն Վարդանայ ի փախուստ զախոյեանան Պարսից դարձուցեալ եւ զկողմն իւրոյ ձեռին գնդին զօրացուցեալանդ Վահան Արծրունի ընդ Վարդանայ հարեալ ի զօրացն Պարսից գունդ մի հարուստ արք իբրեւ հարիւր քառասուն: Ի վեր կատուցեալ զաչս սրբոյն Վարդանայ տեսանէ զանօրէնն Վասակ Սինեաց տէր, եւ զհետ նորա աճապարեալ արկանեն զնա ի յամրափակ զինեալ վաշտն ի մէջ փղացն, եւ քաջն Վահան Արծրունի ընդ նմա նիզակակցեալ մեռանին ի միասին Վարդան եւ Վահան. եւ կատարեցան ի Քրիստոս սուրբ գունդն Հայոց վեհ հարիւր իննսուն եւ վեց ոգիք: Եւ զարդիւնս ի նմա Աբրահամ ի Բաբելոնս ի Բաբելոնս ի Բաբելոնս:

Բայց թէ էր աղազաւ պատմութիւն վկայութեան Վահանայ ոչ է գրեալ ի զիրս պատմազրի, ստուգապէս ասանց յերկու անալլոյցուցանեմ:

Ընդ այն ժամանակս Պերոզի արքայից արքայի էր ոմն յաղանդոյն Նեստորի Բարձումայ անուն, որ ունէր զանուն եպիսկոպոսութեան. զօրեզագոյնս զնեստորական հերձուածոյն բուռն հարեալ եւ քսութեամբ զնախարարացն Հայոց առ Պերոզ վարելով՝ բազում ոճիրս արիւնհեղութեան զործեաց:

Ի ժամանակին յայնմիկ էր ճոխացեալ պանծալի աթոռակալութեամբ սրբոյն Գրիգորի տէր Քրիստափոր (.) Հայոց կաթուղիկոս. զրէ առ կողմանս Ասորեստանի՝ զգուշացուցանելով մի խառնել ընդ նեստորականն. զնոյն զրէ եւ առորս ի Խուժաստանին էին ժողովուրդ ուղղափառացն. դարձեալ զրէ եւ ի կողմն Գերջանոյ եւ Խաղտաց ձորոյ բնակիչսն եւ աշխարհակալ տեսարս եւ առ եպիսկոպոսունան:

Չոր զթուզման խարոզ պատրանօր ի բուռն առեալ Բարձումայ՝ ետ տանել առ արքայ Պերոզ եւ ասէր թէ զայս ամենայն, զոր զրէ կա-

Թուղիկոսն Հայոց եւ առ ապստամբութիւն խորհել առ ի քէն եւ զնախարարսն Հայոց զՅունաց թագաւորին խորհել հնազանդութիւն. արդ տեսանել պարտ է վասն այդր: Եւ ինքն Բարծուճայ ի շքմեզս լինելով եկն եհաս յԱրզնարդիւն եւ յաշխարհն Մոկաց, զի անդ զնեստորական ազանդոցն սերմանիցէ սերմանս:

Եւ որբոյ վարդապետին մեր Եղիշէի, որ յայնմ ժամանակի ի Մոկաց բնակէր աշխարհին, եկեալ առ նա (առ Եղիշէ) Բարծուճայ, ինդրեալ շարժանքովն զիւրսն* Հայոց, շոր բերել էր նրանն որբոյն Վարդանայ. եւ նորա կատարեալ բզինդրեկին:

Ի նմին ժամու զգացեալ վասն նորա մեծ իշխանին Արծրունեաց Մերշապհոյ, որ յայնժամ ի Տմորեացն ամրանայր բերդի, յղէ առ նա (առ Բարծուճայ) ելանել զնալ ի սահմանացն այնոցիկ՝ ոչ ինչ ձեռնամուխ լինելով ի նա վասն Պարսից արքային. միայն խտտաբանութեամբ յղէ առ նա պատգամս: Նորա զարեալ բնդ հասանել պատգամին առ զայրուցս բարկութեան քինահանութիւն վրէժխնդրութեան արարեալ՝ ի բաց եհան ի գրոցն պատմութենէ, որ ինչ վասն տանն Արծրունեաց էր գործոց հանգամանք եւ որ ինչ օրինակ մարտիրոսութեան Վահանայ Արծրունեոյ:

Իսկ վարդապետն Եղիշէ էր ի ժամանակին յայնմիկ բնակեալ ի գաւառին Ռշտունեաց ի ծովեզերին, յորում տեղով եւ հանդեալ իսկ ի Քրիստոս սուրբն Աստուծոյ Եղիշայ: Իսկ ի գաւնալ գրոցն ի յաշխարհն Մոկաց՝ ոչ ինչ ումեք փոյթ վասն այն լինելով, կարծել վարդապետին

* Այս խօսքերից երեւում է, որ Եղիշէն գրած է եւ Հայոց պատմութիւն ընդհանրապէս. որովհետեւ եթէ նորա գրած Վարդանայի պատերազմի վերայ լինէր թողմանի խօսքը, այն ժամանակ չէր ասեր, թէ «չոր գրեալ էր հրամանաւ սրբոյն Վարդանայ... յայտնի է, որ այն պատմութիւնը Վարդանի մահից յետոյ գրեց Եղիշէն Մամիկոնեից երէց Գաւթի խնդրանքով:

զայս սյապէս կանոնեալ, զոր ցուցանեմ յայլում
տեղւոջ, եւ զոր ինչ արար արքայն Պարսից ընդ
տունն Արծրունեաց ի սաղրելոյ Բարձուճայի
ամբարշտի:

Իսկ յաւուրս Աշղարշու մանուկն Աշահն Մա-
միկանեան ուժեղանայր ընդդէմ Պարսից եւ առ ինքն
ժողովեալ նախարարքն Հայոց՝ գնեն ուխտ եւ դաշինս
անկեղծաւոր եւ աննենդ տիրասիրութեամբ ցուցանել
հնազանդութիւն մինչ առնուլ վրէժս ի Պարսկացե
հինցցն:

Եւ եղև ընդ ժամանակն ընդ այնոսիկ եւ Հա-
ղարաւուխտ Պարսից զօրավար ծանու զօրու ի վերայ
Հայոց տալ պատերազմ ընդ զօրս Հայոց. եւ խաղայ
գնայ զկողմամբքն Հաշտենից եւ Ծովայ ի վերայ
Աշահնայ:

Աճապարեալ Աշահնայ ձայն քաջալերութեան
առ նախարարն Հայոց՝ նոյն ժամայն վառեցան պատ-
րաստեցան հեծեալ յուրաքանչիւր յերիվարս ելին
ընդդէմ նոցա: Եւ իբրև տեսին զբազմութիւն Պարս-
կային զօրուն՝ վհատեալ գնդին Լքին զմիմեանս եւ
գնացին յետս կոյս. մինչ կալ մնալ միայն երեսուն
արանց ընդ քաջին Աշահնայ: Միհրշապուհ եւ Յաշ-
կուր Արծրունիք եւ Աամսարն Ներսէհ եւ ի տանէն
Ամատունեաց, զորոց զանուանան անգիտանամ, նիզա-
կակիցք միմեանց եղեալք երէք տասնեակք թուովն,
զսուրբ Երրորդութիւնն յօգնականութիւն իւրեանց
վերածայնեալ, Լքին զօգնականութիւն մարդկան. եւ
հարեալ ի գիմի զաշիկ (զակիչ) զօրուն Պարսից. եւ
նոցա թուէր ծաղր առնել: Իսկ նոքա պատահեալ
Պարսից ի գեօղն Երիզ սուր ի վերայ եղեալ վանեցին
զբազումս քան եթէ զսակաւս. եւ զմնացեալն փախս-
տականս արարեալ հանին ի սահմանացն Հայոց եւ
ինքեանք դարձան մեծաւ յաղթութեամբ, մատուցին
պատարագս Աստուծոյ եւ լցուցին զպէտս անանկաց
այրեաց եւ օրրոց: Եւ ամենեցուն բերան լցեալ խրն-
դութեամբ ետուն փառս Աստուծոյ:

ՍՏԵՓԸՆՈՍ ՎԵՐԳԵՐԵՍ ՏԵՐՈՆԵՏԻ

ԸՍՈՂԻԿ ՄԵԿԸՆՈՒԸՆԵԱԼ

ՊԸՏՄԻՉ ՏԵՍՆԵՐՈՐԴ ԴԵՐՈՒ*

Յետ մահուանն Արտաշրի Հայոց թագաւորի ժողովեալ նախարարաց Հայոց՝ զսուրբն Վարդան իւրեանց սպարապետ կացուցանէին. որ էր ի Մամիկոննէից տոհմն թուն սրբոյն Սահակայ: Եւ էր երբեմն զի ի հնազանդութեան կային Պարսից թագաւորացն. եւ երբեմն յապստամբութեան, որպէս ուսուցանէ պատմութիւն Եղիշէի վարդապետի:

Եւ յետ մահուանն Սուրմակայ ժողովեալ հայրապետացն Հայոց՝ ինդրեալ զսին քահանայ ամն Յովսէփ անուն, որ լեալ էր աշակերտ մեծին Մեղրուպայ, ի գաւառէն Վայոց ձորոյ ի զեղջէն Հողոցիմայ: Եւ հրամանաւ Վարդանայ նստուցին յաթոս կաթուղիկոսութեան ամն երկու: Սա (Յովսէփ) արար ժողով ի Հահայիմանի, ուր զտուգանօր կանոնան կարգեցին:

Իսկ սուրբն Վարդան միաժողով կայեալ զնախարարս Հայոց -/- ԸՆԻ-Մ-ԱՆ** (19), պատերազմեալ ընդ Յաղկերտի Պարսից արքայի, մեռանի ի վերայ սուրբ ուխտի եւ ի քրիստոսական հաւատոյ ի դաշտին Աւերայրի ի գաւառին Արտաշու:

Եւ յետ պատերազմին Վարդանայ՝ զկնի երկուց ամաց սուրբ Ղեւոնդեանը Յովսէփաւ հայրապետաւ կատարեցան յամենանն հրօտից, որ օր քանեւ վեց էր ամոյն նոյն յուրիսի յաւուր կիրակէի: Ըստ որում ստուգեալ մեր զամն թագաւորացն՝ զտար հանդիպեալ ի տասն եւ հինգերորդ ամն Յաղկերտի եւ յերրորդ ամն Մարկիանոսի անիծելոյն:

Իսկ յետ մահուանն Վարդանայ անիշխան եղեալ երկիրս Հայոց ամն տասն, հայածանք եւ խառվութիւնք բազմանային, թէ եւ սակաւ ինչ Յաղկերտ ի սպառիչ խորհրդոյն դադարեալ՝ զվնասն զուրացեալ Վասուկան արկանէր

* Տես Տիեզերական Պատմութիւն Սեփականոս Ա. Տարունցւոյ, 1859, Փարիզ. էր. 79-82:

** Իրենոյնը կրկնում է եւ Վարդան Բարձրերկրցին. այդ ցուցումը ժամանակագրօրէն ճիշդ է գալիս, եթէ եւնթադրենք, թէ ինչպէս Առողիկը նոյնպէս եւ Բարձրերկրցին Վարդանի սպարապետութեան այն ժամանակն ունին աչքի առաջ, որը Արշակունեաց անկումից յետոյ էր: 332 թուից մինչեւ 351 թիւը ճիշդ 19 տարի է. անսպիւսակ Գ:

և պատկեցան: Քանզի ընդ այն մամանակս եկաց ի զործ
հաղարապետութեան Յազկերտի չարամիան Կերտեհ և չա-
զաւ առ նա Վարազդադեան, որ էր փեսայ Վասակայ Սիւ-
նեաց իշխանին ի նոյն ազգէ՝ ասեցեալ և չարածեալ անե-
րոյն իւրոյ, որ և (Վարազդադան) ուրացեալ զՔրիստոս
զրգոճեաց զնա ի յանցան, զոր անցոյց ընդ Հայս, որ և ի
նոյն խորխորասն սասանայի անկանէր աներ նորին Վասակ,
և եղեն պատճառք այնքան աղետից, որ էանց ընդ Հայս,
զոր յընդարձակ պատմութիւնսն է տեսանել, Լու վկայեցին
Վարդանեանքն հաղար երկու հարիւր երեսունքն () ի հրո-
տից երեսուն ի վեշտասանն Յազկերտի, և զինի երկուց
ամաց սուրբ երէցն Սամուէլ և սուրբ սարկաւազն Արա-
համ ի հրոտից 7 ին և սուրբ եպիսկոպոս Բասենոյ թմաթիկ,
որ յառաջագոյն տարեալ ի Խուժաստան դառն տանջանօր
ի 10 հրոտից, Լու սուրբ կաթուղիկոսն Յովսէփ և սուրբն
Սահակ և Վեանդ և երէցն Մուշէ և սուրբ երէցն Արսէն
և սուրբ սարկաւազն Քաջաջ ի 25 հրոտից յԱպար աշ-
խարհի և Երանելի մոզպեան մարգաց ի 10ն:

Ասոցիկն ասէ թէ ստուգեցաք զվեշտասան Յազկերտի
երէք ամ Մարկիանոսի: Յորում աւուր () --- էն Մուշէ-
է- Մուշէ է- Գուշէ է- ինչ-լ յուսմանէ՝ հոգային զառն կա-
թուղիկոսարանին: Լու թուի թէ ի յինել ժողովոյն Քազ-
կեղանի վախճանեալ էր Գիւտ և չէր նստեալ Յոհան Ման-
դակունի: Լու բերեալ առ սոսա թուղթ զաւանութեան ոչ
ընկալան, զի արտաքոյ էր ամենայն սրբոց հարցն աւանդից-
այլ չողան Մովսէս և Գաւիթ, եթէ հնարիցէ օղնել ուղ-
ղափառութեան, վասն զի զտանին այսպիսի բանք առ մեզ թէ
Գաւիթ խօսեցաւ յերկար ընդ Յորնաղայ և ընդ դրան երէցն
Պողբերայ և ընդ Մամբրէի արքեպիսկոպոսին Կորնթացոց
և կարկեցան և յամօթ եղեն: Ապա յոսն եկաց Մելիսոս մեա-
րոպոյիան Մակեդոնացոց և ասէ ՅՄովսէս. «Գիտեմ զքեզ
և զաշակերտքդ քո, ի մանկութենէ կրթեալ էք և թե-
քեալ ի ճառմ բանս կոկորարանից և կրկկայծիցն փրկի-
ստիպայից և ոչ սք կարէ յաղթել ձեզ, այլ և նախանձու
վառեալ էք, զի ոչ կոչեցաք զձեզ, զի չէր կենդանի պատ-
րիարքն ձեր: Լու ասէ Մովսէս. «Ապարեն ճանաչես զմեզ,
զի անդրանիկ իսկ էաք եկեղեցոյ և դատաւորք հայրապե-
տանոցին և ընդէր ոչ կոչեցէք զմեզ, և գրագմահմուտ-
թիւնս մեր նախատինս ասես: Բայց պատճառ ժողովոյն
չէ ծածկեալ յուսեքէ, այլ մեք զճշմարտութիւն ոչ թո-
ղումք մի ընտթիւն ասել մարմնացելոյն: Ատ Մելիսոս.
«Որպէս ասես զմինն յատկացեալ ասես զՈրդի ի Հօրէ և
միացեալ ի մարմնի: Մովսէս ասէ. «Ոչ բաժանեալ ի
Հօրէ, և միացեալ ի մարմնի: Լու այլ այսպիսի բանք
բազումք:

Ուստի կարծեցաք այսպիսի զոլ զժամանակն, զվեց

ամ կայեալ Գիւտայ զաթոռն՝ կատարի. եւ յաջորդէ զաթոռն նորա Ենչան Մանդակունի իմաստասէր եւ ի հոգւոյն Աստուծոյ, որ բարիոր յորինեաց զկարգ ձեռնադրութեան եւ զժամակարգութեան եւ զճառս խրատուց: Էւ սա թարգմանեաց զերկրորդ կորնթացիս թղթոյն եւ զԵնչան եւ այլ բազում օգտակար գործոց ի կեանս իւր: Կէսք ի կոչնն Եւնեաց ասեն զԳիւտ կաթմուղիկս եւ զԵնչան ի Պարսից ի միւս՝ ժամանակի: Ըն սորօք էր Անտոն, որ եւ թաթմուլ, թողեալ զամենայն ինչ վասն Բրիտանոսի Աւարտիւ հարազատիւն երթեալ կրօնաւորէր ի անդւոջն, որ այժմ՝ ասի սուրբ թաթմուլ:

Իսկ զկնի վճարման սուրբ նահատակացն մերոց շարն Աստակ զկին եւ զորդիսն երեք Հմայեկի ի դուռն տանէր, որպէս զորդիս մահապարտաց, զոր խնդրեալ Աշուշայի Արաց բղեչխին ի Բազկերտէ՝ տայ նմա զանակնունելի պարգեւն. որ եւ ասագն ի նոցանէ Աւան սպարապետ եղև Հայոց: Քանզի սատակեալ Բազկերտի՝ Պերոզ որդի նորա սպանեալ զեղբայրն իւր՝ թագաւորէ եւ հաշտութիւն առնէ աշխարհիս. եւ զԱւան կացուցանէ հարկահան արքունի: Էւ ի քսու արանց նեղեալ տկարանայ ի հաւատոցն, եւ զկնի հարեալ զնա ի սիրան՝ զղշանայ, եւ ապստամբեալ յարքայէ հարկանէ զգորսն Պարսից յոյժ անգամ: Էւ Արարզվազեան տիրեալ Սիւնեաց՝ վասն ուրացութեան ի բազում ասուրս նեղեալ ի գիւաց, խեղդի անզեղջ. յորում ասուր () զգնէ զԱւան եւ այլ բազում ուրացօք բնկալան աստէն զսահաւատչեայ զեհնոյն: Յետ այսորիկ զօրավարն Պարսից Միհրան գայ բազում զօրօք ի վերայ Ասիտանդայ Արաց արքայի. եւ յղէ աղաչանս (Ասիտանդ) առ Աւան օգնել նմա. եւ զնաց յօժարութեամբ. եւ ի խմբել պատերազմն վատ զօրն Արաց փախեան թագաւորան հանդերձ այլ եւ վատօք ի Հայոց: Էւ նահատակեցաւ սուրբն Աստակ եղբայրն Աւանայ պսակեցաւ. եւ սուրբ սեպուհն Սիւնեաց Բազկ յամենանն Հոռի ի վեշտասան ի Բագուան. նոյնպէս եւ քաջ սպարապետն Սահակ կատարի ի ժամ պատերազմն: Զկնի այսորիկ սպանաւ Պերոզ ի Հեփթաղաց եօթն որդւոք: Էւ թագաւորեցուցին զԱղարշ եղբայր նորա եւ կուէաց բզ Աւան եւ ետ նմա զգօրավարութիւն Հայոց. եւ յետ այսորիկ եթող ի նա զմարգպանութիւն, իսկ Աւան շինեաց զեկեղեցիսն Արաւաշտու զաւերեալսն ի Պարսից: .

ՍՏԵՓԸՆՈՍ ՕՐԲԷԼԵՆՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍԻՆԵՆՇ

ՊԵՏՄԻՉ ԵՐԵՔՏԵՍԸՆԵՐՈՐԳ ԴԵՐՈՒ *

Յեաբառնայլ թագաւորութեանն Հայոց, որոյ էր վերջինն Արտաշէս, եկաց մարզպան իտեղի Արտաշիսի Ա. Բ. Գ. Դ. Ե. Վ. Զ. Է. Ը. Թ. Կ. Խ. Կ. Իսկ որոյն Սահակայ խնդրեալ ի Ա. Գ. Դ. Հապճոյ՝ կացուցանէ զթոռն իւր Աւարդան՝ որդի Համազասպայ, սպարապետ Հայոց եւ ինքն վճարեալ յաստեացս փոխի ի կարգս հրեշտակաց: Իսկ յեա Ա. Ե. Վ. Միհր-Հապճոյ մարզպանութեանն կացուցանեն իտեղի նորա զԱ. ասակ՝ Սինեաց տէր, մարզպան Հայոց: Էւ էր Ա. ասակ մարզպան, եւ Աւարդան Մամիկոնեայն՝ սպարապետ Հայոց: Իսկ յեա Ա. Գ. Դ. Հապճոյ թագաւորէ Պարսից Յազկերտ ամս Ժ. Բ.: Էւ էր Յազկերտի հազարապետ մի յոյժ խորհրդազէա Միհր-Ներսէճ անուն, եւ կայր յԱւարդաստեանն աշխարհի, յոյժ շարահնար եւ մերենաւոր բարութ. եւ ի վազուց հետե կամէր հնարս գտանել առ ի բառնայլ եւ շիջուցանել զքրիստոսեան աւետարանն: Էւ Ա. ասակ էր չքեղ եւ բարձր ի մէջ աշխարհիս Հայոց եւ յոյժ մեծարգոյ եւ երեւելի ի դրան արքունի. եւ ունէր երկուս որդիս՝ Բարիկ եւ Աւար-Ներսէճ անուն, եւ դուստր մի, որում փեսայացուցեալ էր զԱւարդ-վազան եւ տաէր Աւարդվազան զկին իւր. վասն որոյ մասնացեալ Ա. ասակայ կամէր սպանմամբ խնդրել զվրէժ քինուն: զոր եւ իմացեալ նորա՝ փախստեալ անկանի առ Միհր-Ներսէճ, եւ վասն շար եւ սաստիկ նախանձու առ ի հաճել զկամս նորա ելանէ յաստուածագործ՝ ու իտէ քրիստոնէութեան եւ երկիր պագաննէ կրակի եւ արեղական. եւ հանապազ գրգռէր զՄիհր-Ներսէճ հազարապետ արքայի ի վերայ Հայոց, թերեւս լցուցէ զխորհուրդս իւրոյ շար քինուն, որ ընդ Ա. ասակայ:

Իսկ Միհր-Ներսէճ մատուցեալ զսա առաջի Յազկերտի՝ ծանուցանէ նմա զխորհուրդ նորին. եւ նա մեծարեալ զԱւարդվազան՝ յաստուածոց իմն համարեցաւ զպատահումն զայն. խորհէ ընդ մոլոպետան մոլոպետի եւ ընդ այլ աւագանւոյն դարձուցանել զաշխարհն Հայոց ի կրօնս իւրեանց. հաճեցան ամենեքեան: Էւ հրամայեաց թագաւորն հրովարտակս զրել առ իշխանն Հայոց, եւ ընդ նմին արուշանս եւ փուշտիպանս եւ քուրմս առարկել ի ձեռն

* Տես «Ստեփանոսի Սինեաց եպիսկոպոսի պատմութիւն. Տանն Սիսական», Մոսկվա, 1861. զԼ. Ժ. 2. Ժ. 12. Ժ. 13.

Մեծամեծաց իւրոց, որք եկեալ հասեալ յաշխարհս Հայոց՝
մատուցին զնամակն մեծամեծ նախարարաց, որոց յուեալ
սուգ անհնարին պատեաց զամենեւեան: Եւ փութանակի
ժողովեալ զեպիսկոպոսուես եւ զգանական աշխարհին ի մի
փայր եւ զեպուհս եւ զաւագ տանուտէրս, որոց գլուխ
ժողովոյն Յոսէփ, որ եկաց զհնի սրբոյն Սահակայ տեղա-
պահ ամուսնոյն, եւ Մաննիա եպիսկոպոս Սինեաց, եւ
Վեանդ երէց, եւ խորհեալ ի միասին գրեն պատասխանի
յոյժ բիրտ եւ պինտ վասն օրինաց իւրեանց առ թագաւորն:
Եւ դարձեալ անգրէն զեպանացն՝ մատուցին զպատասխա-
նին արքայի: Ընդ որ յոյժ ցատուցեալ ահագին եռացմամբ
սրտին իրրեւ օձ թաւալոյր լինէր, եւ փութանակի հրաւի-
րակս հանեալ կոչէր զամենեւեան կամայ եւ ակամայ զըշ-
խանս Հայոց եւ տայր ամէլ զառաջեալ: Եւ ի մէջ մեծ
ատենին սաստիւ հարցեալ զնոսա ընտրել զմի յերկուց —
կամ ապրել եւ յանձն առնուլ զօրէնս մեղութեան, եւ կամ
զարմիք եւ զաւակօք մեռանել խապառ: Որոց առ ժամայն
ոչ ինչ պատասխանեալ էինալ արտաքս խորհեցան եւ ըն-
տրեցին առ ժամ մի զերին երեսօք յանձն առնուլ զհրա-
մանս արքունի, եւ երթեալ յաշխարհն իւրեանց հնարել
պատերազմաւ եւ կամ սիրով զփրկութիւն աշխարհին եւ
զգիւտ անձանց, զոր եւ արարին իսկ: Եւ մեծաւ պար-
զեւօք արձակեցան յաշխարհն իւրեանց՝ ամեալ ընդ ին-
քեանս զատուշանս եւ զգարգապետս օրինացն:

Բայց կասկածեալ թագաւորին եթէ խարեցի, պա-
տանդ էառ զրդեաշին Աբաց զԱշուշա եւ զերկու սրգիան
Ասաակայ զԲարիկ եւ զՄար-Ներսէհ: Իսկ իշխանքն Հայոց
ուխտեալ էին միմեանց եւ աւետարանին երգմամբ կնքեալ
զգիր ուխտին՝ միով միարանութեամբ կեալ եւ մեռանել ի
զերայ քրիստոնէական հաւատոյն: Որք եկեալ հասեալ
յաշխարհն իւրեանց, ի զաւտն Մարարտու՝ երեւեցուցին
զժամուկ ուխտ պայմանին. զամանս ի մեղուցն սպանին,
զայլսն փախուցին եւ զկրակն ցրուեալ արկին ի ջուրս:
Ընդ որ խոժոռեալ Ասաակայ վարանէր ի մեծի արամու-
թեան. մի՛ զի բոց ծնողութեանն ջեռոյց զփորոսիս նորա
վասն որդւոցն որ կային անդ ի պատանդի եւ խելացնօ-
րեալ ավշեցուցին զնա. մի երկիւղ թշնամուցն Արարչ-
Աղանայ, որ կայր առ արքայի եւ սպասէր Ասաակայ մա-
հուն, եւ մի՛ զի զրկումն մեծ եւ երեւելի փառացն եւ հայ-
րենի տէրութեանն: Կայց երկց անհնարին տարակուսանաց
տաղնապեալ խուճապէր միշտ եւ ոչ ունէր քուն ի գիշերի
կամ հանգիստ ի տունջեան: Եւ զի սահման է մարմնոյ ի
կենցաղումս հանապաղ սխալել եւ զթեւլ, սակս որոյ եւ
սա սխալեաց յերդումն սուրբ աւետարանին, եւ զայս հա-
մարձակիմ՝ ստել, եթէ միով բանիւ մեղոյ էր խոստովա-
նեալ ի վերջոյ՝ ոչ էր թողեալ զնա կորուստ անսահման

գթութիւնն Աստուծոյ: Բայց այս ծնունդ էր չար յուսահատութեան, զորոյ զորպէսն դատաստանին Աստուած միայն զիտէ եւ ոչ այլ որ:

Արդ սակս այսր պատճառի խարեայ ի չար դիւէն ապաշխարութեան յուսով ստեաց ուխտին առ ծամ մի, թերեւս զերծուցէ յեկեալ հասեալ չարէն զորդիսն իւր եւ զինքն: Իւր յղեալ զԱւարդան զորորն Հայոց ի պատերազմ, յԱզուանս առ Պարսիկս որ եկեալ էին անդ՝ եւ ինքն ծանուցանէ զխորհուրդ իւրոյ միամտութեան, որպէս թէ հաւատս պահէրով թագաւորին: Միշր-Ներսէ՛հի հազարապետին ի ձեռն նամակաց, նաեւ զորագլխոցն Պարսից որ յԱզուանս գայդ եւս օրէն համարելով, որպէս ասէ աստուածային Գիրք. «Նազանդ լերուք մարմնաւոր տերանց որպէս Աստուծոյ»: Իւր ազատամբեալ սա ի Աւարդանայ եւ ի կամարականացն եւ յայլ ազատացն որք ընդ նոսա, այլովք իշխանօք Հայոց՝ իշխանաւն Բագրատունի Տիրոցաւ: Խորհոտունի Գաղիչոյ, Ասէեւունի Գիւտ՝ Պալաւնի Աւարազ-Շապուհ, Գարեղենի Արտէն, Արծայ Ներսէ՛հ եւ այլ բազում ոտականք եւ սեպուհ տանց եւ տոհմից, որք երկուցեալ յասէ Պարսիցն՝ կամեցան շնորհուկս առնել թագաւորին. եւ զամենայն բերդս եւ ամրոցս Հայոց ընդ իւրեանց ձեռամբ արարին. եւ զամենայն մանկունս Մամիկոնեան տոհմին եւ զկամարականայն եւ զայլ ազատացն եւս ամէլ Աստակ առ ինքն եւ ամրացոյց յանառիկ ամուրս աշխարհին Սիւնեաց: Իւր մինչ այս պայպէս եղև: Եւ այս լուեալ Աւարդանայ զգառն զոյժ մահարեր բօթին, մեծաւ յողթութեամբ եկեալ ի պատերազմէն, որ առ Ազուանս, այլովք ազատօք խորհէին ի միասին զուարթ բարումն շնարս ինչ: Իւր մինչ թափեցան յամենայն յուսոյ՝ զմահ ընտրեցին լուքան զկեանս. եւ անցեալ յԱրտազ զաւառ յետ Երեւանի եղև խմբու մեծ պատերազմին, յորում պտակեցաւ սուրբն Աւարդան այլովք ընկերօք զոր լուեալ զայս Յազկերտի ի մեծի եւ յանձնարին սուգ դառնութեան վարաներ: Իսկ Աստակ հաւատարիմ եւ մեծապատակ զինքն համարեալ, առեալ զկայանաւոր մանկունսն եւ զսուրբ քահանայսն խաղաղ գնաց ի դուռն արքունի, յորում ատեան մեծ լինէր եւ հարցափորձ կալանաւորացն ընդ Աստակայ: Իւր ամենայնիւ պարտեալ եւ յիմարեալ լինէր անօրէնն Աստակ. եւ ըստ արժանաժառանգ իւրոյ թողակին առնոյր զփոխարէնն: Իւր ի նմին զբան ի զիպահոջ կացեալ լինի մինչեւ անդէն առնու զվախճան. զորոյ եւ զորպէսն ինով պատմեն մեզ Էդիշէ եւ Վաղար Փարպեցի: Իսկ զիշխանութիւնն Սիւնեաց առնու անօրէնն Աւարազ Աւաղան, որ էր զիւարախ. եւ յետոյ ի դիւէն իեղգամահ եղև: Իւր յետ նորա նոյն չարութեամբ անհեղեղ հսկայն Գիլհան, որ անպարտելի էր զօրութեամբ եւ

միշտ պատերազմէր ընդ միացորդս Հայոց. զոր եւ Վաշան եզրօրորդի Վարդանայ, վերին օգնութեամբ հարեալ սատակեաց ի պատերազմի զբուրդն ահագին զՎրդիճոն ի գաւառին Շիրակայ մերձ ի գիւղն որ Քշակ անուանի: Էւ ծառայից իւրոց թափեալ զփոր նորա՝ պատեցին եղեգամբ եւ բերեալ եղին ընդ հարս իւր ի դամբանի:

Արդ թէպէտեւ տեաքն երեւելիք Սիսական պետութեանս պատրեալք ի հին խարողէն՝ հետեւեցան կամաց թագաւորին եւ առին ժառանգութիւն զփառս աշխարհականս, դաւօրեայս եւ զեզձական. սակայն ոմանք ի նոցանէ եղբարք բոս մարմնոյ եւ արեանառուք իմաստնացան զվերին իմաստութիւնն. եւ լուսով հաւատոյն ոչ զնային ընդ մարք շաւիղն, որ հայի ի վիճն կորստեան. այլ հրաժարեալք յամենայն աշխարհական իրաց՝ թողին զփառս եւ զմեծութիւն եւ զնային զհետ երանաւէտ ձայնին, որոց անուանքն Բարզէն եւ Բակուր եւ Յազգ: Աբա ելեալ ի գնդէն Սիւնեաց զնային զհետ ուխտապահացն Հայոց, որոց զբուխ եւ սպարապետ էր երանելին եւ քաջ Վաշան Սամիկոնեան՝ եզրօրորդի Վարդանայ, եւ ի բազում պատերազմունս մեծամեծ քաջութիւնս ցուցանէին: Իսկ ի գան Միհրանայ բազում զօրօք ի Վիրս պատերազմել ընդ Վախթանկայ թագաւորին Վրաց. զնաց եւ Վաշան Հայոց զօրօքն յօգնութիւն Վախթանկայ, զի ուխտակիցք էին միմեանց: Էւ իջեալ ի դաշտն Ճարմանոյ մերձ Կուր գետոյն՝ ճակատեցան ընդդէմ Պարսիցն եւ դամ մի յաղթեցին:

Իսկ Վրաց երկուցեալ ի բազմութենէն Պարսից՝ ի փախուստ դարձան: Էւ Վաշան զայս իմացեալ դարձանդրէն իւրով զնդաւն, յորում տեղոջ էառ զնահատակութիւն Վասակ կրտսեր եղբայր Վաշանայ: Իսկ Միհրան զհետ մտեալ զօրացն կարաւ զՀրահատ Կամսարական՝ զեղբայր Կերեսի Շիրակայ տեառն. այսու պատմառաւ զի երիվար նորա փառս առեալ սաստիկս ընկէջ զնա. ապա պնդեալ զկնի կայան եւ զգոփելի սեպուհն Սիւնի զՅազգ. եւ մեծապէս իրախացեալ Միհրանայ՝ դարձաւ անդրէն: Իսկ Վաշան գտանէ զԲարզէն Սիւնեաց պայազաւսն կարեվեր խօցեալ եւ անկեալ ի տեղի մի. հեծուցանէ զնա յերիվար եւ հանեալ անտի ապրեցուցանէ, որ եւ փանխուցուածոյն այլ ոչ չրջեցաւ ընդ Վաշանայ, այլ անց զնաց յանդրյթ տեղիս:

Էւս պիղծն Միհրան առեալ զերեւս սեպուհս չրջեցուցաներ ընդ ինքեան եւ հետամուտ լինէր Վաշանայ. եւ զնոսս օրբոս օրէ դառաջեաւ ամեալ կապանօք՝ դառն տանջանօք նախատեր եւ շարչարէր եւ հնարէր դարձուցանել յիւր կրօնս, յորմէ աներեւոյթ օգնութեամբ ազատեալ լինէր Կամսարականն Հրահատ: Վասն որոյ սաստկապէս զարեալ Միհրանայ՝ եւ երկուցեալ՝ մի գուցէ նոյն

գունակ եւ Սիւնին Յազգ զերծցի՝ չբամայլ զորոջն անմեղ եւ զգառն տարեւոր զառաջեաւ ամէլ, զի լիցի պատարագ անուշահոտ Տեառն իւրում: Իւ զի առաւելապէս զրդուեալ լինէր սա յանօրէն եւ ի կայենատիպ եղբորէն Յազգայ ի Գ.գիհնէն Սիւնեաց Տեառնէ. սակս այնր սաստիկ զրդեալ լինէր ի ցասու մե: Խօսել սկսանի բնոց Յազգայ մեծամեծ պատուհասիւ եւ ահարկու խրոխամամբ հնարէր զանազան հեթեթանօք խախտել ի քրիստոսական հաստոյն եւ բնոց պատժոցն խոստանայր եւ պարզեւս մեծամեծս, եթէ աբասցէ զկամն նորա. իսկ երանելին այն լուս միայն ունկն զնէր բանից նորա, եւ ապա հրաշագիտակ տեսական յերկինս հայեցեալ առ անձկալին իւր կոչէր զնա յօգնականութիւն, եւ պնդեալ զսիրտն եւ զմէջսն անձառելի յուսովն պատասխան տայ Սիւհրանայ եւ ստէ. «Թէ զժամանակեայ կեանս մարմնոյ վաճառէր որ, եւ ինձ հնար էր գնել եւ կեալ յազգաս ցասոց մարմնոյս եւ սիրոյ կենցաղոյս, տայի արդեօք զամենայն ինչ զոր ունէի՝ եւ զնէի. բայց զյաւիտենից պատուհասն եւ զանչէջ զեհնէնին զսպառնալիսն զնել բնոց կարասոյ յոյժ անմտութիւն է, մանաւանդ զի եւ անյայտ է երեւումս վաճառոյն, քանզի ոչ որ զիտէ զկեալն իւր զհեռին եւ զմտեալն. գուցէ զնեալ խնդասցէ եւ ի վաղիս վախճանեալ յուղարկեացի ի խաւարն արտաքին: Այլ զայդպիսի աղտեղի եւ կորստական վաճառ թէ սիրեցեալ էր իմ՝ բնոցէր այժմ զնէի զղա վասն կելոյ, այլ վաղ իսկ առնուի հանգերձ փառօք եւ մեծամեծ պարզեւօք. այլ զայս բնորեցի յորում եմս, եւ զսոյն համարեալ լաւ եւ պատուական ուրախ եմ եւ խնդամ մեռանել վասն Քրիստոսի, քան թէ զհազարս ամաց կեալ մեծամեծ փառօք յուրացութեան, եւ անվախճան պատուհասին լինել ժառանգորդ. . .»

Իւ լուեալ զայսպիսի բանս անօրէն Պարսկացն ի սրբոյն Յազգայ՝ իրր անգառազեղ զազանք յարձակեցան ի վերայ եւ կամկին կենդանւոյն հաղօրդել ամենեքեան յարիւն նորա: Իւ առեալ սպանողացն տարան մերձ ի մատուռն սուրբ եւ առաքելանման նահատակին Գրիգորի, ի զիւզն որ կոչի Բագաւան ի գաւառին Վաղարշակերտու ի նահանգին Բագրեւանդայ. ի լանջակողմն լիբինն Ապատայ, մտա ի սուրբ սեղի մատրանն իրրու երկու քարընկեցօք. եւ անդէն հատին զսուրբ զյուխն. զոր բարձեալ քրիստոնէից տարեալ հանգուցին ի սուրբ մատրանն Գրիգորի: Ատարեցաւ սուրբ սեպուհն Սիւնի երանելի նահատակն Յազգ յամենեանն հոռի, որ օր վելչտասան էր ամսոյն. յորոց վերայ եղեն նշանք մեծամեծք եւ լինին բժշկութիւնք ամենայն ախտաժեւատաց. որ է բարեխօս վասն մեր եւ աշխարհիս այսմ առ Քրիստոս, որում փառք յաւիտեանս, ամէն:

Յետ աւերման աշխարհիս Հայոց եւ կատարածի սրբոց Վարդանանց՝ զամս քսան եւ երեք ոչ զազարեաց սուրն

պարսկականն ի ճարակելոյ զսեռս արամեան: Քանզի յետ
Յազդէրտի թագաւորեաց Պերոզ ամս քսան եւ երկու եւ
խստացոյց զանողորմ՝ կոտորուիմ եւ գերուիմ, այրուիմ եւ
քանդուիմ աշխարհիս Հայոց: Իսկ ի սաստակելն նորա ի Հեփ-
թաղացոյ թագաւորէն եւ ի բնաջինջ լինել տամբ եւ
զաւակօք, ապա թագաւորէ Պարսից խաղաղաւերն Վաղարշ,
որ եւ յառաջին ամի իւրոյ տէրութեանն արար չաշտու-
թիւն ընդ Վահանայ եւ այլոց Նախարարաց Հայոց. եւ
եղին զնա մարդական աշխարհիս եւ կնքեցին ուխտ երգման
եւ չաստատեցին զխաղաղութիւն ընդ Հայս:

Ապա յետ սրբոյն Վարդանայ շրջէին ընդ ամենայն տե-
ղիս զօր Պարսից, ոմանք զկնի փախստէից եւ ոմանք ի վերայ
բերդից եւ ամրոցաց եւ ջանային ի սպառ ի սպուռ ջնջել եւ
արմատախիլ առնել զազգ Հայոց: Սուրն վաղակաւոր կայր
մերկացեալ ի վերայ ամենայն չայ զինուորի, միւսն խըն-
դրէին բանիւ միով ուրանայ զՔրիստոս եւ զլուխ կորա-
ցուցանել արեգական, եւ թէ ոչ՝ մեռանել առժամայն:
Վասն որոյ յի եղեն վկայիւք ամենայն առապարք եւ խորա-
ձորք, հովիտք եւ բլուրք աշխարհիս Հայոց, իբր զկաճառս
աստեղաց, որ ի մէջ գիշերի փայլին թանձրախիտ ընդ երեսս
երկնից. որպէս եւ աստ է տեսանել յաշխարհիս Սիսական
ի գաւառս Վայոց ձորոյ, ուր եկեալ ի զօրացն Հայոց
փախստեայք կամէին անցանել յամուր աշխարհն Արցախայ.
որոց զկնի պնդեալ զօրացն Արշակունիս եւ հասեալ ի գա-
ւառամէջն Վայոց ձորոյ մերձ ի բլուրն որ մեծամեծ զիմօք
պատեալ էր վասն ամրութեան ի զետամիջին Աշեղեաց եւ
Մոզան՝ մատուցեալ եղին արեան ճապաղիս. եւ կոտորե-
ցին զբազումս եւ զգեղեցիկս որ էր յազատ տոհմէ Հայոց
վասն անուան Քրիստոսի. յորոց վերայ եղեն նշանք զար-
մանախիք ի վերուստ եւ ինքեանք պնդեցան զհետ այլոց. եւ
հասեալ կիսոցն յստորոտ Բերդաբարի ի միոյ ձորակի անդ
կատարեցին. որոց զխաւօրին անուն Մարտիր էր, որ եւ
տեղն կուչեցաւ Անգեղ ձոր: Էւ անգէն ասպատակ եղեալ
եւ երեք հարիւր արս ի ջրկիցն, որ Ստաինք կոչի եւ Արտա-
բոյնք, եւ անդ զնոսա խոզխոզեցին. յորոց վերայ յետոյ
շինեցաւ եկեղեցի ի բնակչաց տեղւոյն:

Էւ անտի սակաւ մի անցեալ Պարսկաց ի ձորագուռն,
որ ի ձախ կողմանէ չայի ի վեր յուխան սուրբ Յսխացբար
կուչեցեալ, որ ի վերայ բարձրաւանդակին ի մէջ սահմանաց
երկուց եղջն, զոր ի վերայ ասացար. անդ կոտորեալ յոյժ
բազմութիւնք սեպուհ արանց եւ բնտիր զօրաց՝ եւ ինքեանք
եկեալ ի շինամէջն բնակեցան խորանօք լքեալք եւ վաս-
տակեալք ի կոտորածէ. եւ կամեցան գիշերօթ առնել: Իսկ
ի մէջ գիշերին Պարսիկ մի, որ էր գուշակ զօրացն, տե-
սանէր զերկինս բացեալ եւ լոյս սաստիկ հեղեալ ի վերայ
սպանելոցն, եւ կառք մի ոսկեղէն բարձր յոյժ, յորոց վե-

բայ նստէր կին մի ծիրանազգեաւ թագաւորակերպ, եւ ամբոսբ ահագին զօրաց լուսեղինաց շուրջ զնոյաւ: Էւ նա հայէր ի վերայ կոտորածին եւ լայր ողբով, եւ մի մի զգուէր ի նոցանէ: Իսկ պարսիկն այն զարհուրեալ կամեցաւ ազգ առնել զօրացն, եւ կապեցան ուրն եւ լեզուն: Ըպա մերձենայր ի նա մի սրբոցն զօրաց եւ նա հարցանէր. «ոյ է այդ...» ասէ հրեշտակն, «այն Մայրն է երկնաւոր թագաւորին, եւ իջեալ է առ վկայս եւ սիրելիսն որդւոյն իւրոյ, եւ մի մի կամի փառաւորել զնոսա...» Էւ կացեալ տեսլեանն մինչեւ յառաւօտն եւ աներեւոյթ լինէր:

Իսկ ի լուսանայ առաւօտուն կամեցան զօրքն զնայ ի տեղւոյն, եւ գտին զայրն թալացեալ անկեալ. հարցանէին ցնա զպատճառն եւ նա այլ ինչ ոչ կարէր պատասխանել, միայն մատամբ ցուցանէր եւ լեզուաւ ասէր. «մայր անդ այ, մայր անդ այ...» վասն որոյ եւ անուն տեղւոյն մինչեւ ցայժմ Մ—շ—տ կոչի: Էւ զնացեալ Պարսիկն այն անկեալ զորոյքն եւ բժշկեալ լինէր քրիստոսնեայ եւ զամենայն աւուրս իւր սպասաւորէր սրբոցն, որ եւ յետոյ երթեալ քրիստոսնէից՝ ամփոփեցին զուրբան եւ շինեցին մատուռն ի վերայ: Իսկ զառաջին սուրբան, որ կատարեցան առ բլրաւն ի ժամուն ամփոփեցին քրիստոսնեայք: — Էւ էր յայնժամ կաթողիկոս երանելին Գիւտ, որ լուեալ հրամայէր շինել վկայարան մեծ ի վերայ սրբոցն եւ ժողովել անդ զոսկերս նոցա: Ըպա ձեռն ի դործ արկեալ Զրեւ եւ Շահիբեա եւ Բրչէն երէց եւ Բրգիւտ հիմն արկին որոյ կաթողիկէին յիննէսորդ ամին Գիւտայ Կաթողիկոսի յամառան ամսամտին, որ օր հինգ էր ամսոյն: Էւ կատարեալ զնա մեծածախ գանձիւք կանգնեցին ճեմարան երկնանման հրաշարարտար շինուածով երկազմբէթ եւ եռախորան, եւ յերկուս կողմանս դաւիթս, սրահակս, եւ վերնատունս սեամբք եւ սրանելի յորինուածովք: Էւ վայրն ամենայն ի մեծ գեառոյն մինչեւ ի վեր ի լեռնակողմն՝ որ Աղսնք կոչի, բնծայեցաւ ի ժառանգութիւն սուրբ եկեղեցւոյ պաշտօնէիցն:

Իսկ ի կատարման գործոյն զայ երանելի Կաթողիկոսն Գիւտ եւ Ընանիա Սիւնեաց կաթողիկոս, եւ բազմամբոս ժողովով փոխեն ի հանգիստ զուրբան, եւ առնեն նաւակատիս սուրբ եկեղեցւոյն ութ օր ի փառս Քրիստոսի: Բայց այժմ յետ աւերման տեղւոյն եղև շինանիստ Գեղջկաց, եւ կոչեցաւ տեղին Խոտորալեզ: Զայս ամենայն ծանեալ յիւրոյ արձանագրութեանց, եւ այլ էր որ ի գրոց, եւ էր՝ որ ի տեղեաց եւ ի վկայից եւ յանուանցն եւ ի հաւաստի աւանդութեանց հնոցն ծանեալ, եւ տեղեկացեալ ամենայն սաուգիւ՝ աւանդեցաք ձեզ:

ՅԵՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՅԸՆԿԸ.

(Գ . Գ Ի Բ Գ)

Այս ցանկի մէջ մտած չեն նախարարութեանց ազիւսակի եւ ժամանակագրութեան երեք տախտակների մէջ եղած յատուկ անունները :

Արդիւս 203.
Արեղենից 173.
Արբաճամ 141. 142. 175.
176. 180. 194. 200.
Ազաթանդեղոս 30. 69. 84.
108. 109. 133.
Ազաթսիկու 24.
Ազար. Ակրա, Աքար. տ.
Հազար :
Ազատ 6. 12. 84. 103. 147.
Աթանաս 198.
Աթաշխուդայ 207.
Աթէնք 23.
Աժդահակ 74.
Այա 94. 97.
Այանոզան 162.
Այանք, անայ 70. 71. 78.
79. 117. 143. 187.
Այաշկերտ 90. 92—94. 97.
Այիշան 14.
Այդէթ 6.
Այինճայ 21.
Այիւս 4.
Այլէման 21.
Այլար 93.
Ախվերդեան 92.
Ախուրեան 6. 12. 104.
112. 113. 125. 140.
Ակոսի 151.

Ակայ, տ. Տղմուտ :
Ահար 6.
Ահուրա-Մազդա 52. 59.
Ազան 96. 107. 167. 172.
Ազրակ 19. 21.
Ազրերականաց 93.
Աղեքսանդր 56. 87. 158. 177.
Աղեքսանդրիա 157.
Աղթամար 19.
Աղիոյիտ 96.
Աղձնիք 9. 10. 17. 18. 20.
21. 64. 107.
Ազուանք 3. 21. 52. 71.
73—79. 88. 109. 114.
124. 127. 184—187. 204.
Ազատեւ 6—8. 15.
Ազրի դաղ 11.
Ամանոր 26.
Ամանորարեր 91.
Ամատունի 79—81. 104. 111.
112. 130. 169. 170.
172. 173. 196.
Ամարաս 124.
Ամարդուս 72.
Ամեդիա 19.
Ամդէթ Թիւրքի 68.
Ամիթ, Ամիդա 17.
Ամիբանուս Մարցեմիկնուս
68.

- Այրարատ, Էան 8. 10—16.
 17. 19. 22. 23. 90. 92.
 94. 104. 106. 154. 169.
 172. 173.
 Այրիվանք 121.
 Անակ 26. 41. 109.
 Անահիտ 16.
 Անանիա 3. 32. 173. 174.
 203.
 Անաստաս 151.
 Անաստղ 107. 108. 165.
 167. 172.
 Անարի 52. 53. 77.
 Անգեղ ձոր 207.
 Անգեղ սուն 17. 97. 107.
 Անգղ 17. 90. 97. 98.
 Անգեղան 198.
 Անդոկ 30. 31. 180. 133.
 Անի 12. 16. 104—106.
 144. 146.
 Անկո 98.
 Անձեւացի, ցեաց 131. 174.
 176. 178. 179. 191.
 192.
 Անյաղժ փրիտոփայ 18.
 Անյուչ, Անյիչէի 27. 87.
 133.
 Աննիրաղ 82—85.
 Անուչ վ. ւ. ամ 75. 95. 96.
 107.
 Անտիոք 107.
 Անտիոքոս 24. 82.
 Անտն 198. 201.
 Անրոմայնյու 52.
 Աշահմարեան 33.
 Աշնակ 112.
 Աշտ 104. 130.
 Աշոցաց 37. 165. 171. 173.
 Աշուշա 42. 75. 95. 96.
 107. 201. 203.
 Աշտիշատ 18. 169.
 Ապահոսնիր 165. 171. 172.
 174.
 Ապար 65. 69—73. 75. 90.
 137. 200.
 Ապարան 12.
 Ապարհայիկ 138.
 Ապրուէղ 49.
 Ապրսամ 130.
 Ասանձար 130.
 Ասաջին Հայք 5.
 Ասուան 131. 173.
 Ասուէղեան, զէն 131. 174.
 Անակ 130.
 Ա. Բ. ծ 126.
 Ասիա 7. 23. 49. 50. 56.
 66. 80. 119. 159.
 Ասողիկ 17. 37. 41. 43—46.
 128. 197. 200.
 Ասորեառան 3. 23. 64. 86.
 137. 164. 172. 194.
 Ասորեառանցի 22.
 Ասորիք 3. 11. 19. 21. 105.
 148.
 Ասպահայեանիկ 40.
 Ասի-Թամար 76.
 Աստուածածին 91. 86. 129.
 Ատտիլա 66. 68.
 Ատոմ 108. 173.
 Ատրներսէհ 95. 202. 203.
 Ատրորմիզդ 126.
 Ատրդատահան 3. 9. 19. 20.
 168. 202.
 Արար 148.
 Արարիա 138.
 Արարացի 9. 21. 49. 50.
 63. 73. 76—79. 104.
 Արագած 11. 21. 111—113.
 136.
 Արածանի 7. 8. 17. 18. 21.
 25. 90—92. 97.
 Արահեղայ 16.
 Արամազդ 16. 59. 104.
 Արամ 4.
 Արամանայ 90. 92.
 Արամնոս 21. 113.
 Արարատ, րազ 11. 21. 203.
 Արարատեան 83. 96. 144.
 Արարս. տ. Երասի.
 Արզամ 132. 133.
 Արզինա 21.
 Արզարիլ 6.

- Արդեանքն 113.
Արդուին 16. 21. 126.
Արեբանոս 19.
Արդն 21.
Արգրուժ 7. 16. 64. 76.
125. 126.
Արգնարդիւն 195.
Արիօն 70.
Արիք, Արեաց. 22. 51—53.
69. 93. 115. 117. 187.
Արծաթադրերք 93. 155.
Արծակ 92. 103.
Արծթի 93.
Արծրունի, նիք, նեաց. 1.
19. 21. 35. 36. 49.
60. 75. 95. 96. 98. 99.
107. 108. 130. 165.
167. 171. 172. 174.
176—180. 189. 191—
196. 199.
Արկաց 44. 64. 86.
Արհմն 52. 53. 58.
Արհնի 106.
Արձան 198.
Արձիլ 76.
Արճէշ 21.
Արմաւիր 21—23. 25. 83.
112. 113.
Արմաւուզ 113.
Արմէն 21. 22. 52.
Արմէնիա, տ. Արմէն:
Արմէնիոս 21.
Արմնիք 21.
Արշակ 12. 13. 24. 27. 30.
31. 43. 47. 60. 61.
64. 74. 87. 105. 111.
133. 161. 162.
Արշական 43.
Արշակունի, նիք. 16. 23. 24.
26—28. 30. 40. 41. 43—
47. 61. 65. 75. 82. 95.
163. 166. 176. 191. 197.
Արշամունեաց 198.
Արշարունի, նիք. 90. 105.
125. 140. 144. 165.
171. 173. 185. 198.
Արշաիր 42. 96. 130. 140.
172. 173. 185.
Արշէն 208.
Արուճ 21. 111.
Արսէն 131. 200.
Արտարդնք 207.
Արտադերս 104. 105. 106.
Արտազ, զական 19. 94.
96. 97. 116—118. 121.
194. 197. 204.
Արտակ 131. 173. 174.
Արտաշան 8. 9. 10.
Արտանուշ 6.
Արտաշամ 75.
Արտաշաս 82.
Արտաշատ 12. 22. 23. 38.
82—85. 103. 106. 116.
147. 171—173. 177.
192. 201.
Արտաշէս 25. 31. 46. 60.
61. 75. 82. 83. 85. 96.
117. 122. 123. 132.
133. 198. 202.
Արտաշիր 26. 28. 31. 39.
47—49. 71. 133. 160.
161. 166. 197.
Արտաւազդ 26. 74. 130. 151.
Արտաւան 40. 48. 159.
Արսէն 173. 174. 204.
Արցախ 8. 10. 14. 15. 21.
77. 123—126.
Արփանեալ 21. 106.
Արփա 6.
Աւարայր 19. 117—121.
131. 194. 197.
Աքէմնիսեան 47. 52. 55—57.
Աֆղանիստան 65.
Բարդէն 130. 144. 150. 205.
Բար-էլ-արուար 78. 79.
Բարեյոն 23. 55. 86.
Բարելացի 23. 55.
Բարեզ 47.
Բարիկ 95. 131. 134. 180.
202. 203.
Բագարան 140.

- Բագաւան 90. 91. 92. 201.
 206.
 Բագնայր 121.
 Բագնաց աւան 168.
 Բագու 3. 50. 76.
 Բագրատունի 76. 104. 106.
 117. 122. 132. 133.
 144. 173. 174. 182.
 191. 204.
 Բագրեւանդ 90—94. 96.
 103. 167. 168. 173. 206.
 Բաղխար 126.
 Բակուր 130. 205.
 Բակարիացիք 51. 53. 70.
 Բաճլ, Բաճղ 24. 40.
 Բաճղ Առաւ. առին 24.
 Բաղասական 185.
 Բաղդատ 65.
 Բամբակ 10.
 Բայազիդ 94. 97. 98. 117.
 120.
 Բասեն 90. 92. 93. 94.
 97. 140. 144. 154. 172.
 173. 200.
 Բասիլ 174.
 Բասլ 26. 79.
 Բարդոզ 6. 10. 90. 92. 97.
 125.
 Բարդափրան 36.
 Բարթուղիմէոս առք. 19.
 Բարձու մայ 194—196
 Բարկուշատ 6. 8.
 Բարձրարուղ 106.
 Բարձրբերդցի 176. 197. 199.
 Բարձր Հայք 8. 10. 15—17.
 20. 64. 104. 122. 154.
 155. 174.
 Բերբեր 6. 8. 15.
 Բերդաքար 207.
 Բերդկունս 92. 103.
 Բզնունիք, նեաց. 9. 164.
 171. 174.
 Բելու ջիստան 65.
 Բիւզանդացի 80. 95. 148.
 159.
 Բիւզանդիա 23. 27. 39.
 40. 49. 63. 64. 86.
 95. 100. 108. 115. 160.
 Բիւրակնեան 6. 7. 10. 16.
 17. 92.
 Բլուր 193.
 Բլրոցաց 168.
 Բճնի 146.
 Բուլղար 144.
 Բունավիժի 148. 149.
 Բրքիչոյ 164. 165. 166.
 Բոմբայ 50.
 Բորչալու 152. 153.
 Գարեղենի, նից 173. 174.
 204.
 Գաղ. 173.
 Գաղէչոյ 173. 174. 204.
 Գաղանածակք 198.
 Գաղաւոն 166.
 Գաղրիկ 173. 185.
 Գաղղիացի 2. 73.
 Գամախ, տ. Կամախ:
 Գայլ 4.
 Գայլազուտ 126.
 Գայլատուաց 9.
 Գանձակ 15. 109. 124.
 Գանձասար 77. 124.
 Գայիանեանց 114.
 Գառնի 6. 12. 83. 84. 103.
 104. 106. 113.
 Գարգման 124.
 Գարեգին 131.
 Գաւ 138.
 Գգիհն 148. 204. 205. 206.
 Գեաւուր Գուլայ 72.
 Գեղամ 9. 10.
 Գեղարդափանք 84.
 Գեղարքունի 106.
 Գեղաց 138.
 Գեղմանց 3. 72.
 Գետիկ 15.
 Գերան 182.
 Գերմանացի 21. 73.
 Գէնջէ, տ. Գանձակ:
 Խ. Գէորգ. 111. 129.
 Գէորգ 76.

Գ.է.սրգիէն 73.
Գ.է.սր դաղ 125. 126.
Գ.է.սրչէ 9.
Գ.իլան 3. 138.
Գ.իւս 173.
Գ.իւ.տ 144. 150. 176. 177.
178. 189. 190. 193.
198. 199—201. 204. 208.
Գ.իւ.բջի 73.
Գ.իւ.բջիտան 73.
Գ.լակ 18.
Գ.զու.ար 138.
Գ.նիթու.նիթ 131.
Գ.նիթ 154.
Գ.նու.նի 108. 131. 173.
Գ.ոհանամ 16.
Գ.սղթն 154. 167.
Գ.ստորղ 96.
Գ.ու.գարբ 8. 10. 15. 73.
144. 152. 153.
Գ.ու.էբբ 50.
Գ.ու.շար 37. 152.
Գ.ու.բաման 76.
Գ.ու.բղան 137.
Գ.ու.բիւս 3.
Գ.ու.եալ 106.
Գ.տաց 138.
Գ.բիգոր 18. 27. 41. 91. 96.
111. 117. 140. 146.
150. 164. 167. 189.
193. 194. 199. 206.
Գ.բիգորիս 77. 124.
Գ.բու.զիւս } 73.
Գ.բու.զին }

Գ.Վաղ 131.
Գ.անան 154.
Գ.ասան 138.
Գ.արայագեակ 10.
Գ.արանաղի 104.
Գ.արեալ 71. 78. 79.
Գ.աւ.այի 147. 148.
Գ.աւ.իթ 76. 195. 198. 200.
Գ.գղաթ. Գ.կաթ. 9.
Գ.ենշապուհ 81.

Գ.երբէնտ 68. 70—73. 78.
79.
Գ.երջան 154. 194.
Գ.է.ու.աշ 21.
Գ.իարբէքիբ 64.
Գ.իմարսեան 130. 131. 174.
185.
Գ.իսկղեախանոս 26. 123.
159. 160.
Գ.իցաւ.ան 91.
Գ.ու. 93. 94. 153.
Գ.ու.ին 12. 22. 23. 84. 98.
146. 147. 148. 176.
178. 182. 189. 199.
Գ.ոհանակերտ 113.
Գ.տարիկ 69. 169.
Գ.բասխանակերտ 113.

Եբբայեցիբ 1.
Եդերբ 73. 122.
Եգիպտացի 14.
Եգիպտոս 157.
Եդեսիա 22. 23.
Եդեանց 60.
Եզդ 50.
Եզնակ } 60. 73.
Եզնիկ }
Ելիզաւ.էտապօլ 15. 109.
124.
Եկեղեաց 107. 154.
Եզրայր 174.
Եղեգեակ 92.
Եղեգեաց 207.
Եղիշէ 45. 59. 61. 68—70.
75. 77. 89. 97. 98.
102. 104—106. 108.
109. 114. 115. 117—
119. 127. 128. 137.
138. 143. 148. 171—
173. 175—177. 179.
180. 185. 187. 195.
197. 204.
Եղինդ 121.
Եզփարիս 108.
Ենոփ 154.
Երամենս 21. 113.

Երան. տ. Իրան:
 Երատոսթենէս 157.
 Երասիս 5. 6. 8. 11. 12.
 14. 20. 21. 82—85.
 90. 92—94. 112. 113.
 116. 118. 123. 125.
 126. 140. 147. 151.
 192.
 Երասխաձոր 93. 112. 140.
 Երեմիա 169. 172. 173. 174.
 Երեմիաս 172. 174.
 Երեւան 84. 85. 103. 113.
 146. 148.
 Երեւել 21.
 Երզնկայ 16. 104. †
 Երէզ. Երիզ. Երիզայ 16.
 21. 196.
 Երկայնարտի. Երկայն արտ.
 106.
 Երկայնորդք 106.
 Երկայնարագուկ - Արզու-
 թեանց 76.
 Երնջակ 6. 21.
 Երկրորդ }
 Երրորդ } Հայք 5.
 Երուսաղէմ 49.
 Երուանդ 20. 74. 112. 122.
 140.
 Երուանդաշատ 12. 22. 105.
 103. 140.
 Եւղաղ 174.
 Եւրոպա 21. 22. 42. 66. 69.
 Եփեսոս 199.
 Եփրատ 4. 5. 7. 8. 16. 17.
 63. 90. 92. 94. 97.
 104. 107. 126. 136.
 Եփրեմ 77. 124.
 Չանդի 83. 84.
 Չանդիկ 38. 59. 80.
 Չաղրոշ 4. 72.
 Չառ. Միհրան 198.
 Չարաւայ 116.
 Չարեհաւան 92. 103.
 Չարեւանդ 94. 116.
 Չարիշատ 10. 165.

Չաւ 7. 9. 19.
 Չաւէն 174.
 Չարար 76.
 Չենակս 16.
 Չենոր 18.
 Չէլիքիջուր. տ. Սեւ ջուր՝
 Չէլիլա 12.
 Չէնդ Ավէստա 51. 59.
 Չիրօ 92.
 Չուարէն 131.
 Չոզայլ 191. 192.
 Չրադաշտ 51—55. 57—60.
 140.
 Չորայ 123.

Լգիլ 17. 97.
 Լլրաղ. Լլրակ 13.
 Լլրուրս 72. 73.
 Լլ-Մաղայն 65.
 Լմին 31. 32. 34. 37. 43.
 44. 144.
 Լջմիածին 12. 14. 83. 84.
 111. 147. 150. 158.
 Լրդրում. տ. Արդրում՝
 Լրմանի 21.
 Լսթակար 48.

Լլտէ 205.
 Լնձարեարս 18.
 Լնծայինք 131.

Թաղէոս. 19. 117. 120.
 Թաթուլ 130. 198. 201.
 Թաթիկ. Թաղիկ 169. 172.
 173. 201.
 Թաթար 104.
 Թաղիաթեան 14. 84.
 Թալիշ 111.
 Թալին 112.
 Թամար 76.
 Թարթաւա. 6. 8—15. 123.
 124.
 Թաւասպարան. Թաւասպար
 138.
 Թափարաւան 9.
 Թէոդոս 16. 40. 44. 45.

107. 108. 161. 162.
184. 185. 191. 199.
Թեոզոսուպոլիս 107.
Թովմայ Արծրունի 19. 44—
46. 140. 169. 171.
176—180. 191.
Թորգոմ 1. 73.
Թորթում 6. 16.
Թուրք 11. 77. 125.
Թուրքիա 65.
Ժեորժի 73.
Խմբեթ 76.
Ինգիլա 17. 97.
Ինճիճեան 3. 14. 34. 133.
Իջուանք 144.
Խարայել 53.
Իվերիա } 73. 74.
Իրերիա }
Իտալիա 23.
Իտալական } 69.
Իտաղական }
Իրան 52.
Իրոն 52.
Իւշքիլիսէ 91. 92.
Լաղ 3. 122.
Լալուար 152.
Լաշա Գեորգ 76.
Լեհաստան 105.
Լուրնաս 6. 109. 110. 185.
Լուսուորիչ 18. 27. 41.
77. 91. 92. 96. 114.
117. 124. 129. 140.
150.
Լփնաց 138. 185.
Լօսի 10. 15.
Լուաղիր 26. 78. 79.
Խալդէյ 122.
Խաղխաղ 108. 109. 110.
185.
Խաղտիք 3. 122. 126. 194.
Խայնդուրք 77. 138. 187.
Խաչէն 6.
Խարբերք 17.

Խիրիֆնա 138.
Խիլիանալու 109.
Խիլա 65. 68. 69.
Խնուս 18.
Խոզոցիմ 171.
Խոյ 20. 116.
Խոնաստան 138.
Խոսրով 26. 27. 30. 31.
41. 45. 49. 79. 84.
108. 109. 112. 146.
159. 160. 161.
Խոսրովեան 76.
Խոսրովիդուխա 103. 104.
Խորանիսա 106.
Խորասան 52. 65. 71. 72. 90.
Խորենացի 35. 10. 11. 16.
18. 19. 24. 25. 28.
29. 31. 35. 36. 39.
43—46. 69. 71. 74.
78. 82—84. 91. 99.
103. 112. 116. 122.
132. 133. 142. 144.
146. 147. 152. 154.
157—163. 171. 179.
Խորէն 131.
Խորխոսունի 131. 174. 204.
Խորվիրապ 12. 82. 84. 85.
147.
Խուժ 87.
Խուժաստան 86. 87. 137.
140. 194. 200.
Խուժիկ 140.
Խասորայէղ 208.
Խրամ 6.
Խրսան 138.
Խոշապ 98.
Պախանիսա 106.
Պախնիսա 198.
Պաղկոսն 90. 92. 94. 96.
97. 117.
Պաղկէ Լ. } 94. 97.
Պաղկաց Լ. }
Պիրանեաց Լ. 93.
Պոփք 5. 17. 97. 107.
196.

Օօգէից }
Օսուղէից } 138.

Պարու լիստան 65.
 Կաթ ու զիկէ (էկէղ.) 167.
 Կալկաթ ա 14.
 Կարմուկ 69.
 Կայոց 198.
 Կախէթ 76.
 Կաղանկատու աջի Ի՞ 44. 77.
 109. 180. 181. 184.
 Կաղզուան 140.
 Կամախ 16. 104.
 Կամաւար 140. 196.
 Կամաւարական 42. 96. 104.
 105. 106. 130. 140.
 172. 204. 205.
 Կանդաք 152.
 Կաչանէս 19.
 Կապիկու }
 Կապիւհ } 110. 186.
 Կապոյտ 106. 125. 126.
 Կապուտան 9.
 Կապուտէս 125.
 Կասոյք, Կասոյից 3. 4. 68.
 71—73. 76. 78. 137.
 Կասշաց 138.
 Կարաչիպոյին 120.
 Կարբի 12.
 Կարին 7. 16. 92. 93. 94.
 107. 126. 165.
 Կարինեան 40.
 Կարման 50.
 Կարմիր 6. 8. 118. 119.
 Կարս 12. 144.
 Կաւատ 183.
 Կեսարիա 5. 30.
 Կիկերոն 55.
 Կիպերտ 92. 126.
 Կիրակոս Գանձակեցի 44.
 Կիւլիկիա 3.
 Կիւրեակ 6.
 Կիւրտս 47.
 Կլապրոթ 76.
 Կղօնք 208.
 Կողբացի 60.

Կողթէկ 148.
 Կողքիս 3. 122.
 Կ. Պոլիս 27. 182. 191.
 Կովկաս 50. 73. 76. 78.
 110. 124.
 Կոտոր 6. 116. 118.
 Կորդուք 7. 11. 19. 20. 122.
 Կորդրէք 122.
 Կորիւն 81. 168. 199.
 Կորճայք 9. 18. 19. 20.
 122.
 Կորճի 19.
 Կուաշ 111.
 Կուկայառիճ 165.
 Կուհի սիւհ 70.
 Կուր 3. 5. 8. 15. 73. 76.
 109. 123. 126. 152.
 153. 185. 205.
 Կուրան 137.
 Կտեւրիփոն 65.
 Կոշ, ա. Կուաշ,
 Կոստովիչ Կ. 51.
 *
 Հաղար 6. 14. 123. 124.
 Հաղարաւուխտ 93. 198.
 Հաղրատ 15.
 Հաճի Բայրամյու 12. 113.
 Համազասոյ 41. 96. 100.
 130. 168. 199.
 Համազասոյեան 96. 100.
 111. 130. 168. 172.
 191.
 Համբուժեան 33.
 Համուն 70.
 Հայկ 29. 36.
 Հայ, Հայք, Հայոց 1—5.
 8. 12. 14—18. 20. 39.
 41—51. 59. 63. 64.
 68. 70. 72—77. 79—81.
 84—87. 91. 92. 94.
 95. 97. 101. 102. 108.
 109. 112. 114—118.
 120. 122. 124—127.
 129. 131. 133. 136.
 144. 147. 148. 150—152.

157—160. 164—167.
 169. 171. 173. 175—
 178. 181—187. 189—
 199. 201—207.
Հայոց ձոր 142.
Հայաստան 1. 3—7. 10.
 16. 20—27. 29—61.
 63. 70. 72. 76—79.
 82—83. 88. 90. 91.
 97. 99. 104. 105. 107.
 111. 112. 122. 123.
 125. 127. 149. 152.
 160. 161. 177.
Հաշտեանք 25. 107. 196.
Հասան-ղայա 11. 93. 94.
Հարեւ } 70.
Հրեւ }
Հարե-բուդ 70.
Հարիօն, տ. Արիօն.
Հարբ 198.
Հաւնունի 35.
Հաւուկ 165. 167.
Հեճմատակ 138.
Հեր 94. 116. 117. 118.
Հերակլ 49. 182.
Հերատ 70.
Հերեան 198.
Հեփթող 69. 201.
Հեկատամիգիրս 24.
Հինդ 65.
Հիւսէյն-ղուրի-խան 113.
Հիւսիսոյ ծովակ 10.
Հմայեակ 75. 95. 96. 100.
 107. 108. 131. 165.
 168. 170. 171. 174.
 190. 198. 199. 201.
Հնդիկ 52.
Հնդկական Ովկ 65.
Հնդկաստան 50. 52. 68.
Հողոցիմ 197.
Հոն 66. 68. 69. 71. 78.
 134. 138. 182. 184.
 186. 187.
Հոնաց պահ, տ. Ճորայ պահ.
Հոնանդուր 134.
Հոնդարացի 69.

Հոսում 63. 74. 93.
Հոսամայր 121.
Հոխփոխեանք 114. 123.
Հոսիմ 23. 26. 158.
Հոսամայրցի 5. 21. 25. 57.
 63. 64. 68. 78. 82.
 158. 161.
Հրազդան 6. 84. 146.
Հրահատ 42. 96. 166. 173.
 205.
Հրեւ 143.
Չեղամ 6. 109.
Չիրաւ 92.
Չիւնական 174.
Չողակերտ 113.
Չուրիկ 95. 96. 107.
Պաղար, տ. Փարպեցի.
Պաղի դէօլ 94. 97.
Պարարաղ 125.
Պարաղաղ 20.
**Պարա Գեորգէնա, տ. Սեւ
 դուռն**.
Պարաղալայ 113.
Պարսայ չայ 144.
Պեւոնդ 154. 171. 199.
 200. 203.
Պեւոնդեանք 127. 128. 173.
 177. 189. 190. 197.
Պեւտացիք 53.
Պրիմ 105.
Պշապանք 12.
Ղանեթ, Ճանիւս 122.
Ճապաղ 6.
Ճարմանոյ } 152. 153. 200.
Ճարմանայն }
Ճենաց 99.
Ճղրաց 138.
Ճորայ 68. 70. 71. 78—80.
 185. 187. 193.
Ճորոխ 5. 6. 9. 15. 16.
 126.
Մաժան 91.
Մաճառ 69.

Մակեդոնացի 22. 23. 24.
56. 87.
Մակու 6. 117. 118. 120.
Մակուբան 137.
Մաճալ 158.
Մամբրէ 198. 200.
Մամդուն 99.
Մամիկոնեան, Մամիկոնէից
18. 36. 39. 41. 68.
75. 85. 95. 96. 99.
190. 106. 107. 127.
130. 131. 140. 145.
153. 163. 168. 169.
170. 172. 174. 176.
178. 179. 182. 183.
190. 191. 192. 195.
197. 202. 204. 205.
Մանազկերտ 18. 174.
Մանգնոս 41. 198.
Մանդակունի 26. 131. 144.
150. 190. 198. 200. 201.
Մանէճ 165. 171—174.
Մաննէրտ 4.
Մաշթոյ, տ. Մեսրոպ:
Մառական 118. 119.
Մասիս 6. 10. 11. 97. 117.
136. 151.
Մասեացոսն 116.
Մասիուս 4. 20.
Մասրութք 187.
Մար, Մարք 22. 51. 86.
132. 133.
Մարարաս Կատինայ 25.
Մարանդ 19. 117. 208.
Մարդաստան 172.
Մարդոյազի 174.
Մարկիանոս 45. 108. 184.
197. 200.
Մարտիր 207.
Մեդացի 22. 47. 51.
Մեդիա 86.
Մեդինա 158.
Մելազկերտ 172.
Մելիտէ } տ. Մեղէս:
Մեղէտ }
Մելիտոս 200.

Մելիտինէ 5.
Մեծ Հայք 1. 4. 5. 7. 9.
10. 19. 23.
Մեծամոր 6. 12. 82. 83.
84. 111. 113. 147.
Մեհնունի 33.
Մեհրուժան 49. 60. 92.
96. 99. 108. 130.
Մեղէս 171. 173. 174.
Մեղրի 18.
Մեղոյն 137.
Մեսրոպ 18. 39. 81. 100.
112. 150. 154. 164.
165. 167. 169. 170.
171. 197. 199.
Մերշապուհ 195.
Մերսերուխտ 185
Մէհրան 137.
Մէրզ 49.
Մէքքա 158.
Մթին 1. 152.
Միգրանիուս 20.
Միհր 56. 58.
Միհրան 74. 76. 152. 201.
205. 206.
Միհրդատ 74. 75.
Միհրեան 187.
Միհրնէրսէհ 102. 204.
Միհրշապուհ 196.
Միջագետք. 3. 17—20. 23.
64. 74. 86.
Միջերկրական ծով 63.
Միւլէր Մաքս 52.
Միւլէր Ֆրիդր. 38.
Միսիթար Այրիվանեցի 44.
45.
Մժրին 20. 22. 23. 25.
64. 168.
Մկնատինճ 93. 153.
Մշկան 176. 177. 189. 191.
193. 199.
Մոզան 207.
Մոկս, Մուկուս. 18.
Մոկք, Մոկաց. 17. 18. 19.
122. 174. 176. 177.
191. 195.

- Մողնի 111.
 Մողոլ 76. 137.
 Մոսկիա 15. 184. 189. 199. 202.
 Մոսկէս 150. 171. 198. 200.
 Մոսխիսիկ 165.
 Մուշ 18. 185.
 Մուշեղ 130.
 Մուշէ 173. 174. 200.
 Մուշկան՝ Երևալու ուրա 127
 Մուրատ 7.
 Մուրատեան Հ. Մ. 177.
 Մուրացան տէր 36.
 Մուրց 6. 11. 93.
 Մաւ 124.
 Մոկրայա 152.
 Մօսուլ 64.
- Յազդ 201. 205. 206.
 Յաղկերտ 38. 44. 45. 49. 68. 70—72. 74. 75. 86. 87. 89. 94. 126—128. 168. 171—173. 184. 186. 187. 191. 193. 197. 200. 201. 202. 204. 207.
 Յակոբ 150. 151.
 Յաչուր 196.
 Յորնաղ 200.
 Յոյն. Յունաց . 5. 16. 20. 21. 23. 29. 30. 39. 40. 44. 45. 56. 57. 60. 63. 64. 73. 76. 77. 80. 86. 87. 94. 97. 104. 105. 107. 108. 115. 122. 125. 126. 134. 154. 160. 165. 167. 168. 195. 201.
 Յովհան 144. 150. 176. 190. 191. 198. 200. 201.
 Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ 18. 92.
 Յովհաննէս Կաթ. 151. 171. 176—179. 189.
- Յովեփ 150. 169. 171. 172. 173. 189. 190. 197—200. 203.
 Յուլիանոս 27. 123.
 Յուինան 131.
 Յունաստան 23. 63. 77. 78. 79. 104. 157.
 Յուսսինոս 4.
 Յըբաղ 154.
- Կաթիկեան 19.
 Կախճուան 193.
 Կեմէց 21.
 Կեստոր 194. 199.
 Կերչապուհ 130. 174. 184.
 Կերսեհ 31. 42. 96. 130. 131. 148. 173. 196. 200. 204.
 Կերսեհագատ 121.
 Կերսէս 27. 30. 31. 37. 41. 150. 161. 162. 163.
 Կիզիբլին 20.
 Կիմրուդ 7.
 Կինուէ 23.
 Կիւչապուհ 70. 127. 137.
 Կիւսալու ուրա 177.
 Կոյ 150.
 Կոյեան տապան 11.
 Կոր քաղաք 169.
 Կունէ 76.
 Կուարտակ 116.
 Կպատ 11. 91. 92. 206.
- Շարուլ 137.
 Շահարատ 150.
 Շահապիղան 197.
 Շահերէս 208.
 Շահխաթունեան Յ. եպ. 14. 32. 83. 84. 113. 146.
 Շահուղն 137.
 Շամիրամակերտ 19.
 Շամսոր 124.
 Շանչիեանց Պ. 70. 71.
 Շաղազով } 154. 155.
 Շաղզովք }

Հայաստանի, ա. Հայաստանի
Հայուհի 27. 28. 30. 46.
 49. 60. 64. 86. 99.
 111. 112. 133. 161.
Հասցանք 154.
Հարուր 116. 147.
Հաւաստ 130. 176—180.
 189. 192. 193. 199.
Հաւարչան 117.
Հիրակ 104. 105. 130. 140.
 144. 205.
Հիրակացի, Հիրակունի 3. 32.
Հիրմագանեանց Գ. 118.
 119. 120.
Հիրոյ 176—178. 189. 193.
 199.
Հմաւն 131. 174. 176.
 191.
Հմուկ 150. 164. 167.
Հնգին 130.
Հնորհայի 150.
Հուշի 77. 125.
Հուշանիկ 42. 75. 96.
Հօպէն 80. 82. 83. 85.
 92. 98. 105. 106. 117.
 148. 152. 754.
Ողմու. Ոթմու. 144. 190.
 198.
Ողական 99. 106.
Ողիմպիական 158.
Ոստինք 207.
Ոսն Արագածայ 170.
Որմեայ 9. 20. 72. 116.
Որփոց 52. 53. 56. 58. 59.
 199.
Որոտն 6. 14. 106.
Որջնահայ 16.
Ուխտանէս 75. 181.
Ուխտիք 16.
Ուսնայր 77. 187.
Ուսում 63. 64.
Ուտի, կք. 8. 14. 15. 109.
 123. 124.
Ուրալ 68.

Ուրծ 148. 149. 173. 204.
Ուրմիա, ա. Որմեայ
Որալ 93.

Չարուհուր 18.
Չինուանա 56.
Չար 9. 10. 126.
Չողայ }
Չորայ } ա. Ճորայ
Չօպան-քէօպրիւ 94.
Չօրս 118. 119. 120.

Պայու. (Բայու.) 17.
Պայուենիք 131. 204.
Պահյ, Բահյ 24. 40. 71. 72.
Պահյու. աւուենի 24. 40.
 41. 146. 150.
Պահ-դուոն 70—73. 78. 90.
Պայ 27. 162. 163.
Պատկանեանց Բ. 3. 50.
 137. 158.
Պարգեւ 130.
Պարթեւ 20. 22. 24. 25—
 27. 31. 39—41. 43.
 47. 52. 56. 57. 60.
 64. 65. 71. 96. 100.
 107. 122. 133. 150.
 154. 163.

Պարիւ. Պարիւր 126.
Պարիւար 6. 122. 125. 126.
Պարոյր 36.
Պարսիկ 21. 27. 29. 30.
 39. 40. 49. 51. 52.
 53. 65. 70. 73. 74.
 76. 77. 81. 87. 94.
 108—115. 133. 134.
 143. 163. 182. 186.
 196. 204. 206—208.
Պարսք. Պարսից 27. 29.
 31. 36. 37. 39—42.
 44. 46—52. 56. 57.
 60. 64. 65. 68—74.
 76. 81. 86. 88. 90.
 93—95. 108. 109. 112.
 115—118. 120. 124—
 126. 133. 134. 137.

139. 148. 152. 154.
158. 162. 164. 165.
167. 177. 178. 182—
185. 190—197. 201.
202. 205—207.
Պարսկահայք 9. 19. 20.
115.
Պարսկաստան, տ. Պարսք:
Պարտաւ. 78.
Պեարոս 175. 180. 181.
Պերոզ 127. 176—178.
182. 187. 188. 190.
192. 194. 198. 201
207.
Պիւթագորաս 55.
Պլինիոս 4.
Պլուտարք 82.
Պղատոն 55.
Պոպքեր 200.
Պոնտոս 5. 122. 126.
Պտղոմէոս Գ. Էւերդերս 43.
157.
Պտղոմէոս 4.
Ջալալօղլի 15.
Ջալալեան Ս. եպ: 124.
Ջահաջախա 20.
Ջերմանօր 191.
Ջոջիկ 96.
Ջրարաշխ 6. 7. 10. 90. 93.
97.
Ջուլամերիկ 19.
Ռահ 12. 144.
Ռահամ } 187.
Ռահաս }
Ռափսանեան 131.
Ռեւան 70. 140.
Ռմբոսեան 184.
Ռշտունիք, նեաց. 9. 36.
98. 122. 123. 173.
174. 176—179. 191.
192. 195.
Ռուս 21. 64. 73. 74. 76.
113.
Ռուսաստան 120.

Սագաստան 70.
Սագր 148. 149.
Սահաթի 113.
Սահակ. 18. 31. 39—41.
96. 100. 107. 131.
133. 150. 154. 163—
169. 171. 173. 174.
176. 177. 189. 191.
197. 199—203.
Սահականդէ 41. 96. 100.
Սամուէլ Ընեցի 43. 44. 45.
Սամուէլ 200.
Սանահին 15.
Սանատրուկ 20. 122.
Սանդուխտ 117.
Սանկա-Պետերբուրգ 3. 50.
51. 60.
Սանսկրիտ 52.
Սասան 47.
Սասանեան 20. 26—28. 30.
40. 46—50. 52. 56—
60. 65. 66. 133. 159—
161.
Սատոյ 130.
Սարարատ 11.
Սարգսեան 142.
Սարդարապատ 111. 113.
Սաւարան 20. 72.
Սաօշեաննա 53.
Սերէոս 44. 182. 183.
Սերուխտ 109. 185.
Սելեւկիա 64. 65.
Սելեւկացի 23. 24. 47. 56.
64.
Սեպուհ 126.
Սեւան 4. 9. 10. 14. 109.
Սեւ դուռն 94. 97.
Սեւ լեռան 20.
Սեւ ծով 6. 15. 71. 73.
122.
Սեւ ջուր 6. 8. 12. 20. 83.
84. 113.
Սելջուք 104.
Սէն-Մարտէն 3. 148.
Սէֆիդ-բուր 72.

Սեփեթ 87.

Սիժ 7. 17.

Սիժան 120.

Սիւնի 8. 10. 14. 15. 17.
19. 20. 30. 31. 42.
81. 100. 106. 108.
123. 124. 127. 130.
132—136. 148. 149.
173. 174. 177. 180.
181. 194. 200—206.
208.

Սիփան 7.

Սլուս 21.

Սղկունի 18. 99.

Սղուկ 99.

Սմբատ 117. 122. 132. 133.

Սոհունց 72.

Սուկուէտ 90.

Սուսա { 87.

Շուշան } 86.

Սուսիանէ 86.

Սուսիանք 87.

Սուրբ Կարապետ 18. 129.

Սուրեն Պահլուս 40. 41.
166. 172.

Սուրենեան 40. 41.

Սուրմաթի. Սուրմաթի, 106.
116.

Սուրմակ 150. 164. 167.
171. 174. 197.

Սպանդունի 35.

Սպանդարատ 165. 171.

Սպարտա 23.

Սպեր 154.

Սպիրտակ ջուր 118. 119.
120.

Սասնը, տ. Էսթակար:

Սասնըշապուհ 61.

Սասնըշապի 47.

Սանփանոս Եղբ. տ. Օր-
պէլեան:

Սարարան 82. 140.

Սրապիան 150.

Սրուանձանեան 131.

Սոզանյու 10. 144.

Սովիթի 21.

Սայգղէն 42. 75. 96. 201.

Սախտանց 201. 205.

Սախտանց-Պ.ու.թի-Աջան 76.

Սահան 42. 75. 79. 81.

85. 93. 95. 96. 107.

108. 111. 112. 121.

131. 145. 153. 169.

170. 172. 173. 178—

180. 182. 183. 190.

193. 194. 196. 198.

201. 205. 207.

Սահանեանց 94. 178. 181.

Սահեւունի 173. 204.

Սահրիճ՝ 176. 177. 179.

192. 193.

Սաղարջ 26. 78. 79. 91.

183. 190. 196. 198.

201. 207.

Սաղարջակ 20. 24. 25. 29.

37. 43. 64. 83.

Սաղարջակերտ 26. 206.

Սաղարջապատ 12. 22. 23.

26. 79. 84. 112. 167.

170. 182.

Սաղարջուան 11. 26. 93.

Սաղնախանոս 161. 162.

Սաղեւ 161. 162.

Սայոց ձոր 106. 171. 197.

207.

Սան 7. 9. 18. 19. 98.

106. 142. 171. 172.

Սանանց 10. 93. 144. 165.

173. 198.

Սանասուր 91.

Սանուան 106.

Սաշէ 165. 167. 171.

187.

Սասակ 42. 81. 94. 95. 96.

99. 100. 103. 106.

107. 108. 111. 112.

114. 115. 124. 126.

127. 128. 132. 148.

163. 173. 174. 177.

180. 185. 186. 194.

197. 198. 200—204.

վասակակերտ }
 վասակաշատ } 106.
 վասակաշէն }
 վասպուրական 8. 10. 11.
 14. 17. 19. 20. 96. 98.
 116. 118. 122. 142.
 172. 174.
 վասն 138.
 վարաց 19. 142.
 վարացիէն 131.
 վարաց Ներսէ՛ 148.
 վարացչապուհ 173. 174.
 204.
 վարացիական 148. 200—
 203.
 վարայրվարոյն 155.
 վարդգէտ 137.
 վարդ 95. 96. 198.
 վարդան 38. 39. 41. 68.
 75. 95. 96. 99. 100.
 107. 114. 117. 120.
 127. 131. 140. 166.
 168. 169. 171. 172.
 174. 176—180. 185. 186.
 189—195. 197. 198.
 202. 204. 205. 207.
 վարդանանց 19. 45. 76.
 94. 100. 114. 117.
 119. 120. 126. 131.
 171. 175. 176—178.
 180. 181. 195. 200.
 206.
 վարդանաշատ 113.
 վարդենի. տ. Շուշանիկ
 վարդիկ Լայր 140.
 վարձ 130.
 վարչակ 98.
 վարտ 198. 201.
 վե՛հփ՛ջբապուհ 203.
 վեկեակ 14. 88.
 վեպ 147.
 վերիտ. տ. Իրերիտ.
 վեկենա 38.
 վերք. վրաց 42. 73—76.
 95. 107. 109. 152.
 185. 201. 203.

վրասիկաւկաղ 71. 78.
 վշնդուր Բուզկար 144.
 վնդայ 144.
 վնդոյ 176—178. 189. 192.
 199.
 վուրկ 185.
 վում 28. 31. 40. 41. 44.
 45. 164. 165. 166. 168.
 191.
 վումշապուհ 27. 28. 45.
 46. 61. 202.
 վրաստան 3. 15. 73—76.
 78. 88. 152.
 վրացի 8. 21. 74. 76. 95.
 104.
 վրէն 131. 174.
 վրի 145. 174.
 վրկան 3. 65. 137. 138.
 վրդա 68.
 Տախէ. 14.
 Տանատ 96. 130. 131. 174.
 176. 177. 178. 192.
 193.
 Տանիկ 11. 21. 73.
 Տանկատան 40. 138.
 Տայլափուն 65.
 Տայր 9. 10. 15. 16. 20.
 64. 92. 93. 122. 144.
 153. 154. 174.
 Տաշրաց 37.
 Տաշրացի 131.
 Տարան 18. 99. 169. 170.
 174.
 Տափերական 84.
 Տեառն քաղ 198.
 Տիտան 92.
 Տիտրերիք 17.
 Տիգրան 25. 26. 36. 74. 91.
 Տիգրիտ 5. 7. 9. 17. 18.
 64. 65. 86. 97.
 Տիգրան 31. 49. 64. 65. 72.
 127. 128. 130. 134.
 177.
 Տիրան 27. 61. 111. 123.
 161.

Տիրոց 173. 174. 204
Տիրուկ 165.
Տղայ 150.
Տղմուտ 6. 116—119.
Տմբիք 122. 123. 126. 195.
Տոսպ 9. 98.
Տուարածատափ 92. 94.
Տուրուբերան 8. 10. 11.
17. 18. 19. 90. 93.
94. 172. 174.
Տրապիզոն 122.
Տրդատ 26. 27. 61. 74. 79.
84. 92. 103. 104. 112.
140. 160. 193.
Տրունի 33.
Տփիխ 76.
Տօրոսական } 4. 7. 17.
Տօրոսեան } 191. 192.
Րուդրար 72. 73.

Յախաջքար 207.
Յուլակերտ 113.
Յուր 80.

Փայտակարան 8. 14. 20.
123.
Փայպակ 131. 174.
Փառարտա 113.
Փառածունի 33.
Փառանձեմ 112. 133.
Փառաւան, տ. Թափարաւան:
Փաննաւազեան 75.
Փասի 138.
Փարիզ 60. 197.
Փարպէցի Վ. 12. 14. 16.
36. 37. 45. 69. 75.
81. 85. 92. 93. 95.
97. 104. 105. 107.
108. 114. 116. 117.
119. 121. 127. 128.
148. 151. 152. 155.
168. 171. 172. 175—
179. 183. 198. 204.
Փարսեան 131.

Փաւստոս 69. 148.
Փէրիժունի 33.
Փիլիպպոս 150. 161.
Փիւքոնան 138.
Փլորէնս 108.
Փոսի 138.
Փորր Ասիա 3. 4. 63.
105.
Փոխգիտ 3.

Վաղղէացի 55.
Վաչկար 137.
Վաջաջ 200.
Վաջրերունի 131.
Վասաղ 12. 83. 111.
Վասու 174.
Վարրերգ, տ. Խարրերգ:
Վարթի 73. 76.
Վարթլոս 73.
Վարբէ 18.
Վիտտիա 86.
Վորայր 121.
Վուշանք 24. 49. 65. 66.
68—73. 86. 127. 128.
182. 190. 193.
Վուրդ 18. 19. 105.
Վրիտափոր 176. 177. 194.

Օլթի 6. 16.
Օխան-անուն 129.
Օշական 111. 112. 170.
Օտայ 104.
Օտի, տ. Ուտի:
Օս 52.
Օրբէլեան Ստ. Էպ. 15. 30.
106. 132—134. 148.
149. 175. 180. 181.
197. 202.
Օրթագիւղ 191.
Օքուս 65.

Ֆինն 69.
Ֆլորիվալ 60.

Ա Ե Ի Բ Գ Բ Գ Ե Բ Ի

Բ Ա Վ Ա Ն Գ Ա Կ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

Հ Ա Մ Ա Ռ Օ Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ը .

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա . Ա ր շ ա կ ու ն ե ա յ ան կ ու մ ք :

Վ ա ա մ Բ . Հ ա յ ո յ զ Է ր ա յ Թ ա գ աւ ս ր է գ ն ու մ Ա ր տ ա չ է ա Գ . Ի ն . (426 Թ ու Ի ն) Ա ր տ ա չ է ա ան կ ա ր գ է վ ա ր ու մ Իւ ր կ ե ա ն ք ք ր : Ն ա խ ա ր ա ր ն ե ր ք կ ա մ Ե ն ու մ է ն ք ո ղ ք ք ք Է Վ ա ա մ Ի ն , ք ա յ յ Ս ա Հ ա կ Պ ա ր Թ Ե Է ն ա ր գ Է լ ու մ է : Ն ա խ ա ր ա ր ն ե ր ք ք ո ղ ք ք ու մ է ն Վ ա ա մ Ի ն . Վ ա ա մ ք կ ա ն շ ու մ է Իւ ր մ Օ ա Ա ր տ ա չ է ս Ի ն եւ Ս ա Հ ա կ Պ ա ր Թ Ե Է Ի ն : Ս ու ր է ն Պ ա Հ լ աւ ք յ ք ք գ ք ու մ է Ս ա Հ ա կ Պ ա ր Թ Ե Է Ի ն մ ք ա ր ա ն Է լ ու . ն ա խ ա ր ա ր ն ե ր ք մ ա տ ն ու Թ Ե ա ն ք , ք ա յ յ ն ա Հ ք ա ժ ա ր ու ու մ է : Մ Ե ծ Հ ա ր ջ ա փ օ ր ձ Ի ժ ա մ ա ն ա կ Վ ա ա մ ք զ ր կ ու մ է Ա ր տ ա չ է ս Ի ն Թ ա գ աւ ս ր ու Թ Ի Է ն Ի յ գ եւ Ս ա Հ ա կ Պ ա ր Թ Ե Է Ի ն է Է կ կ ա Թ ու ղ Ի կ ու ս ու Թ Ի Է ն Ի յ գ . (432 Թ Է Է) Վ Է Հ մ Ի Հ ր շ ա յ ու Հ ա ր ս Ի կ ք ն շ շ ա ն ա կ ու ու մ է մ ա ր գ ա յ ա ն Հ ա յ ա ս տ ա ն Ի վ Է ր ա յ :

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ . Հ ա լ ա ծ ա ն ք :

Յ ա զ կ ե ր ս Բ . ա ս ա յ ա տ ա կ ու մ է Հ ո ռ ո մ յ գ զ աւ ա ու ն ե ր ք եւ Հ ա լ ա ծ ու մ ք ք ք Ի ս տ ո ն ն ե ա ն ք Ի Ի ն : Վ ա ր ա զ զ ա զ ա ն Ս Ի Է ն Ի ն ը ն գ ու ն ու մ է մ ո զ ա կ ա ն կ ր Օ ն : Յ ա զ կ ե ր ս Բ . Մ Ի Հ ք ն ե ր ս է Հ Ի եւ մ ո զ ա կ ա Ի Խ օ ր Հ ք ք ո ղ կ ա ն շ ու մ է ք ք ք Ի ս տ ո ն ն ե ա յ զ օ ք ք ք ք Ի Ի ն եւ Հ ա ս տ ա տ ու մ ք ա ն ա կ Հ ո ն ա յ գ ղ է մ : Ն ս ր ա ա մ ք ա ր տ աւ ա ն ու Թ Ի Է ն ք եւ պ ա տ ր ո ղ ա կ ա ն մ ք ք ղ յ ն ե ր ո ղ ք ք ք Ի ս տ ո ն ն ե ա ն ք Ի Ի ն ն ե ղ ա ջ ն Է լ : Գ ա ր ք կ Ի ն ն ա խ ա ր ա ր Ի գ Ի մ ա զ ա ր ձ ու Թ Ի Է ն ք եւ պ ա ա փ ու Ի լ ք :

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ . Ա ա ջ ա ր կ ու Թ Ի Է ն :

Յ ա զ կ ե ր ս ք ք ք Ի ս օ ր ա մ ա ն կ ու Թ Ի Է ն ք եւ ա ն ու մ ք ք ք Ի ս տ ո ն ն ե ա ն ք Ի Ի ն զ ա յ Թ ա կ ղ ք ն ք ն Է լ ու : Յ ա յ ա ն Ի Հ ք ա մ յ ու մ է մ ո զ ու Թ Ի Է ն պ ա շ ա ն Է լ ու եւ ք ա ջ ա ր ձ ա կ Հ ա լ ա ծ ու մ է Հ աւ ա տ ա ջ ք ե ա ը ն ք Ի ն : Գ Է ն շ ա յ ու Հ ա ր ս Ի կ ք զ ա լ Խ է Հ ա յ ա ս տ ա ն եւ ձ ա ն ք փ ո փ օ Խ ու Թ Ի Է ն ք եւ ձ գ ու մ : Յ ա զ կ ե ր ս ք ն ա մ ա կ է գ ր ու մ ք ք ք Ի ս տ ո ն ն ե ա յ Հ ա յ ա տ ա կ ն ք Ի Ի ն եւ պ ա Հ ա ն ջ ու մ է ու ք ա ջ ու Թ Ի Է ն :

ԳԼՈՒԽ Գ. Պատասխան :

Հայոց Յովսէփ կաթողիկոսն Արտաշատի ազգային ժողովով պատասխանում է նամակին : Նամակի բովանդակութիւնն ըստ Եղիշէի եւ Ղազարու :

ԳԼՈՒԽ Ե. Նախարարների գնալը :

Յազկերան եւ իւր պաշտօնեաներն Հայերի պատասխանից անբաւական են մնում : Հայոց եւ սյլ քրիստոնեաների զլխաւոր նախարարները կոչուում են Գուգը : Նոքա բերանացի եւս մերժում են Յազկերտի առաջարկութիւնը, բայց նորա սպառնալիքներից ստիպուած խնդրում են մտածելու ժամանակ :

ԳԼՈՒԽ Զ. Նախարարների խորհուրդը :

Նախարարները խորհուրդ են 'անում միասին, թէ ինչպէս ազատուին Յազկերտի ձեռքից, եւ որոշում են առժամանակ երեսունց ուրանալ քրիստոնէութիւնը : Վարդան Մամիկոնեանն հակառակում է նոցա որոշմանը, բայց երբ նախարարները երդումով ու խտում են հաստատա մեալ իրենց որոշմանը, յօժարանում է : Բոլորն էլ հրապարակաւ երկրպագութիւն են անում արեգակին եւ կրակին : Յազկերտը նախարարների հեռմոց է ուղարկում Հայաստան կրակապաշտութիւն տարածելու :

ԳԼՈՒԽ Է. Ուրացու թիւն :

Նախարարներն եւ մոգերը Պարսկաստանից ճանապարհ են ընկնում դէպի Հայաստան : Պարսից բանակի միջի քրիստոնեաները բողբոջում են նախարարների ուրացութեան դէմ, եւ զեսպանով իմաց են տալիս առաջուց եպիսկոպոսների ժողովին : Եպիսկոպոսներն եւ նախարարների զերդաստուններն հանդիպում են նոցա : Վարդան Մամիկոնեանն իւր զերդաստանով ընտրում է ստարութիւն գնալ : Վասակ Արեւին եւ միս իշխանները զեսպան են ուղարկում եւ յետ բերում նորան : Վարդանն աշխատում է ապստամբութեան գործն սկսել, բայց զեռ չի վճռուում :

ԳԼՈՒԽ Ը. Միարանութիւն :

Մոզպեան առաջին փորձը տեսնելու համար գալիս է մի եկեղեցու դռները քանդելու : Ղեւնդ երէցն եւ ժողովուրդը արգելք են լինում : Մոզպեաը հնար է փնտռում Հայերի կատաղութիւնից ազատուելու եւ յանդիմանում է Վասակին : Վա-

սակը նորան հանգստացնում է եւ նենգութիւններ անում
 Հայոց դէմ: Եպիսկոպոսները պահանջում են Արքանից որ
 բոլոր շարութիւններէ վրէժն առնուի: Ռեխտապահ նախարար-
 ները միարանում եւ հալածում են Պարսից բանակը: Ասասկն
 էլ երգումով միանում է նոցա հետ: Ռեխտապահներէ զօրքը
 քանդում է մոզերին եւ առնում է բերդերը:

ԳԼՈՒԽ Թ. Օգնութիւն:

Մոզերի մի մասը մտնում է զօրքով Բղուանք եւ ստիպում է
 ուրացութեան: Բղուանները խնդրում են Հայերից օգնութիւն:
 Հայերը խնդրում են օգնութիւն Յոյներէց, Յոյները մերժում
 են: Եպիսկոպոսները քաջալերում են ժողովրդին: Հայոց զօրքն
 երեք բաժին է լինում. Արքան Մամիկոնեանը մէկ բաժնով
 գնում է Բղուանքն ազատում եւ ճորսց պահակին տիրում. (150):

ԳԼՈՒԽ Ժ. Ասասկի նենգութիւնը:

Ասասկ Սիւնին Հայոց գնդի միւս բաժնով մտնում է Հայաս-
 տանում եւ նորից յետ է կայնում իւր երգումից. Հայաստանի
 շատ տեղերը նորա ձեռքով աւերուում են. Հայոց եկեղեցիները
 քանդուում եւ եկեղեցականները հալածուում: Արքանը
 վերադառնում է Բղուանքից: Ասասկը փախւում է իւր երկրի
 սահրոցները. Հայոց Ռեխտապահ զօրքը մտնում է Բյրարատում
 ձմերելու: Եպիսկոպոսները մոխթարում են ժողովրդին եւ
 զեւպան են ուղարկում Յազկերտի մօտ: Յազկերտն յառաջ
 թողնում է շարհում քրիստոնեաներին, յետոյ կրկին միաքը
 փոխում է: Հայերի մէջ տիրում է միարանութիւն: Միհրաներ-
 սէհը գալիս է Փայտակարան եւ Ասասկի օգնութեամբ պա-
 տերազմի պատրաստութիւն տեսնում: Հայերի անօգնական
 վիճակը. Ասասկի եւ իւր արբանեակների նենգութիւնները.
 Միհրաներսէհ յանձնում է Ասասկին Պարսից զօրքը եւ զօրա-
 գլուխները. գլխաւոր զօրավետութիւնը տալիս է Մուշկան
 Նիսալուուրին:

ԳԼՈՒԽ ԺԱ. Աւարայրի կռիւր:

Ռեխտապահները ժողովուում են Բրտաշատ: Բռանձար Բմա-
 տունին գնում է լրտեսելու. Պարսից զօրքը եւ շփթ ձգելով նորա
 մէջ յետ է գալիս: Պարսից ու Հայոց բանակները տեղաւորուում
 են Բրտաշ գաւառի վերայ: Ռեխտապահների նախապատրաս-
 տութիւնը. Ղեւոնդ երէցի ճառը. Արքանի կարգացած քա-
 ջալերութիւնը: Եմրոզը զօրքը եւ զօրավարները կատարում են
 իրենց քրիստոնեական վերջին պարտքը եւ պատրաստուում մահ:

ընդունելու: Պարսից զորավարն էլ իւր զօրքն է քաջալերում եւ ճակատը պատրաստում: Վարդանը բաժանում է Հայոց զօրքը յորս թեւ: Պատերազմը տեւում է առաւօտուանից մինչեւ արեւի մայր մտնելը, երկու կողմն էլ յաղթում է: Վարդանն ուրիշ նախարարների հետ ընկում է պատերազմի դաշտում (351 թ.): Հայերի յուսահատ վիճակը:

ԳԼՈՒԽ ԺԲ. Մարառումն:

Մուշկան՝ Արսաւաւուրաը Վասակի օգնութեամբ նուաճում է ցիրուցան եղած ուխտապահ Հայերին: Յազկերաը հրամայում է մարզպան կարգել Աորորմիզդին. ազատութիւն տալ քրիստոնէաներին իրենց հաւատը պաշտելու եւ Վասակին ու զըլիաւոր քրիստոնէաներին էլ իւր մօտը կանչել:

ԳԼՈՒԽ ԺԳ. Ազատութիւն:

Աորորմիզդը խաղաղութիւն եւ կրօնի ազատութիւն հրատարակեց. Հմայեակ Մամիկոնեանի գնդի վերայ զօրը զրկեց: Հմայեակն սպանուաւ եւ նորա գունդն էլ ցիրուցան եղաւ: Հայոց բողոքները լսեց եւ զրեց Յազկերտին: Վասակը նախ քահանաներին եւ ուրիշ կապեալներին ուղարկեց Պարսկաստան, ապա ինքն էլ գնաց (353) Յազկերտին ներկայանալու: Յազկերաը նոր հրովարտականք զրեց ազատութեան: Հայոց նախարարները զորանից սիրտ առած՝ եկան ներկայացան Յազկերտի առաջ:

ԳԼՈՒԽ ԺԴ. Հարցափորձ:

Հայոց քահանաները դատուում են Միհրնբրսէհի ատենում. նոցա եւ նախարարներին կապել են տալիս եւ նշանակուում է մեծ ատեան հարցափորձի:

ԳԼՈՒԽ ԺԵ. Վասակի անկումը:

Յազկերաը մեծ Հրապարակի առաջ դատում է նախարարներին եւ Վասակին: Վասակը մեղաւոր է դուրս գալիս եւ պատժուում: Վարազգիզան Աիւնին լինում է Աիւնեաց տէր: Վասակը մեռնում է թշուառութեան մէջ:

ԳԼՈՒԽ ԺԶ. Քահանաներն ու նախարարները:

Քահանաներն եւ նախարարները բանտարկուած թոււմ են Պարսկաստանում: Յազկերաը քուշանաց դէմ անյաջող պատերազմ ունենալով՝ հրամայեց քահանաներին սպանել. (353):

ԳԼՈՒԽ ԺԷ. Մագպետ:

Այս աշխարհի դեպքեր իշխանը բանտարկեալ քահանաների շնորհիւ քրիստոնեայ է դառնում եւ Յազկերտի հրամանով տարաշխարհ է լինում:

ԳԼՈՒԽ ԺԸ. Քահանաների հրաժարականը:

Քահանաների հրաժարուելը բանտարկեալ նախարարների մտից եւ դէպի իւրեանց մարտիրոսութեան տեղը տարուիլը:

ԳԼՈՒԽ ԺԹ. Խուժիկ:

Խուժիկ վաճառականը, որ ծածուկ քրիստոնեայ էր, ընկերանում է դահիճներին հետ: Սուրբ քահանաներին վերջին անգամ ստիպում են ուրանալ իրենց հաւատը. նորա հրաժարում են, եւ նահատակուում: Խուժիկը գողանում է սուրբ քահանաների մարմինները:

ԳԼՈՒԽ Ի. Խորէն եւ Արրահամ:

Խորէն եւ Արրահամ քահանաները խնդրում են, որ իրենց էլ սպանեն: Յազկերտի հրամանով նոցա խեղացնում են եւ արտորում Ասորեստանի Շահուդ դաւառը: Ասորեստանի քրիստոնեաները սիրով ընդունում եւ շահում են նոցա: Խորէնը վախճանում է Ասորեստանում, իսկ Արրահամը քրիստոնեաների թախանձանքով գալիս է Հայաստան եւ վախճանում է եպիսկոպոսութեան կարգի մէջ:

ԳԼՈՒԽ ԻԱ. Նախարարների վերադարձը:

Նախարարների կեանքը բանտում եւ նոցա կրած զրկողութիւնները տեսնելով Յազկերտ ուզում է օգուտ քաղել եւ կրկին ստիպում է ուրանալ իրենց հաւատը: Նախարարները չեն յօժարանում: Շղոմշապուհ իշխանի միջնորդութեամբ նախարարներն արձակուում են կապանքից եւ Պարսից զօրքի հետ պատերազմի են դնում: Յազկերտ նոցա սիրել է սկսում: Յազկերտը մեռնում է (456) եւ թագաւորում է Պերոզ (458): Նախարարները Պերոզի թագաւորութեան վեցերորդ տարին ներու մե են գտնում եւ վերադառնում են Հայաստան. (463 թ):

ԳԼՈՒԽ ԻԲ. Կանայք:

Կանանց դրութիւնն Հայաստանում առհասարակ թշուառ է երեւում: Այրիք եւ կապեալ նախարարների կանայք զարմանալի համբերութեամբ տանում են շատ զրկողութիւններ: Նորա հոգս են տանում եւ իրենց զաւակների դաստիարակութեան մասին:

ԳԼՈՒԽ ԻԳ. Գիւտ կաթուղիկոս:

Գիւտի կաթուղիկոսութեան ժամանակն՝ անարժան մարդիկ անուտակելով թիւն են դնում: Բարիկ Սիւնի, Առնակ Ամատունի եւ այլ բարեպաշտ նախարարք Գիւտի հետ խորհուրդ են անում ազատուել Պարսից ծառայութիւնից: Նոցա խորհուրդը յաջողութիւն չգտաւ: Գիւտը յայտնի կերպով յանդիմանում է ուրացեալներին: Մաղխազ Գաղիշոն գանդատ է անում Պերսզին Գիւտի վերայ: Գիւտը կոչուում է Պարսից դուռը եւ զրկուում է կաթուղիկոսական պաշտօնից:

ԳԼՈՒԽ ԻԳ. Վահան Մամիկոնեան:

Վրաց Աշու շայիշանն ազատում է Հմայեկի որդւոցը. (354 թ.): Չուիկը կրթում է նոցա Վրաստանում: Ժամանակի իշխանները նախանձում են նոցա վիճակին: Նոցանից անդրանկի Վահան Մամիկոնեանի՝ յաջողումը: Ուրացեալ նախարարների բռնաբարկութիւնից ազատուելու համար Վահանն ուրանում է իւր հաւատը: Վրիւ Ասորին ամբաստանութիւն է անում Պերսզի առաջ Վահանի վերայ: Վահանը դնում է Պարսից դուռը եւ վերագառնում է արգարացած:

ԳԼՈՒԽ ԻԵ. Ապստամբութիւն:

Վահան Մամիկոնեանը մտատանջութեան մէջ է ընկնում իւր ուրացութեան պատճառաւ: Վրաց Վազգէն բղէլիի մահն եւ Վախթանգի ապստամբութիւնը. (382 թ. թին): Հայոց նախարարները խորհուրդ են անում ապստամբելու: Վահանը մտաբանում է նոցա խորհրդին: Վարազշապուհ Ամատունին յայտնում է նախարարների գաղտնիքը Ասորփնասոյ մարզպանին: Ասորփնասոյ եւ Ահեֆեհնամ փախում են Անի բերդը, եւ այնտեղից գնում ամբանում են Արտաշատու բերդում: Ուխտապահները յափշտակում են Պարսից զբառար. բռնում են Գաղիշոյ Մաղխազին եւ պաշարում են Արտաշատու բերդը: Ասորփնասոյն եւ Ահեֆեհնամը զիջելով փախում են Ասորպատական. եւ ուրացեալներին թէլազրութեամբ գալիս են զօրքով ուխտապահների վերայ:

ԳԼՈՒԽ ԻԶ. Ակոսու կոխը:

Ուխտապահները հաստատուում են Գուին քաղաքում: Վահակ ասպետը Հայոց մարզպան է ընտրուում եւ Վահան Մամիկոնեանն Հայոց սպարապետ (382 թ. թին): Հայոց գունդը մի քանի նախարարների առաջնորդութեամբ գուրս է գալիս Ասորփնասոյի զօրքի դէմ: Ակոսի գիւղի մտա պատերազմ է լինում եւ Պարսիկներն յաղթուում են: Պատերազմի ժամանակ

Գարջըլ Մաղխազն անցնում է Պարսից կողմը: Արքիւնասպ սպանուում է: Սխտապահները վերադառնում են Գուին յաղթութեան ան կատարելու եւ մեռն հանդսամալու:

ԳԼՈՒԽ ԻԷ. Ներսէ հապատի կռիւր:

Սխտապահները վրաց թագաւորից օգնութիւն են խնդրում եւ շէն գանում: Վահան Մամիկոնեանը մարդիկ է ուղարկում Հայոց նախարարներին օգնութեան կանչելու: Միքանի նախարարներ ընդունում են Վահանի հրաւերը: Պարսից զօրքը գալիս է Հեր եւ Չարեւանգ: Սխտապահներն հանդիպում են նոցա Արտազ գաւառում եւ Ներսէ հապատ գիւղի մաս լինում է պատերազմ (383): Պարսիկները յաղթուում են եւ սխտապահները մեծ աւարով վերադառնում են Գուին: Վարդ Մամիկոնեանն ազատուում է Պարսից կապանքից:

ԳԼՈՒԽ ԻԸ. Վախթանգի խարդախութիւնը:

Պարսից զօրքը մանում է Արասան: Հայոց սխտապահները գնում են Արաց օգնութեան: Վախթանգը խարխրելով նեղացնում է Հայերին: Աուր զեախ մաս լինում է պատերազմ եւ Հայերը յաղթուում ու ցիրուցան են լինում (383): Վահան Մամիկոնեանը փախում է Տայր, իսկ Սահակ մարզպանն եւ Ասասկ Մամիկոնեանն ընկնում են պատերազմում: Միհրան Պարսից զօրավարը գնում է Վահանի յետեւից եւ հաշտութիւն է առաջարկում: Միհրանը կուուում է Պարսկաստան եւ Վահանը գալիս է Գուին (384): Սուսլուր է գալիս Սահակ մարզպանի կենդանութեան մասին եւ Մուշեղ Մամիկոնեանը գնում է Արասան:

ԳԼՈՒԽ ԻԹ. Պերոզի մահը:

Չառմիհր Հազարաւոխար զօրքով մանում է Հայաստան եւ բանակ դնում Գուին քաղաքի մաս (384 թուին): Հայերը դուրս եկան պատերազմ, բայց չկարողացան վերջացնել. Վահան Մամիկոնեանն իւր գնդովն հեռացաւ խաղտեաց ամուր տեղերը: Չառմիհր Վահանի յետեւն է ընկնում, բայց չի կարողանում բռնել: Կամարական Հրահատի եւ Ներսէ՛ի կանայք գերի են ընկնում նորա մեռքը: Չառմիհրը գնում է Արասան. նորա տեղը մնում է Հապուհ Միհրանեան: Վահանը զանազան քաջութիւններով անհանդիսա է անում Հապուհին: Պարսից գունդը մեծ կորուստների մէջ է ընկնում. Գրիհոն Սիւնին սպանուում է սխտապահներին մեռից: Պարսիկներն աշխատում են Գուին հասնել եւ ազատուել Վահանի

Յ Ա Ն Յ

Յառաջարան երես Թ

Ժ Ա Ն Յ Թ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ք .

Գ Լ Ո Ի Խ Ա .

1. Աշխարհ Հայոց	1
2. Ազգ Արշակունեաց	23
3. Նախարարք Հայոց	28
4. Հաւատարմութիւն իւրեանց առեալ ըզ- թուղթսն սրբոյն Սահակայ	39
5. Ապա կոչէր Վռամ ՂԱՌԷՆ Պահլաւ զիւր հազարապետն	40
6. Եւ զթոռն քոյ Վարդան կարգեացէ ի վերայ Հայոց, եւ այլն	41
7. Մարգպան	42
8. Յայնմհետէ բարձաւ թագաւորութիւնն յազ- գէն Արշակունեաց, եւ այլն	43

Գ Լ Ո Ի Խ Բ .

1. Օրէնք մագուց	47
2. Սկիզբն արարեալ յամացն Արշակայ արքայի, եւ այլն	60
3. Այբուձի	61
4. Աշխարհ Յունաց	63
5. Տիգրան քաղաք	64
6. Աշխարհ Քուշանաց	65
7. Պահ-Դուռն	70
8. Ապար աշխարհ, տ. Աշխարհ Քուշանաց. եր. 65,	
9. Աշխարհ Վրաց	73

10. Աղբանից	76
11. Իբրեւ ետես զամենայն կազմութիւն եւ բազմութիւն զնոյն բարբարոսաց	77
12. Խայլնդուբք	78
13. Պահակ ճորայ	—
14. Ատրուշան	80
15. Հանեալ ի բաց զտէրութիւնն ի նմանէ	—

ԳԼՈՒԽ Գ.

1. Ազատութիւն	81
2. Հազարապետն	—
3. Մայրեաց	—
4. Չկարացաք	—
5. Հրապարակ	—
6. Փուշիպան	—

ԳԼՈՒԽ Դ.

1. Արտաշատ	82
----------------------	----

ԳԼՈՒԽ Ե.

1. Հրովարտակ	—
2. Փութային վանն եզրաբց, եւայլն	86
3. Յիշեցուցանեմք քեզ զժամանակն Շապհոյ	—
4. Գահ	—
5. Խուժաստան	—

ԳԼՈՒԽ Զ.

1. Լեզու	88
2. Պատրուճակ	—
3. Հայք	—
4. Գամէղ	—
5. Մինչեւ ի գլուխ տարւոյ	89

ԳԼՈՒԽ Է.

1. Ժողովք եպիսկոպոսաց	90
2. Յամեեանն շորթորդի	—
3. Անդղ, տես Ծաղկոտն գաւառ, եր. 96:	
4. Արամանայ զիւղ, տես Բաղրեւանդ գաւառ.	—
5. Բաղրեւանդ գաւառ	—
6. Բասեան գաւառ	92
7. Տուարածատափ՝ Տուրուբերանի գաւառներից մէկն է. տես Աշխարհ Հայոց, եր. 1:	
8. Որդւոցն Վասակայ	94
9. Ծաղկոտն գաւառ	96

ԳԼՈՒԽ Ը.

1. Աբբունիք, տես զԼ. Բ. 3. եր. 61:	
2. Յաւուրս Շապհոյ	99
3. Ռոճիկ, տես զԼ. Բ. 3. եր. 61:	
4. Սպարապեան զօրաց	—
5. Կնքաւոր մարզկան	101
6. Հաւատաւոր կանանց	102
7. Վանք	—
8. Արծակ զիւղ } տես զԼ. Է. 5. Բաղ-	
9. Բերդկունս զիւղ } րեւանդ գաւառ. եր. 90:	
10. Բանակ	103
11. Զարեհաւան զիւղ, տես զԼ. Է. 5. Բաղրեւանդ գաւառ. եր. 90:	
12. Արտաշատ, տես զԼ. Գ. եր. 82:	
13. Գառնի	—
14. Անի	104
15. Արտաղերս	105

ԳԼՈՒԽ Թ.

1. Բղեաշին Աղձնեաց, իշխանն Անդեղտան եւայլն	107
2. Աղան Արժրունի	—

3. Եթէ նա կամեցի 107
4. Խաղիսաղ 108
5. Տեսանէր զի — ձէլն, Եւայլն 109
6. Լուբնաս գետ, տես զԼ. Թ. 4. Խաղիսաղ. 108:
7. Լերինք Կապիկու 110
8. Պահակ Հոնաց, տես զԼ. Բ. 13. Եր. 78:

ԳԼՈՒԽ Ժ.

1. Բերդեան 113
2. Չմերոցք արքունի —
3. Քաղոց ամիս —
4. Հայոց բանիւ 114
5. Հայեցոյց ի կարծիս սնտիս Եւայլն —
6. Արիք, տես զԼ. Բ. 6. Եր. 65:
7. Կեանք, տես զԼ. Բ. 3. Եր. 6:
8. Չօրագլխեան, տես զԼ. Բ. 3. Եր. 61:

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

1. Հեր եւ Չարեւանդ գաւառ 116
2. Արտաշատ, տես զԼ. Գ. Եր. 82:
3. Արտաղ գաւառ —

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

1. Խաղտեաց 122
2. Տմբեաց —
3. Արցախոյ 123
4. Կապոյտ լեանն 125
5. Չօրագաւառ Տայոց, տես զԼ. Ա. 1. Եր. 15:

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

1. Պարխար լեանն 126
2. Յերեքտասաներորդում ամի —
3. Ապա ընդ իս Տեանն Աստուծոյ չէ խօսե-
ցեալ 129

4. Չմերոցն արբունի, այսինքն՝ Տիզբոն քաղաք.
տես զԼ. Բ. 5. եր. 64:
5. Ատեան հարցափորձի հրամայէր լինել . . . 130

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

1. Սիւնեաց իշխանի հագուստը 132
2. Գուճարտակ 136

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

1. Վրկան 137
2. Շահաստան 138

ԳԼՈՒԽ ԺԷ.

1. Դենպետ 139
2. Մոզպետն. տ. զԼ. Բ. 1. օրէնք մոզուց. եր. 47:

ԳԼՈՒԽ ԺԹ.

1. Խուժիկ 140. տես եւ զԼ. Ե. 5. եր. 65:
2. Ռեւան գիւղ, տես զԼ. Բ. 6. եր. 86:
3. Աբշարունիք 140

ԳԼՈՒԽ Ի.

1. Պատուհաս կրեցեն խեղութեամբ 141
2. Հրամայեաց զմահու գան հարկանել —
3. Աբրահամ խոստովանող —

ԳԼՈՒԽ ԻԱ.

1. Բառնալ զսուգ պատուհասին 143
2. Իբրեւ տեսին թէ ոչ կարացաք —
3. Գրունք Ալանաց, տես զԼ. Բ. 7, 12. երես 70, 78:
4. Հրեւ. տես զԼ. Բ. 6. եր. 65:

ԳԼՈՒԽ ԻԳ.

1. Վանանդ գաւառ 144

ԳԼՈՒԽ ԻԳ.

1. Ոսկե հաս 145

ԳԼՈՒԽ ԻԵ.

1. Բճնի գիւղ 146
 2. Անի բերդ. տես զԼ. Ը. 14. եր. 104:
 3. Գուին 146
 4. Սիսական պետութիւն 148
 5. Իշխան Ուրծայ —

ԳԼՈՒԽ ԻԶ.

1. Երկիր պաղանէին եւ կաթուղիկոսին Յա-
 հանայ 150
 2. Ակոսի գիւղ 151

ԳԼՈՒԽ ԻԸ.

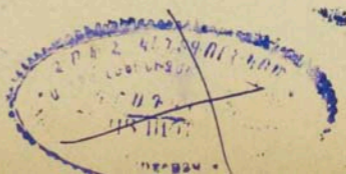
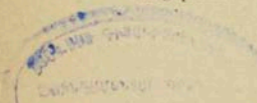
1. Կանգարաց դաւառ 152
 2. Գու գիւղ }
 3. Մինասինճ գիւղ } տես զԼ. Է. 6. եր. 92:

ԳԼՈՒԽ ԻԹ.

1. Յոբաղ 154
 2. Շաղազամ —
 3. Արծաթաղբերք. տես զԼ. Է. 6. եր. 92:

ԳԼՈՒԽ Լ.

1. Յորմանե 156

ԱՅԼԵԻԱՅԼԻՔ.

- Ա. Աղիւսակ. Զուգընթաց ժամանակացոյց ազգային եւ ընդհանուր պատմութեան: Գ. Գ. եւ Ե. դարերը Ք. յա. 156—157
- Բ. Աղիւսակ. Համեմատական ժամանակագրութիւն Հայոց բրիտանեւութեան սկզբից մինչեւ Արշակունեաց անկումը —
- Գ. Աղիւսակ. Անձերի եւ անցքերի ժամանակագրական գառաւորութիւնը՝ Արշակունեաց անկումից յետոյ: (Հայոց մարդպանութիւն:) —
1. Որն է Հայոց պատմութեան դարադասումը 157
 2. Մեծ Խոսքով Ա.ի թագաւորութեան ժամանակը 159
 3. Արշակ Բ.ի թագաւորութեան եւ Ներսէս մեծի հայրապետութեան ժամանակը 161
 4. Արշակունեաց անկումը. տ. զԼ. Ա. 8. էր. 43:
 5. Վասակի մարդպանութիւնը. տեղ զԼ. ԺԳ. 2. էր. 126:

Հայոց անարժան կաթուղիկոսներն Ե. դարում,
— Սուրմակ, Բրքիչոյ եւ Շմուէլ: Ս. Սահակի եւ Ս. Մեսրոպի մահը 164

— Ծանօթութիւնք.

1. Սուրմակ երէց 171
2. Վաչէ Արծրունեաց տէր եւ Հմայեակ Աւոցաց տէր —
3. Մանէճ Ապահունեաց եւ Սպանդարատ Արշարունեաց —
4. Անատոլ. տես զԼ. Թ. 1. էր. 107:
5. Սուրէն Պահլաւ. տես զԼ. Ա. 5. էր. 40:
6. Ազան Արծրունի. տես զԼ. Թ. 2. էր. 107:
7. Համագասպ Մամիկոնեան. տես զԼ. Է. 8. էր. 94. եւ զԼ. Ը. 4. էր. 99:
8. Երեմիա սարկաւազապետ 172
9. Յովսէփ եւ Թադիկ —
10. Վահան Ամատունի. տես զԼ. Գ. 2. էր. 81:

Արտաշատու ազգային ժողովի ներկայացուցիչները 173

ՀԱՅՈՑ ՄԻՔԵՆԻ ՊԼՏՄԻՉՆԵՐԸ:

Ընդհանուր տեղեկութիւն 175

Ա. Սերէոս Եպիսկոպոս Բագրատունի, պատմիչ Է. դարու	182
Բ. Մովսէս Կաղանկատուացի, պատմիչ Է. դարու	184
Գ. Յովհաննէս Կաթուղիկոս Գրասխանակերտցի, պատմիչ Թ. դարու	189
Դ. Թովմայ Վարդապետ Արծրունի, պատմիչ Ժ. դարու	191
Ե. Ստեփանոս Եպիսկոպոս Տարօնեցի, Ասողիկ Տականուանեալ, պատմիչ Ժ. դարու	196
Զ. Վարդան Վարդապետ Բարձրբերդցի, պատ- միչ ԺԳ. դարու	199
Է. Ստեփանոս Օրբէլեան Եպիսկոպոս Սիւնեաց, պատմիչ ԺԳ. դարու	202

Վ Ե Ր Զ:

ՍՏՏԻ ԳՎԱԾ Է 1971 Թ.

Գ. ԳՐԲԻ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐԸ.

Երես. Տող			Կարգա՝
17	18	«Հիւսիսից՝ Հայք»	«Հիւսիսից՝ Չորրորդ Հայք»
21	2 (ներք)	Արջն	Արզն
104	6 (վեր)	Արտագիրս	Արտագերս
116	2 (ներք)	Սուամալուայ	Սուրամալուայ
134	8	Բարեկի	Բարիկի
161	17	Արտաշէս	Արտաշիր
174		Անձեւացեաց	Անձեւացեաց
174		Խորխունեաց	Խորխոսունեաց

